

“Бекитемин”

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун

окуу-усулдук кеңешинин төрагасы

Пр ____ << ____ >> ____ 2022__ж

ПСИХОЛОГИЯ ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА

Окуу-усулдук комплекс

Негизги билим берүү программасынын деңгээли: Бакалавр

Даярдоо багыты/адистиги: 550300 филологиялык билим берүү

Профили: Англис тили жана адабияты, немис тили ,кыргыз тили

Окутуунун формасы : Күндүзгү

Жалпы кредити: 5

Курсу: 2

Семестри: II-III

	III-семестрде	IV-семестрде
Лекция :	30	30
Практикалык :	45	45
Өз алдынча иштер:	75	75
Жалпы:	150	150

Сынак: Тест менен

Окуу-усулдук комплекс 550300 филологиялык билим берүү багыты(профили:англис тили, кыргыз тили) боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттын (ЖКББ МС) талаптарына ылайык түзүлдү.

Иштеп чыккандар : улук окутуучу Темирбаева Гулзод Козоновна п.и.к Тажибаева Жаркын Кадыркуловна

ПМТФнын усулдук кеңешинде

каралды протокол № ____ Педагогика жана психология кафедрасынын жыйынында каралды

Жалал-Абад 2022

Мазмуну

Киришүү _____

Психология дисциплинасынын жумушчу программасы _____

Аннотация _____

Түшүндүрмө _____

Дисциплинанын түзүлүшү(модель) _____

Жалпы психология

Дисциплинанын окуу-усулдук жана маалыматтык адабияттар менен камсыздалышы _____

Дисциплинанын материалдык-техникалык базасы _____

Дисциплинанын мазмуну _____

Лекциялык сабактын иштелмеси _____

Бакалавр багытындагы студенттерге берилүүчү өз алдынча иштердин аткаруу формалары _____

Киришүү

Заманбап гуманисттик концепциянын контекстинде жаш мугалимдерге кесиптик-педагогикалык билим берүү аларды педагогикалык ишмердүүлүктүн сапаттык жаңы деңгээлине алып чыгууга багытталган, ал адамга багытталган багыттары, өз алдынча ой жүгүртүүсү, чыгармачылдыгы, жоопкерчилиги жана кепилденген жогорку натыйжаларга багытталгандыгы менен мүнөздөлөт. Натыйжада педагогикалык окуу жайдагы мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнө жана аны жогорку жайларында даярдоого коюлуучу талаптар бир топ жогорулап жатат. Бул жерде “Психология” курсуна чоң роль таандык, анын негизги максаттары:

- * Жогорку окуу жайлардын студенттерин окутуунун жана тарбиялоонун максаты, милдеттери, мазмуну, технологиясы жөнүндө билимдер системасын калыптандыруу;
- * педагогикалык окуу жайда окуу процессин талдоо, долбоорлоо жана куруу менен байланышкан кээ бир практикалык билгичтиктерди жана көндүмдөрдү окутуу;
- * жогорку билим берүү мекемелеринин иш тажрыйбасы менен таанышуу;
- * жогорку педагогикалык билим берүүнүн көйгөлөрүн изилдөө боюнча тереңдетилген иштерге кызыгуусун калыптандыруу.

Жалпысынан “Психология” курсу боюнча билим берүү технологиясынын түзүмү жана мазмуну азыркы коомдун талаптарын ишке ашыруунун алкагында болочок мугалимдин инсандыгын өнүктүрүүгө жана жаш адистин профессионалдык менталитетин калыптандырууга багытталган.

Бул окуу усулдук комплекс “Психология” боюнча жалпы курсту окуткан окутуучулар жана окуп үйрөнүүчү бакалавр үчүн түзүлдү. Программанын бардык негизи бөлүмдөрү боюнча лекциялык курстун жана практикалык сабактын программасы камтылган.

Бул курста студенттер-психология программасын (150 саат) окуу менен, профессионалдык педагогикалык ишмердүүлүктүн алгачкы билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандырууну камсыз кылат.

Бакалавр билим берүүдөгү технологияларды үйрөнүшүп, окутуу методикасында сабактарды жүргүзүүнүн жаны жолдорун, каражаттарын колдонууну жана андагы түзүлгөн бардык шарттарды жана ал шарттардын өзгөрүүсүнүн себептерин изилдөөнү үйрөнүшөт.

Окуу усулдук комплексте ар бир лекциялык жана практикалык сабакта талкуулануучу суроолор, студенттер ээ боло турган билгичтиктер жана көндүмдөр, өз алдынча иштердин темалары берилди.

Бул окуу комплекс бакалавр жекече иштөөсүндө предметти өзөштүрүүдө багыт берүүчү колдонмо болуп эсептелет.

Окуу усулдук комплекстин ичиндеги мазмуну бакалаврды окуп үйрөнүү, изилдөө процессин уюштурууга багытталып, окутуунун технологияларына таянып окутуудагы окуу процессин оптималдаштырууну чагылдырат. Сунуш кылынган окуу усулдук комплексти түзүүдө Р.С.Немов, С.А.Рубинштейн, К.Миңбаев, Ж.Жумалиева, А.Закиров жана башка окумуштуулардын эмгектери пайдаланылды.

2.1. Психология дисциплинасынын жумушчу программасы.

Дисциплинанын сабактын түрү боюнча сааттык бөлүштүрүлүшү.

№	Жалпы иштер	Бардык сааттар	Семестри
	Жалпы	150	II, III
1	Аудиториялык	75	II, III
2	Лекциялык	30	II, III
3	Практикалык	45	II, III
4	Студенттин өз алдынча иштери	75	II, III

Курстук бөлүмдөр боюнча бөлүштүрүлүшү

№	Бөлүмдөрдүн аталышы	Бардык саат	Аудитория- лык саат	Лекциялык саат	Практикалык саат	Студенттин өз алдынча иши
	1-семестр					
1	Психология илим катары	30	20	12	8	20
2	Таануу процесстери (Сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу, ойлоо)	45	20	8	8	20
3	Психикалык касиеттер (Аң сезим жана психика)	30	15	2	14	15
4	Темперамент, мүнөз, жөндөмдүүлүк	45	20	8	15	20
	Жалпы сааты	150	75	30	45	75
	2-семестр					
1	Социалдык психология	50	25	6	20	25
2	Баарлашуу, карым-катнаш	45	35	8	10	35
3	Эт.нопсихология жана социалдашуу	55	15	16	15	15
	Жалпы сааты	150	75	30	45	75

2.1.1. Аннотация

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген (2015-жыл 15-сентябрь, буйрук №1179/1)550300 Филологиялык билим берүү (профили: англис тили жана адабияты, немис тили) багыты боюнча бакалавр үчүн жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык түзүлдү.

Бул дисциплина негизги билим берүү программасынын вариативдик дисциплиналарынын бири болуп эсептелет, адистикти өздөштүрүүдө кесиптик билимдерин жана көндүмдөрүн калыптандырат.

Психология предмети бакалаврларга келечек кесибине профессионалдык даярдык көрүүгө база болот.

2.1.2 Түшүндүрмө

Курстун максаты: студенттерге психологиялык жана педагогикалык билим берүү процессин уюштуруунун негизги формаларын, методдорун жана ыкмаларын үйрөтүү.

Дисциплинанын негизги милдеттери:

-окутуу жана тарбиялоо мекемелеринин максаты, милдеттери, мазмуну, технологиясы жөнүндө билим системасын калыптандыруу;

-айрым практикалык көндүмдөргө жана билгичтиктерге ээ болуу менен, билим берүү процессин талдоого, долбоорлоого, изилдөө иштерин жүргүзүүгө үйрөтүү;

- орто жана жогорку кесиптик билим берүүнүн тажрыйбасы менен таанышуу;

- көйгөйлөрдү изилдөө боюнча терең иштөөгө кызыгууну калыптандыруу;

Дисциплинанын негизги билим берүү программасынын(НББП) курамындагы орду:

Психология курсу боюнча билим берүү технологиясынын түзүмү, мазмуну келечектеги мугалимдин инсандыгын өнүктүрүүгө жана заманбап коомдун кесиптик билим берүү чөйрөсүндө адистерди даярдоодо кеңейтилген жана системалуу репродукцияны жүзөгө ашыра алган талаптарын ишке ашыруу максатында жаш адистин кесиптик менталитетин калыптандырууга багытталган.

Сааттардын жалпы суммасы 150 саат же 5 кредит. Алар 1-семестрде 75 саат, 5 кредит, лекциялык саат-30, практикалык саат-45, өз алдынча иштөөгө берилген саат-75, ал эми 2-семестрде да 75 саат. 5 кредит, лекциялык саат-30, практикалык саат-45, өз алдынча иштөөгө берилген саат-75.

Студенттерге жана кесиптик билим берүүчү жаш мугалимдерге кесиптик-педагогикалык билим берүү заманбап гуманисттик концепциянын контекстинде алууга багытталат:алардагы педагогикалык жана психологиялык ишти сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүү. Ал үчүн адамдын инсандыгына багытталган, көз карандысыз ой жүгүртүү, чыгармачылык, жоопкерчилик жана кепилдикке басым жасоо сыяктуу жогорку натыйжалар менен мүнөздөлөт.

Натыйжада, жогорку кесиптик билим берүүдө мугалимдердин билимин өркүндөтүү, окутуучунун кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү сыяктуу продукцияга болгон талаптар аткарылат.

Дисциплинаны өздөштүрүүнүн жыйынтыктарына болгон талаптар :

Дисциплинаны окутуу процесси төмөнкү компетенцияларды калыптандырууга багытталган :

Г) Кесиптик компетенция (СЛМ)

Окутуу иши чөйрөсүндө:

- Билим берүүнүн сапатын камсыз кылуу үчүн билим берүү чөйрөсүнүн жаңы шарттарын, анын ичинде маалыматты иштеп чыгууда идеяларды, жаңылыктарды сунуш кылат (ИК-1);
- Ар кандай билим берүү мекемелеринде билим берүү процессин уюштуруунун жана жүзөгө ашыруунун заманбап ыкмаларын жана технологияларын колдоно алат (КК-2);
- Кесиптик чөйрөсүндө туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн принциптерин колдонууга жана студенттер үчүн коопсуз билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү, жогорку окуу жайларда атайын сабактарды окутууга даяр (СЛМ);
- Билим берүүчү жана татаал практиканы айкалыштыра алат, билим берүү мекемелериндеги (орто жана жогорку окуу жайларындагы) студенттердин жеке, курактык жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен методика жана үсүлдарды

адаптациялоого жана аларды окутуунун , тарбиялоонун жана өнүктүрүүнүн жекече билим берүү траекториясын иштеп чыгат (ИК);

Дисциплинаны окутуунун натыйжасында бакалавр :

Билимге ээ болот:

- Жогорку билим берүүнүн учурдагы абалы:
- Жогорку билим берүүнүн тутумундагы психологиялык аспектилерин :
- таануу процесстерин үйрөнүү , психологиялык негиздөөлөр, адамдын өнүгүү калыптануусун.

Билгичтикке ээ болот:

- окуу программаларын ичиндеги маалыматтарга ээ болуу, талдоо ой жүгүртүү:
- түзүү:

2.1.4. Психология .

“ Психология” билим берүү чөйрөсүндөгү психологиялык закон ченемдүүлүктөрдү, мүнөз жөндөм , ык- машыгууну ,карым-катнаш ,мамиле түзүүнү инсандык сапаттарды ар тараптан калыптандырат.

Психология илимин окутууда инсандык сапаттарга калыптандыруунун негизги ыкмалары жана психологиялык усулдар байкоо ,тест, лабораториялык социометриялык ,Брайл рельеф чекит системасы жана башка салттуу интерактивдүү усулдар колдонулат.

Башкы усулдар лекцияда , практикалык сабактарды өтүүдө: түшүнүктөрүн жаздыруу, кыскача эссее жазуу, текстер менен иштөө, таблица толтуруу, темага карата кроссворддорду толтуруу, ж.б. колдонулат. Билимдерин текшерүүдө модулдун жобосуна ылайык, бекитилген жадыбал боюнча: тестирилөө менен чынак алынат.

Психология дисциплинасын окутууда төмөндөгүдөй билим берүү технологиялары колдонулат:

Визуалдык-лекция. Сабактын жүрүшүндө бакалавр визуалдык формада оозеки жана жазуу жүзүндө негизги элементтерин баса белгилеп маанилүү маалыматтарды алышат. Лекцияда схемалар, маалыматтар, сүрөттөр, слайддар, презентациялар колдонулат. Лекцияда көрсөтмө куралдар пайдаланылат.

Проблемалуу лекция. Сабактын жүрүшүндө сабактын темасы жана анда каралуучу маселелер “белгисиз” болот, аны түрдүү ыкмалар менен бакалавр ачышы керек. Проблемалуу лекция чечүү үчүн зарыл болгон суроолорду, материалдарды берүү менен башталат. Бул лекциянын тибинде магистранттардын иш аракети теманы өздөштүрүп изилдөөсү жүрөт. Сабактын жүрүшүндө окуутучу менен магистранттардын ортосунда диалог түзүлөт.

Конкреттүү кырдаалга талдоо жүргүзүү лекциясы. Лекциянын жүрүшүндө өзгөчө кырдаал оозеки же кыска тасма, көргөзмө, жана башка формада берилет. Бакалавр менен биргеликте талдоого берилген материалды талкуулап анализдейт. Коллоквиум-консультация, мында берилген убакыттын 50% бакалавр суроолоруна жооп берүүгө багытталат.

Жекече проблемалык тапшырмалар маалыматтарды изилдөө жана анализдөө жана баян катары анализдеген корутундуларды жана чечим түзүүгө берилет.

Машыктыруучу оюн ыкмасы: мээ чабуулу. Эркин талкуу жүргүзүүнү пайдалануу топторду бардык мүчөлөрүнүн ишин тездеткенге мүмкүнчүлүк берет. Түрдүү идеяларды талдоо жана сын баа берүү колдонулат. Идеяларын жана талдоолорун эркин айтышат жана алар бааланат.

Кызматташтыкты өнүктүрүү ыкмасы. Бул ыкма жекече эмес топтордо иштөөгө багытталган. Көйгөйдү чечүү үчүн, бакалавр 3-4 адамдан турган топ түзүлөт. Топтун лидери болот. Ар бир топ изилдерген маселени талкуулап чечиминин өз нускасын сунуш кылат, талкуулашат, изилденген материалды далилдеп бериши керек. Концепция иштеп чыгарышат.

Старттык эксперимент усулу. Бул усулду пайдалануу бакалаврды окутууда жана тарбиялоодо байкоо жүргүзүү, өз ойлорун айтуу, суроо түзүү, түрдүү тажрыйбаларды өз колдору менен жасоо, жаңы түшүнүктөрдү түшүнүүгө теориялык билимдерин бекемдөөгө шарт түзөт. Окутуунун активдүү интерактивдүү формалары жалпы аудиториялык сааттардын жалпы санынын 70% ын түзөт.

2.1.5. Окуу дисциплинасы боюнча бакалавр аралык жана жыйынтыктоочу аттестациясынын текшерүү системасы

Бакалавр билимин баалоо. Магистрдин төмөндөгүдөй иш-аракеттери жана ишмердүүлүктөрү бааланат: ар бир сабакка катышуусу; активдүүлүгү; өз алдынча аткарылган иштери; жеке жана тайпалык иштери (илимий-иштер, ийрим, коомдук иштер).

Бакалавр сабактагы активдүүлүгүн баалоодо. Бакалавр сабакка катышуусу, командада иштей билүүсү, уюштуруучулугу, лидерлик сапаты, өзүнө-өзү ишенүүчүлүгү, ойду уга билүүсү, өз оюн билдире алуусу (социалдык компетенция), өз билимин өркүндөтүү, изденүү, чыгармачылык менен иштөө, проблемаларды чече билүү(интеллектуалдык компетенция) ж.б. 1-10 баллга чейин берилет.

Жазуу түрүндөгү тапшырмаларга коюлуучу баалоонун критерийи

- Тапшырманы логикалуу жазуусу,
- Жазуунун стили,
- Маңызын ачуу,
- Жеке көз караш менен баяндоо жана так аныктама берүү, анализ жасай алышы.

Тапшырмаларды оозеки тапшыруусун баалоо критерийлери

- Оюн эркин, туура тартипте айтып берүүсү
- Негизги булактардан алган билими
- Кошумча материалдарды пайдалануусу
- Конспектин саны.

Өз алдынча ишти баалоодо бекитилген жадыбал боюнча бакалаврдын өз алдынча ишин убагында тапшыруусуна жана аткаруу сапаты бааланат, тесттик тапшырманы аткаруу жыйынтыгы менен бакалаврга 1-20 баллга чейин берилет.

Ар бир блоктогу текшерүүнүн жалпы баллы 60 баллдык ченем менен бааланат.

Модул компьютердик тестирилөө аркылуу жүргүзүлөт, ар бир модулдун максималдык баллы 60 ка барабар.

Бакалавр өз учурунда блоктогу текшерүүлөрдү талаптагыдай аткара албаса “0” балл менен бааланат. Жалпы блоктогу баллы “0” болот. Жалпы 0-30 болсо, ал жыйынтыктоочу текшерүүгө кирбейт, “канаттаандыарлык эмес” деген баа коюлат. Жайкы семестрге калтырылат.

Бакалаврдын модулдагы арифметикалык орточо баллы 31-60 болсо, ал жыйынтыктоочу текшерүүгө киргизилип, билимине жараша 0-40 балл ала алат.

Дисциплина боюнча суммаланган рейтинг баллы 5 балдык баага өткөрүлөт.

61-73 балл-“ канааттандыарлык” “3”

74-86 балл-“ жакшы” “4”

87-100 балл –“эң жакшы” “5”

2.1.6. Дисциплинанын окуу –усулдук жана маалыматтык адабияттар менен камсыздалышы

Адабияттарды ЖАМУнун борбордук китеп канасынан, электрондук китепкананын сайтынан табууга болот.

Негизги адабияттар:

1. Немов Р.С, психология 1.2 М., 2000
  2. Крутецкий В.А. Психология М., 1999
  3. Слободчиков В.И, Е.И. Исаев психология человека М., 1998
  4. Рубинштейн С.М. Основы общей психологии М., 1999
  5. Андреева Г.М. Социальная психология М., 2002
  6. Майерс Д.И. Социальная психология м.,1999
- Кошумча адабияттар
1. Гальперин И.Я. введению в психологию м., 1998
  2. Миңбаев К.А, А. Закиров психология Ош.2015
  3. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общее психологии М.,1996
  4. Крылова А.А, психология М., 1998
  5. Климов Е.А. основы психологии М., 1997
  6. Реденский Е.В. Социальная психология М., 1998

Маалыматтык –сурап билүүчү, издеп жабуучу системалардын электрондук базасы.

.www. KURLIBNET.kg психология (электронный билиотека)

.www. Библиотека/ Книги/ Психология

.https: bilim/akipress. orgllib/ book; 554/kyrgyzskij

1-ТЕМА: ПСИХОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу.

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Психология илиминин предметин, максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Психология илиминин предмети.

2. Психологиянын милдеттери жана илимдердин системасындагы орду.
3. Психологиянын негизги тармактары.
4. Психологиянын изилдөө методдору.

1. Психологиянын предмети жана ал жөнүндөгү окуулар

Психологиянын предметин түшүнүү коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү деңгээлинде андагы илимдин техниканын өнүгүү эволюциясына жара ша түрдүүчө чечмеленип азыркы күнгө чейин бардык окумуштууларды ынандырган бир бүтүм чыгарыла элек. Негизинен, психологиянын предметин аныктоодо рационалдык, эмпирикалык, бихиовиристтик жана советтик психологдордун көз краштары деп аталган төрт агым белгилүү. Булардын ар бири, илимий концепциялары өз негизинде психологиянын өнүгүшүндөгү алдыга шилтелген кадам болгон. Психологиянын предмети тактап алуу адамдардын жүрүш-турушун, иш-аракетин, коомго тийгизген таасирин, коомдогу ордун аныктоого мүмкүндүк берет.

1.1. Рационалдык психология

Рационалдык агым (жан жөнүндө окуу **психология** деген терминди илимге биринчи алып келди. Психология эки сөздөн турат: психе – «жан», «логос», «окуу», «илим». Демек; психология жан жөнүндөгү илим катары өз таржымалын баштаган. Азыркы учурда терминдин тике мааниси тарыхый мүнөзгө гана ээ, илимий негизи жок. Азыркы учурда «жан» (душа) түшүнүгүнүн ордуна «психика» деген түшүнүк да колдонулууда. Бул сөздөрдүн мааниси өз ара жакын. Бирок психология илимине «жан» сөзүнө караганда «психика» термини кеңири иштетилет. «Жан» сөзү кыргыз тилинде адамдардын карым-катнашында кеңири жумшалат. Мисалы: «жансыз», «жандуу», «жаныбыз бирге», «жаныбыз бир», «жан дүйнөм», «жан чыгуу», «жаныбар» ж.б.

Жандын табиятын материализмдин духунда үйрөнгөн жана бул багытты негиздеген окумуштууга Демокрит кирет. Ал биздин заманга чейинки 460-370 жылдарда жашаган. Р.Демокриттин ою боюнча жан-оттун атомдорунан турган жеңил шар формасындагы өтө кыймылдуу материал-дык зат. Жан сезүүнү тышкы дүйнөдөн алып, андан атомдору кыймылга келет. Адамдын жандык турумушунун маңызы физикалык, механикалык себептер менен байланыштуу деп түшүндүргөн. Демокриттин ой жүгүртүүсү материалисттик духта болгону менен, анын материалисттик көз карашы механикалык деңгээлден көтөрүлө алган эмес.

Жан жөнүндөгү материалисттик ойду негиздеген окумуштуулардын дагы бири б.з.ч. 384-322-жылдарда жашаган грек окумуштуусу Аристотель. Ал тарыхка психология илимин негизги психология илиминдеги биринчи эмгектерден.

Аристотель жан түшүнүгүн Демокритке караганда башкача элестеткен. Ал жанды зат катары кароого каршы болгон. Ошол эле учурда жанды материядан обочолоп караган эмес. Жан жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон дененин табигый маңыз формасы деген.

Аристотель психиканын илимий негизин түзгөнү менен башка окумуштуулардын айырмаланат.

1.2. Эмприкалык психология.

19-кылымдын акыркы илимий психологиянын башталышы катары эсептелет. Анын башында француз философу **Р.Декарт** рационалдык философиянын негиздөөчүсү болгон жана аң-сезимди психологиянын предмети деп түшүндүрүүгө аракеттенген ойчул болуп эсептелинет.

Сезим тажрыйбасын негиз туткан тануу теориясын философиялык багыт. Бул психологиянын илимде алгач оозго алынышы 18-кылымда жашаган немец философу Х.Вольфун аты менен байланыштуу. Эмприка эмпейра деген грек сөзү, кыргызча «тажрыйба» дегендик. Эмприкалык психологдор тигил же бул кубулуштун закон ченемдүүлүгүн аныктоо үчүн так методдорду, байкоолорду, эксперимент-терди жүргүзүү зарылчылыгын белгилешкен. Аң-сезимдин объективдүү жашарын, аны белгилүү методдор менен үйрөнүүгө болорун негиздешкен.

Психология илимин изилдөө объектисин аң-сезимден көтөрүү рационалдык психологдорго караганда прогрессивдүү, алга умтулуу болуп саналат.

1.3. Бихевиористтик психология.

XIX кылымдын ортосунда орус физиологу **И.М.Сеченовдун “Баш мээнин рефлекси”** деген эмгеги жарык көрөт. Эмгек ошол учурдагы жан жөнүндөгү илимге, идеалисттик багыттагы көз карашка чоң сокку урган. И.М. Сеченовдун рефлекс жөнүндөгү окуусун И.П.Павлов андан ары тереңдеткенин билебиз. Бул эки уулу окумуштуунун материалисттик ой жүгүртүүлөрү, физиологиялык ачылыштары америкалык психологияда жаңы адамдардын өнүгүшүнө түрткү берди.

XIX кылымдын аягында америкалык психолог Э.Торндайк айбандардын жүрүш-турушун атайын түзүлгөн лабиринтте үйрөнө баштайт. Айбандардын лабиринтте жүрүүдөн пайда болгон ыкмашыгууларын, алардын себептерин изилдеген. Анын изилдөөсүн экинчи америкалык психолог **Дж.Уотсон** жалпы алып, психологияда бихевиоризм деген жаңы багытты негиздеген. Бихевиоризм «жүрүш-туруш» деген маани берет.

Бихевиористтик агымдын өкүлдөрү психологиянын предмети жан да, аң-сезим да эмес, жүрүш-туруш болуп саналат дешет. Алар адамда эч кандай аң-сезим жок, ал жөн гана ойлоп табылган түшүнүк деп келип, адамдын субъективдүү ички дүйнөсүн үйрөнүүнү толук түрдө четке кагышат. Психологияны адамдын тышкы жүрүш-туруш формаларын үйрөтүүчү илим катары түшүндүрүшөт.

1.4. Гештальпсихология.

Гештальт – немец сөзү, кыргызча «форма, бүтүндүк» деген маанини түшүндүрөт. Гештальпсихология Германияда пайда болуп, Европада таанылган. Алар бихевиоризм агымы сыяктуу эле табигый так илимдердин методдоруна көп басым жасашып анын

таасиринде өнүккөн. Көбүнчө физика, математика илимдеринин жетишкендиктерин кеңири пайдаланышкан.

Гештальтисттер жүрүш-туруш рефлекстердин байланышы эмес, ал, бир бүтүн, жалпы кубулуш деп, бихевиористтерди жүрүш-туруштун бир гана сегментин талдоого алышкандыгы үчүн сындашкан.

Бул агымдын негиздөөчүлөрүнө жана өкүлдөрүнө М.В.Келер, К.Коффки жана К.Левин сыяктуу окумуштуулар кирет. Гештальтисттерди интроспективдүү психологияга мүнөздүү болгон психикалык кубулуштарды атомистикалык жол менен талдоо, үйрөнүү ынандырган эмес. Интроспективдердин татаал кубулуштарды элементардык элементтерге бөлүп, психикалык кубулуштар ал жөнөкөй элементтердин жыйындысынан турат жана алардын закондоруна баш иет дешип, ассоциациянын законуна таянып, психиканын жалпы структурасын түзүүгө аракеттенишкени белгилүү.

Бирок, чындыгында да, бүтүн объектилердеги өзгөчөлүктөр эч качан толук түрүндө аны түзгөн бөлүктөрдөн, элементтерден келип чыкпайт. Психикалык кубулуштардын өзүнүн татаал, бүтүн системага ээ болгон ички закону объективдүү жашайт.

1.5. Психоанализ.

Ушул күнгө чейин көп илимий, практикалык кызыгууларды туудуруп келаткан жана личносттук психологиянын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген илимий теориялардын бирине фрейдизм кирет.

Бул агымдын негиздөөчүсү катары З.Фрейд эсептелет. З.Фрейд 1856-1936-жылдарда жашаган австриялык психиатр. Венада психотерапевт болуп иштеген, андан соң Лондонго эмиграцияга барып, ошол жерде каза болгон.

Психоанализ дагы психология илимин кризистен чыгарууга аракеттенген агымдардан. Психоаналитиктер бихевиористтерден, гештальтисттерден айырмаланып, өздөрүнүн теорияларын табигый – так илимдердин базасында өнүктүрүшкөн эмес. Алар кризистен чыгуу жолун психология илиминин өзүнөн, анын ички проблемаларынан же ага жакын илимдерден изилдешкен.

З.Фрейд атактуу француз неврологдору Шарко жана Бернгейанын клиникасында иштеп, психотерапиянын методикасы менен таанышкан. Фрейд невроз оорусу аң-сезимсиз абалдагы кайгы капа областында сакталган аффектилердин (көңүл чөгүүнүн, кыйналуунун, ачуулануунун) натыйжасында патологиялык (ар түрдүү оорулардын натыйжасында органдардын, ткандардын түзүлүшүндө болуучу өзгөрүүлөр) аракеттерден улам пайда болот деген идеяны айтып, аны дарылоонун бирден-бир жолу катары гипноздоону сунуш эткен. Гипнозчу нерв ооруну пайда кылган жагдайды кайтадан «жаратканда» оорулуу адамдын айыгып кетери тууралуу бүтүмгө келген. Бирок, З.Фрейд кийин гипноздоо аркылуу дарылоо практикасынын үстүндө андан ары иштеген эмес.

З.Фрейд өмүрүнүн акырына чейин түш көрүүнү, эркин пайда болуучу ассоциацияны, калп каралоону жана үнүтүүнү изилдеп, адамдардагы бул өзгөчөлүктөрдү түшүндүргөн. Психоанализ окуусунун борбордук түшүнүктөрү катары аң-сезим жана аң-сезимсиз абал саналат. З.Фрейд өзүнүн окуусунда аң-сезимсиз абалга өзгөчө маани берген. Күчтүү нервдик чыңалууну талап кылуучу татаал интеллектуалдык иш-аракет аң-

сезимдин чөйрөсүнүн сыртында жүргөндүктөн, айрым адамдардын өзүн-өзү сыңдоосу, уят-нысабы аң-сезимсиз болуп, анын кылык – жоруктарынын пайда болушуна алып келери жөнүндө жазган ал.

Фрейд психоанализ методунун жардамында адамдын психикалык иш аракетин аныктоочу же личносттун өнүгүүсүндө негизги орунду элөөчү жыныстык кумар ага берилүү (либидо) жана агрессивдүүлүк (өмүрдү сактоо, өлүмдөн коркуу) деген эки керектиктөөнүн үстүндө иштеген. Адам жашаган коомдук чөйрө да, күндөлүк турмушта бул эки керектөө ачыкка чыкпайт, уят катары эсептелип, аң-сезимдин талаасынан чыгып аң-сезимсиз талаага өтөт, бирок адамдын кыймыл-аракеттерин, жүрүш-туруштарын башкара берет.

Белгисиз мындай башкаруучулук аракетке адам анчалык маани бербейт. Цензурада турган керектөө адамга символдор катары байкалат, жүрүш-турушун башкарат.

3.Фрейддин психология илимине киргизген идеяларынын бирине личносттун структурасы деп аталган «ал» (ид), «мен» (его), «ашкере мен» (супер его) түшүнүктөрү кирет.

«Ал» (ид - субъектинин инстинкттик аракетин башкача айтканда кумарлануусун (сексуалдуулугун), агрессивдүүлүгүн сырткы чөйрөнүн цензурасына карабай тез арада канааттандыруу аракетин билдирет.

«Мен» (его) – бир жагынан аң-сезимсиз инстинкттин мыйзамына, экинчи жактан реалдуулуктун талабына, нормативине карап аракеттенет.

«Ашкере мен» (супер его) – коомдогу моралдык нормалардын топтомунан жана алардын талаптарынан пайда болот. Негизинен цензуранын ролун аткарат.

3.Фрейд психоанализ агымын негиздөө менен өзүнүн айланасына таланттуу жаш окумуштууларды, окуучуларын топтогон. Ал табигый чоң жөндөмдүүлүккө ээ болгондуктан жана атактуу психотерапевтердин лабораторияларында иштеп алардын бай тажрыйбаларынын таасиринде окумуштуу катары калыптангандыктан, кээде акылга сыйбагандай жаңылыктарды жаратып салган. Ошондуктан окумуштуулар анын окуусуна ишенбөөчүлүк менен карашкан. Бирок кантсе да Фрейдизм жаңы психологиялык кубулуштарды ачууга илимий жаңы агымдардын пайда болушуна алып келген. Анын бул далили – неофрейдизм илимий агымынын жаралышы.

1.6. Неофрейдизм.

3.Фрейддин классикалык психоанализ агымынан бөлүнүп чыккан. Анын негизги өкүлдөрү А.Альфред, К.Юнг, К.Хорни, Г.Салливендер кирет.

Адлер Альфред 1870-1937-жылдарда жашаган, австралиялык психолог. Психологиянын психоаналитик багытында иштеген окумуштуулардын тобуна кирет. «Индивидуалдык психология» деген илимий мектепти түзгөн. Анын негизги эмгектери - «Невротикалык мүнөз жөнүндө», «Индивидуалдык психологиянын теориясы жана практикасы деген китептери.

А.Адлер, биринчиден З.Фрейддик ачык биологиялык теориясына каршы чыгуу менен адамдагы түпкү маанилүү олуттуулукту, өзгөчөлүктү табигый инстинктинен эмес, коомдук сезимден келген, аны «сезимдин бирдейлиги» же «жалпылыгы» (чувство общности) деп атаган. Сезимдин жалпылыгынын адамга туулгандан баштан берилерин жана аны социалдык жактан өнүктүрүү зарылдыгын бедгилеген, Экинчиден, З.Фрейддин адам туулгандан баштан эле агрессивдүү касиеттерге ээ жана ал биологиялык керектөө менен байланышта делген тезисин сындаган. Үчүнчүдөн, А.Адлер личносттун структурасын бирдиктүү деп, аны үч түзүүчүгө «ал», «мен», «ашкере мен» ажыратууну да колдобойт.

Адлер личносттун өнүгүшүнүн детерминанттын «артыкчылыкка умтулуу аракети ар качан эле турмушта ишке аша бербейт, ага жаш чагында социалдык чөйрөдөн алган терс таасирлер же дене органдарындагы кемчилдиктен себеп болот, адам ушундай жетишпегендиги жөнүндө көп ойлонуп, аны компенсациялоонун жолдорун, каражаттарын издеп жашайт дейт. Демек, кемдик сезимин компенсациялоого умтулуудан жашоодон ордун табуунун мотивин көргөн. Адлер мындан башка да уйку, невротизм маселелерин изилдөөгө белгилүү салым кошкон.

З.Фрейд менен К.Юнгдун илимий конфликтине окутуучусунун пансексуализм идеясы себепкер.

К.Юнг адамда индивидуалдуу бейяндан (подсознания) башка коллективдүү аң-сезим жарыш жашарын жактаган. Коллективдүү аң-сезим дегенде байыркы ата тегибиздин бизге мурасталган акыл-эсин түшүнгөн. Ошондой эле, жалпы психология илимине кеңири тараган ойчул, эмоционалдуу, сензитивдүү деген түшүнүктөрдү негиздеп, адамдарды үч топко бөлгөн.

К.Хорни психоанализ теориясынын негизги жоболорун жактап, аң-сезимдин негизги ордуна маани берүү менен бирге жаратылыштык, социалдык фактор-лорду танбайт, личносттун калыптануусундагы социалдык чөйрөнүн таасирин алдыңкы катарга коет. К.Хорни адам маңызында (сущность) тубаса тынчсыздануу сезим жатат деп, бала төрөлгөндөн баштап эле өзүн адамдар чөйрөсүндө жайлуу сезбей, органикалык деңгээлде тынчсыздануу сезими, кайгы-капа кошо келерин, дүйнөнүн ага болгон каршылыгын туярын, андан кутулууга умтуларын негиздөөгө аракеттенген. Бул баланын кийинки турмушунда, психикалык иш-аракеттин касиетине айланат кылык-жоругунун мотивдештирет деген тыянакка келген. Хорни адамдын жүрүш-турушунун 4 түрүн сунуш кылат. Бирок эмгектеринде жүрүш-туруштун үч түрү адамдарга умтулуу, адамдарга көз каранды болбой четтөө жана адамга каршы агрессивдүү аракеттенүү жөнүндө гана сөз болот. Жогорудагы мамиленин үч түрү менен личносттун невротикалык үч – түрү туруктуу (устойчивый), четтөө (устраненный), агрессивдүү байланыштуу.

1.7. Гуманисттик психология. Бул агым 1930-жылдарда пайда болуп, 1950-1960-жылдарда андан ары өнүгө баштаган. Гуманисттик психология социалдык психологиянын өнүгүшүнө жана личносттун ички структурасына көңүлдүн бурулушуна түрткү берген.

Гуманистикалык психологиянын өкүлдөрү неофрейдисттердин адамдын жүрүш-турушу ырахаттанууга, агрессияга же коомдон коргонуу аракетинде турат деген концепцияларына каршы турушкан. Алар личность – коомдо жашоо менен бирге иш-аракет процессинде адам баласынын иш-тажрыйбасынын өнүгүшүнүн продуктасы, коомдук жүрүш-туруш форма-ларын өздөштүрүүдөн келип чыккан, психологиялык, түзүлүш, психикалык бирикме болуп саналат деп эсептешкен. Гуманисттик психологдор

адам баласынын табиятында гуманоиддик, альтуристтик (өзүнүн кызыкчы-лыгына караганда башка адамдардын кызыкчылыгын жогору коюу) керектөө жашарын, бул касиет адамдын жүрүш-турушунун булагы болорун белгилешкен. Анын негизги өкүлдөрүнө **К.Роджерс, Г.Олпорттор** кирет. К. Роджерс алгач психиатр терапевт, андан кийин психолог катары иштеген. Ал өзүнүн терапия методун «индrekтивдүү», башкача айтканда, пациентке ой топтоо деп аталган. К.Роджерстин методу боюнча дарыгер оорулууга өкүм жүргүзбөй, өз ара бирин-бири сыйлоого, бирдей укукта турууга, кеңеш берүүчү мамиледе болууга тийиш. Ошентип, врачтын оорулуунун экинчи «менинне» айланышы, анын ички дүйнөсүн, личносттук жеке кез карашын терең сыйлашы сыйлоо терапиясынын негизги эрежеси. К.Роджерстин индивидуалдуу терапиясы, акырындап психологиянын индrekтивдүү теориясына айланган. Өзүн-өзү сыйлоо Роджерстин теориясынын негизги түшүнүгү.

1.8. Советтик психология.

Советтик психологияда бихевиоризм агымы катуу сынга алынып, четке кагылган. Советтик психологдор адамдын психикасынын, аң-сезиминин объективдүү, реалдуу жашарын таанышат. Адамды курчап турган заттар кандай реалдуу жашаса, адамдын аң-сезими, психикасы субъективдүү ички дүйнөсү, да ошондой эле реалдуу жашайт дешип, психология илиминин предмети катары адамдын аң-сезимин жана психикасын көрсөтүшөт.

Ошентип, психологияда, психикалык кубулуштар (сезүү, кабыл алуу, эс, көңүл буруу, эмоция, сезим, түшүнүк ж.б.), алардын пайда болуу процесстери, өнүгүшү, личносттун психологиялык белгилери (темперамент, мүнөз жөндөмдүүлүк, идеал, кызыгуу) жана адамдын иш-аракетинин психологиялык өзгөчөлүктөрү (мотив, машыгуу, ык жана эмгек, окуу, спорт иш-аракеттери) изилденет. Бул психикалык кубулуштар объективдүү дүйнөнү адамдын баш мээсинде чагылдырып анын реалдуу – субъективдүү ички дүйнөсүн түзөт. Ал процесстерди адамдын психикасы деп да аташат.

Психология бардык психикалык кубулуштардын тобун белгилөөчү жалпы түшүнүк болгондуктан, психика жана аң-сезим түшүнүктөрүнүн мазмундарындагы жалпылыкты, айырмачылыктарды чектеген оң. Психика аң-сезимге караганда кеңири түшүнүк. Ал адамга да, айбандарга да тиешелүү. Аң-сезим психиканын өнүккөн жогорку тепкичи болгондуктан, адамдарга гана мүнөздүү. Психиканын төмөнкү чеги – аң-сезимсиз абал (бессознательное). Адамдын аң-сезимсиз абалына түш айрым адамдардын түшүнүксүз кыймыл-аракеттери, галлюцинация, жөөлүү ж.б. кирет.

2. Психологиянын милдеттери жана илимдердин системасындагы орду.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Психология илиминин өнүгүүү процессиндеги анын предметин түшүндүрүүчү агымдарды айтып бергиле.
2. Психология илиминин милдеттерин айтып бергиле.

3. Психологиянын негизги тармактары кайсылар?
4. Психологиянын изилдөө методдорунун ар бирине мүнөздөмө бергиле.

2-ТЕМА: АҢ СЕЗИМ ПСИХИКАНЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЭҢ ЖОГОРКУ ФОРМАСЫ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди аң сезимдин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын аң сезимин

калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Аң сезимдин негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. [Жаныбарлардын жүрүм-турумунун формалары.](#)
2. Аң сезимдин структурасы.
3. Аң сезим жана аң сезимсиз абал.
4. Психологиялык коргонуу жана анын түрлөрү.

1. Жаныбарлардын жүрүш-турушунун формалары

Жүрүш-туруштун типтери (формалары) жаныбарларга мүнөздүү болгон тышкы туруктуу жашоо шарттарга алардын жооп берүү жолдорун түшүндүрөт.

1.1. Айбандардын жүрүш-туруш типтерине инстинкт кирет. Инстинкт тукум куучулуктун негизинде өз керектигин (жеке тажрыйбасыз, атайын үйрөнүүсүз) канааттандырууга мүмкүндүк берүүчү татаал жүрүш-туруш актысы. И.П.Павловдун пикири боюнча, жаныбарларда инстинкттин төмөндөгүдөй түрлөрү бар: тамактануу, коргонуу, жыныстык көбөйүү, ата-эпелик, топтук. Инстинкт – биологиялык канааттануу менен байланышта болгон түбаса жүрүш-туруштун аракети. Айбандар узак эволюциянын негизинде айрым стандарттуу кыймылдарды жасап, өзүн курчап турган чөйрөгө ылайыкташат. Мындай аракеттер жаныбарлардын тигил же бул түрлөрү үчүн адат болуп, тукум куучулук мүнөзгө ээ. Мисалы, момолой (бобр) чычкандар кыймылын чектей турган атайын капаска жайлаштырган учурда да, керексиз кыймылдарды жасап, тосмолорду курууга аракеттене берген. Ал эми гагра канаттуусу уясынан жумурткаларын алып, ордуна таштарды алмаштырып коюп койгондо да басып жата берген.

Инстинкт – өзүнүн физиологиялык негизи боюнча татаал чынжырлуу реакциялардын жыйындысы. Ал бир эмес бири-бирине байланыштуу бир канча рефлексдин тобунан турат. Мисалы, ургаачы тоңкулдак өзүнүн жумурткасын таштоо үчүн биринчи жыт сезүү сезими боюнча жыгачтын кабыгынын астынан курт-кумурскалардын тукумун издейт. Личинканы таап, жыгачты тешип, ал жерге жумурткасын тууйт.

Инстинкт төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөргө ээ:

1. Инстинкт татаал, бүтүн жана узакка созула турган аракет болуп саналат. Мисалы, чымчыктын уя салышы, чычкандардын ийин казышы.
2. Инстинкт – жүрүш-туруштун түбаса формасы. Алсак, айбандар инстинкттик аракеттерди эч кандай машыгуусуз, көнүгүүсүз жасайт.

3. Инстинкติก аракеттер аң-сезимсиз болот. Айбандар өздөрү жасап жатканын өздөрү «түшүнүшпөйт». Мисалы, чымчыктардын күкүктүн тукумун басып чыгаруусу.

4. Инстинкт – жүрүш-туруштун түрдүү формасы. Жаныбарлардын бир түрүндө бир инстинкт бирдей кайталанып, бардык механизмдери окшош.

5. Инстинкติก жүрүш-туруш стадиясында айбандарда сезүү органдары жогору өрчүгөн болот.

Инстинктин табияты жөнүндө ар түрдүү, карама-каршы ойлор белгилүү. Айрым изилдөөчүлөр инстинкт менен аң-сезимди салыштырып аларды бири-бирине карама-каршы койсо, башкалары инстинкт менен шартсыз рефлексти бирдей мааниде карашат. Булардан тышкары инстинкти илимий түшүнүк катары эсептешбеген, анын жашоо объектиси жок деген пикир да бар.

1.2. Айбандардын жүрүш-турушунун экинчи тибине машыгуу кирет.

Машыгуу көнүгүүнүн жардамы менен бекемделген жана өз алдынчалүүлукка ээ болгон жүрүш-турушту түшүндүрөт. Машыгуунун пайда болушу көбүнчө инстинктке жараша болот жана айбандарда ал үйрөнүү көнүгүү аркылуу оңой ишке ашат. Мисалы, ит циркте арткы бутунда туруп, бийге түшүүгө тез көнүгөт. Аттар арабаларды жана башка механизмдерди сүйрөөгө жөндөмдүү. Айбандар инстинкติก аракеттер менен өз талабын кандай канааттандырса, үйрөнгөн машыгууларынын жардамы менен ошондой эле талаптарын канааттандырат. Айталы, ит арткы буту менен тике басып, үйрөтүүчүдөн конфет алып жейт.

Машыгуунун нервдик физиологиялык негизин шарттуу рефлекс түзөт. Машыгуу жаныбарларда ар качан инстинкติก аракеттер менен бирдикте пайда болот. Көп учурда айбандарда жашаган шартка жараша калыптанган машыгуулар инстинкติก жүрүш-туруштардын түрүнө айланып, андан ары айбандардын укум-тукумуна берилип, тукум куучулук мүнөзгө өтүп кетиши да мүмкүн. Бул механизм жөнүндө И.П.Павлов мындай деп жазат «Эгер айбандын айрым үйүрүнүн жашоо шартын бирдей, туруктуу кармаса, анда жаңы пайда болгон рефлекс өзгөрүүсүз абалга өтүп кетүү ыктымалдуулугу жогору».

Машыгуу – жекече тажрыйбанын, атайын үйрөнүүнүн, көнүгүүнүн негизинде автоматташкан мүнөздөгү жүрүш-турушту аныктоочу феномен.

1.3. Айбандардын үчүнчү жүрүш-турушуна интеллект кирет. Турмушта айбандардын кыймыл-аракеттерине байкоо жүргүзүү менен, алардын кээде «акылдуу», «ойлоп тапкыч», «байкагыч», «куу» деп мүнөздөйбүз.

Акыркы учурда айбандардын интеллекти адамга окшогон маймылдарда гана ар тараптан изилденген. Илимде адамга окшогон маймылдар «кол аркылуу ойлоого жөндөмдүү» деген тыянак бар. Алар объектилерди көзү менен көрүп, колу менен кармагандан кийин гана пландуу иш-аракеттерди аткарат.

Айбандардын интеллекти төмөндөгүдөй касиеттери менен айырмаланат.

1. Анбандардагы интеллект алдында турган белгилүү тоскоолдукту жеңүүгө жана максатка жетүүгө карата жасаган аракеттерде пайда болот. Эгерде айбандар инстинкттин жардамы менен тамакка жетишсе, эч кандай интеллектуалдык аракеттер жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.

2. Интеллектуалдык аракеттер шаблондуу болбой жекелик мүнөзгө ээ. Бир эле ситуацияны ар кайсы айбандар ар түрдүү аткарат.

3. Интеллектуалдык аракеттер жөнөкөй мүнөзгө ээ, жаратылыштын закон ченемдүүлүгүн билүү аракетинен келип чыкпайт. Нерв системасы жогору өнүккөн маймылдарда да интеллект жашоосуна зарыл талаптан алыс кетпейт.

4. Айбандарда интеллектуалдык аракеттер алардын жашоосунда негизги ролду ойнобойт. Көп учурда айлана – чөйрөгө ылайыкташуу инстинкттин, машыгуунун жардамы менен жүрөрү төмөнкү мисалдан көрүнөт. Учур учурунда абанын чымчыкка көрсөткөн таасирин билүү максатында аны аэродинамикалык түтүкчөнүн ичинде учурашкан. Ал конбой учсун үчүн, аэродинамикалык түтүкчөнүн ичине электр зымы тартылган жана бутуна алюминий кийгизилген. Чымчык тынбай учуудан чарчаганда эс алуунун жолун издеп, түтүкчөнүн ичине чалкасынан жатып алган. Ал мындай абал менен ток уруудан кутулган. Бул аракеттерди бардык чымчыктар жасаган.

5. Пайда болгон интеллектуалдык аракеттер айбандардын урук тукумунда сакталбайт жана мураска берилбейт.

Практикада жаныбарлардын кайсы түрү акылдуу деген суроого жооп катары зоопсихологдор төмөнкүдөй акылдуулук шкаласын түзүшкөн: Биринчи орунда шимпанзе, экинчи орунда маймыл, үчүнчү, төртүнчү орундарда маймылдын башка түрлөрү, бешинчи ит, алтынчы мышык, жетинчи пил, акыркы орунда жылкы.

2. Аң-сезим жана анын структурасы

Аң-сезим – психиканын эң жогорку өнүккөн чекити. Ал адам баласына гана тиешелүү, айбандарда болбойт. Адамдык аң-сезим бир жагынан баш мээнин иштешине байланыштуу, экинчи жактан адамдар менен болгон карым-катнашты, эмгектенүүдөн, топтогон иш-тажрыйбаларды үйрөнүүдөн калыптана турган феномен. Адамдык мээге ээ болуп туруп, адам коомунан ажырап калуу – аң-сезим өнбөйт дегендик. Ошондуктан марксизм-ленинизм классиктери аң-сезимди коомдук көрүнүш катары баалашат. Аң-сезимдин мазмуну ага берилген аныктамандан да ачык көрүнөт.

Аң-сезим – жогорку интеграциялоочу психиканын формасы, эмгек ишмердигиндеги адамдардын үзгүлтүксүз карым-катнашында (тилдин жардамы аркылуу) калыптанган тарыхый – коомдук шарттын натыйжасы.

Аң-сезимдин структурасы. Аң-сезим психиканын өнүккөн жогорку формасы болгондуктан, ал өзүнүн мазмунунда башка психикалык процесстерди да камтып турат,

алардын өнүгүшүнө шарт түзүү менен өз жашоо талаасы болуп, ички туруктуу структурага ээ.

Аң-сезимдин биринчи структурасы – аң-сезимдин өзү. Адам аң-сезими аны курчап турган дүйнө жөнүндөгү маалыматтардын тобунан турат. Ал маалыматтрады тануу процесстери камсыз кылат. Таануу процесстери сезүү, кабыл алуу, эс, элестетүү жана ойлоо сыяктуу психикалык кубулуштар болуп эсептелет.

Аң-сезимдин экинчи структурасына адамдын «мени» жана менине тиешелүү болбогон (не я) касиеттерди ажыратуу, б.а. субъектини объектиден, тескерисинче, объектиден ажыратуу кирет. Адам башка тирүү жаныбарларга караганда өзүн-өзү таанууга, өзүн-өзү изилдөөгө, аң-сезимдүү түрдө өзүнүн жүрүш-турушун таразалоого, баалоого жөндөмдүү.

Өзүнүн «менин», «менин тиешелүү болбогондукту» ажыратуу баланын жашоосунун биринчи күнүнөн баштап акыркы күнүнө чейин жүрөт.

Аң-сезимдин структурасынын үчүнчү компоненти - адамдын максаттуу, ойлонулган иш-аракети. Адамда коюлган мүмкүндөөгө жараша иш-аракеттин максаты калыптанып такталат, ишке түрткү берген мотив таразаланат, эрктик чечим кабыл алынат. Аракетти аткаруу жолдору аныкталат, ага түзөтүүлөр, оңдоолор киргизилет.

- Аң-сезимдин структурасынын төртүнсү элементи катары мамиле саналат. Аң-сезимдин мазмунунда адамдын чөйрөгө болгон сезими, эмоция орун алгандыктан, белгилүү бир иш-аракетке, адамга, кубулушка карата мамиле пайда болот. Ушул мамилеге жараша адамда активдүүлүк, пассивдүүлүк өкүм сүрүп, алдында турган максатты, ага тиешелүү болгон иш-аракетти түрдүүчө аткарат.

Күндөлүк (обыденный) аң-сезим. Бул – чектелген адам топторунун күндөлүк тажрыйбалары менен түздөн-түз байланышкан стереотиптердин, установкалардын, маалыматтардын, элестетүүлөрдүн, ой толгонуулардын негизделбеген, такталбаган топтому. Күндөлүк аң-сезим аң-сезимден айырмаланат. Ал дүйнөнү, коомду таанууга тоскоолдук кылуучу каталарга мол, эл арасында айың китептердин, пайдасыз салттардын сакталышына жол ачат. Күндөлүк аң-сезим жеке адамды гана туура жолдон бурбастан, дам топторунун иш-аракеттерине да тескери таасир берет. Ал эми аң-сезим изилдөөгө, байкоого, жаратылыштын мыйзам ченемдерине таянган такталган маалыматтардын жыйындысына турат.

3. Аң сезим жана аң сезимсиз абал

Аң-сезимсиз абал психикалык процесс катары эсептелип, объективдүү чындыкты чагылдыруунун бир формасы катары жашайт. Бул адамда адам өзү жасаган аракетке эсеп бербейт, анын убактысына өтүп жаткан ордуна карата багыты толук жоголот жана ал түгүл аракетти башкарган речь да бузулат. Аны психология илимине башка медицина, нейрофизиология илимдери иликтеп келе жатат.

Аң-сезимсиз абалдын табиятына, маанисине көңүлдүн бурулушунда З.Фрейддин психоаналитикалык окуусу түрткү болгон. Ал мындай абал невроздун пайда болушуна,

личносттун калыптанышына жана адамдын жүрүш-турушуна чоң таасир тийгизүүчү фактор экендигин чнчкиндүү жактаган. Эгер канааттандырылбаса, бул процесс аң-сезимдин таасиринен ажырап, байкоосуз абалга өтүп, жашыруун мүнөздө личносттун жүрүш-турушун башкарып, айрым учурда адамга лоору түрүндө таасир этип, нормалдуу аң-сезимдин «белгисиз» жардамчысы, каршысы, конкуренти катары жашаарын белгилеген.

Советтик психологдор аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашашын танышпайт. Бул багытта грузин психологу **Д.Н.Узнадзе** жана анын окутуучулары эмгектенишүүдө. Д.Н.Узнадзе 1920-30 жылдары «Баамдалбаган психологиялык установка теориясы» деген эмгегинде бул проблеманы табиятын ачууга аракеттенген. Турмушта аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашарын далилдей турган мисалдар көп эле кездешет.

Ленинграддык психотерапевт А.М.Свядош адамды уйку абалына (уйку – соо абалына) өткөзүп, чет тилин үйрөтүү мүмкүнчүлүгүн изилдеген. Мындай тажрыйбаны Г.В.Гершуни да кайталаган. Изилденүүчүлөргө үндүк босогодон төмөн дүүлүгүүлөрдөн берген. Э.Э.Ф.Г. аппараты алардын үндү кабыл алганын көрсөтүп турса да, өздөрү туйбаганын «ырасташкан», аң-сезимсиз абалдын жашашына бүтпөгөн аракеттердин эске сакталуу (запоминание незавершенных действий) феномени мисал болот. Чынында, адам бүтпөй калган информацияларды ар дайыма эсинде бекем сактайт. Айталы, көп сериялуу кинофильмдердин бир сериядан экинчи серияга өткөн окуялары эсте жакшы калат. Дегинкиси, келтирилген мисалдардын баары аң-сезимсиз абалдын объективдүү жашай турган бир психикалык процесс экенин көрсөтөт.

4. Психологиялык коргонуу жана анын түрлөрү.

Текшерүү үчүн суроолор:

- [1. Инстинкт деген эмне?](#)
- [2. Жаныбарлардын инстинктик жүрүм турум формаларына мисал келтиргиле.](#)
- [3. Аң-сезимдин пайда болушундагы эмгектин ролун ачып бергиле.](#)
4. Аң сезимдин ар бир структуралык түзүүчүсүн мүнөздөп көрсөткүлө.
5. Аң сезим жана аң сезимсиз абалдын айырмасын эмнеде?
6. Психологиялык коргонуунун ар түрүн мүнөздөп көрсөткүлө.

3-ТЕМА: ЛИЧНОСТЬ ЖАНА АНЫН СТРУКТУРАСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди личностун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын личностун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Личностун негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Личность жөнүндө жалпы түшүнүк.

2. Личносттун биологиялык жана социалдык структурасы.
3. Личносттун активдүүлүгүнүн булактары.
4. Жүрүм-турумдун мотиви жөнүндө түшүнүк.
5. Личносттун өзүн-өзү таануусу жана баалоосу.

1. Личность жөнүндө жалпы түшүнүк.

Психология илиминде негизги оор проблемалардын бири личность жөнүндө түшүнүк. Личностту психологиядан башка философия, социология илимдери да үйрөнөт.

Инсан (личность) жөнүндө сөз козгогондо психология илиминин алыс адамдар конкреттүү адамды түшүнүшөт. Мындай ой жүгүртүү туура эмес. Мындай «инсанга» (личностко) жакын болгон индивид, индивидуалдуулук, адам деген түшүнүктөр да кездешет. Алар күндөлүк турмушта бирдей мааниде колдонулганы менен, илимий, аныктамалары, мааниси ар башка. Личносттун табиятын туура түшүнүү үчүн аны жогорку түшүнүктөрдөн ажырата билүү зарыл.

Индивид. Жаңы төрөлгөн бала интеллекттин өнүгүшүнө негиз болоор мээ түзүлүшүнө, эмгек куралдарын колдонууга ылайыкталган колго жана башка генетикалык мүмкүнчүлүктөргө ээ. Алар анын мындай мүмкүнчүлүктөрү келечекте жаратылыш менен күрөшүүгө психологиялык жактан жетилүүгө негиз болот. Ушул өзгөчөлүктөрү менен айбандардан айырмаланып турат.

Наристедеги жогоруда саналган тукум куучулуктун натыйжасы болгон касиеттердин суммасы индивид деген түшүнүк аркылуу белгиленет.

Индивид – кандайдыр бир социалдык группанын же биологиялык уруунун өкүлү болгон адам, сүт эмүүчүлөрдүн тобуна кирүүчү биологиялык жан. Биологиялык түр катары дене түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Окумуштуулар индивид түшүнүгү менен маанилеш, бирдей карашат. Индивид – личность, индивидуалдуулук түшүнүктөрүнүн негизи. Ал биологиялык жан катары аң-сезимдүү түрдө курчап турган дүйнөнү үйрөнүү, аны өз керектөөсүнө ылайык пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу менен макулктардан айырмаланат. Коомдук чөйрө, эмгек адамды өзгөртүп түзүп, аны адамдык касиеттерге эгедер кылып, активдүү жанга айлантат.

Индивидге жаңы төрөлгөн бала, нормалдуу чоң адам, жинди, эч нерсени түшүбөгөн кишилердин тобу кирет. Бирок бул адамдардын ичинен инсандык (личносттук) касиетке нормалдуу адам гана ээ боло алат. Бала жарыкка индивид болуп төрөлүп, андан соң-личностко айланат.

Индивидуалдуулук – адамды личносттук жактан мүнөздөөчү негизги белгилердин бирине кирет. Индивидуалдуулук – бир адамды экинчи адамдан айырмалай турган кайталангыс өзгөчөлүгүн көрсөтүүчү түшүнүк. Ага адамдагы самотикалык, психикалык ата тегинен мурас катары өткөн жана коомдун, таасиринде пайда болгон касиеттердин тобу кирет. Индивидуалдуулук темпераменттин, мүнөдүн касиеттериде, кызыгууда, кабыл алууда, ишенимдүүлүктө жана интеллекте ачык көрүнөт.

Личность - индивидге караганда тар түшүнүк. Ал адамдын калыптанышынын белгилүү этабында (**С.Л. Рубинштейн**) гана пайда болот. Личносттун калыптанышы көбүнчө социалдык чөйрөгө көз каранды болуп, индивидден коомдук ишмердиги жана коомдо ээлеген орду боюнча айырмаланат. Личносттун маани маңызы философия, психология, ал эми индивидти физиология үйрөнөт.

Личность – турмуштук көз карашы, жоопкерчилигин акырына чейин жеткирүү аракети бар, эркин чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон активдүү адам. Личность – аң-сезимди алып жүргөн жана дүйнөнү кайра түзүүнүн субъектиси болгон конкреттүү адам. Личность личность болуп төрөлбөйт, ал коомдук аракеттен жаралат.

Адам, личность, индивид - үч түшүнүгүн ортосундагы окшоштук, айырмачылыктар жөнүндөгү түрдүү ойлор кездешет. «индивид», «адам» жаратылыштык, «личность» жалаң социалдык үч түшүнүк мааниси боюнча окшош, бирдей ал эми индивидди өзгөчө спецификалык касиетке ээ деген ойлор кездешет.

А.Г.Ковалев личностту коомдук кийимдерди кийгизе турган маникен да эмес, пассивдүү да эмес, коомдук өнүгүүнүн активдүү ишмери катары карайт. А.Н.Леонтьев болсо өзүнүн «Иш-аракет, аң-сезим личность» деген эмгегинде личность түшүнүгү индивид түшүнүгүнө окшобойт. Личность – индивиддин коомдук таасирде пайда болгон өзгөчө, жогорку сезимтал касиет экенин көрсөтөт. Верникендин ою боюнча, байыркы (антик) доор личность деген түшүнүктү билген эмес. Алгач личность термини актер жамынган чүмбөттү, парданы, актердун озун, анын аткарган конкреттүү ролун туюндурган. Кийин бул термин коомдо жашоочу реалдуу адамга колдонулган. Акырында личность белгилүү бир коомдук функцияны аткарган жана коомдо өз орду бар, аң сезимдүү индивидди белгилей турган илимий түшүнүккө айланат.

Ар бир коомдук формацияда личностту түрдүүчө түшүнүшкөн. Мисалы, кул ээлөөчүк коомдо личность деп коомдук турмушка катышы бар эркин адамды түшүнүп, кул личность катары эсептелген эмес. Феодализмде личность таза каңдуу, автаритеттүү кишини билдирип, ал эми дыйкан личносттук касиетке ээ болгон эмес. Капиталисттер эмгекчилерди личность деп атаган эмес.

Капиталисттик доордун алгачкы этабында личность менен жеке менчик түшүнүктөрүн бирдей мааниде кароого аракеттенишкен. Карапайым элде мындай ойдун тарашы айрым психологдордун эмгегине байланыштуу. Алсак, америкалык психолог **В.Джемс** личностту адамдын өзүнө тиешелүү болгон нерселердин жалпы жыйындысы катары кең мааниде карайт. Ага адамдын өз денесин, психикасын гана эмес, кийимин, үйүн, аялын, балдарын ата-тегин, ал түгүл даңк, даражасын, чыгармачылык эмгектерин, яхтасын, мал-мүлкүн, жоро-жолдошторун да киргизген. В.Джемстин ою боюнча, адамдын жеке менчигине кирүүчү буюмдардын айрымдарынан ажыраса, личносттук касиетинен айрылган менен бирдей.

Марксизм-ленинизмдин классиктери – личность деп коомду өнүктүргөн жана анын эркин мүчөсү болгон конкреттүү адамды түшүнөт. К.Маркс: Адам – бардык коомдук мамилелердин жыйындысы – деп аныктама берет. К.Маркстын аныктамасында

көрүнгөндөй, личность түрдүү коомдук мамилелердин социалдык, экономикалык, идеологиялык, саясий жана психологиялык сферасында турат.

К.Маркстын бул аныктамасын кээ бир психологдор (К.К. Платонов), адамдын уруусуна туура келүүчү мазмунду көрүшөт. Чынында да адам уруусунун өкүлү катары түрдүү мамилелердин алкагында турмуш кечирери шексиз. Бирок экинчи топтогу окумуштуулар К.Маркстын аныктамасын жакташат. Жогоруда келтирилген личносттун жаратылышы жөнүндө ар түрдүү пикирлерге карабай, ага психологиялык категория катары аныктама берүү зарыл. Окумуштуулардын эсептөөлөрүнө караганда (Платонов К.) личносттун 50 гө жакын аныктамасы бар. Бирок алардын бирин да так деп эсептөө кыйын. Көп учурда окумуштуулар личностко аныктама берем деп адамга аныктама беришет: Себеби адам да, личность да конкреттүү коомдук, социалдык чөйрөнүн таасиринде, чегинде турат. Личность берилген аныктамадан башкача мүнөздө, татаал.

Психология илиминде личность термини эки мааниде түшүндүрүлүп жүрөт. Биринчи маанисинде (К.К.Платонов) аң-сезимге ээ болгон адамдардын бардыгы личность эмес. Экинчи маанисинде психикалык жактан өнүгүү дэңгээлине жетишкен адам гана личность деп эсептелет. «Өнүгүү деңгээли» деген адамдагы өзүн-өзү сындаган өзүн-өзү кабыл алаган, өзүнүн «мени менен башка адамдан айырмаланган», жеке моралдык талабы тигил же бул нерсеге баасы бар сапаттарды камтыйт .

2. Личносттун биологиялык жана социалдык структурасы.

Суроого киришүүдөн мурун структура (түзүлүш) деген түшүнүктүн чоо жайын аныктап алуу зарыл. Структура – кандайдыр бүтүн нерсенин байланышта болгон составдуу бөлүктөрү, аны түзүп турган элементтери. Личносттун структурасынын мазмунун индивид, индивидуалдуулук, личность түнүктөрү жана аларга мүнөздүү касиеттер түзөт.

Жеке адам укмуштуудай өтө көп сандагы индивидуалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын пайда болушу – татаал көрүнүш. Чексиз ар түрдүү объективдүү мамилелер баш мээде чагылып личносттун негизги касиеттеринин пайдубалын түзөт жана калыптандырат. Алардын айрым түрүктүү касиеттери белгилүү деңгээлде адамды мүнөздөй алат.

Индивидуалдуу өзгөчөлүктөргө психикалык касиеттер, адамдын самотикалык белгилери, бойдун узундугу, фигурасы, скелеттердин өнүгүүсү, булчуң эттердин түзүлүшү кирет.

Адамдын индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнүн санын орус тилинде 1,5 миңге, грузин тилинде 4 миңге, ал эми англис тилинде 17 миң 958ге жеткирип санап жүрүшөт. Адамдын мындай чексиз касиеттеринин ички структурасын табуну өтө кыйын, илимде али бир жактуу чечиле элек.

Личносттун психикалык структурасын табуу дегендик бир адамды экинчи адамдан айырмалоочу личносттун индивидуалдуу структурасын табуу дегендикке жатат. Бул маселени чечүү адамдын жүрүш-турушун алдын ала көрө билүүгө жардам берет, мектептеги окуу тарбия иштерин эффективдүү уюштурууга жол ачат. Ошондой эле

личносттордун типтерин аныктоого, б.а. личностту мүнөздөй турган жалпы касиеттерди табууга мүмкүндүк алмакпыз.

Бул проблема боюнча көп илимий ойлор, идеялар кездешет. Мисалы, психолог В.Вундт личносттун негизги психикалык структурасына адамдын өзүн-өзү үйрөнүүсүн (самосознаниясин), француз психологу Т.Рибо өз денесин туюуну жана эсти (чувство собственного тела и память), ал эми А. Бине эс менен мүнөздү көрсөтөт.

Чет элдик психологдор личносттун эки подструктурасын келтирет:

Личносттун эндопсихикалык подструктурасы. Бул-адамдын личносттунун ички механизми. Эндопсихикалык касиеттерге ээ болгон личносттор баамчыл, эстүү, күчтүү, ойлоо, элестетүү жөндөмү артык жана импульсивдүүлүк, касиеттерге ээ.

Личносттун экзопсихикалык структурасы ички психикалык элементтердин, функциялардын өз ара көз карандылыгын көрсөтөт. Эндопсихика биологиялык табиятка ээ болуп, таасирге берилүүчүлүк, эстин өзгөчөлүктөрү, ойлоо элестетүү, импульсивдүүлүк, эрк сыяктуу жөндөмдүүлүктөрдөн көрүнөт.

Экзопсихикалык подструктура личносттун тышкы чөйрөгө болгон мамилесин мүнөздөйт. Мындай личносттордо кызыгуу, шык идеялар жана калыптанган маалыматтар негизги орунда. Личносттун структурасы жөнүндөгү проблеманын үстүндө советтик психологдор да иштешүүдө. А.Г.Ковалев личносттун структурасына темпераментти, багытталыш касиетти (талап, кызыгуу, идеал) жана жөндөмдүүлүктү киргизет. Мындан тышкары адамдын табыгый касиеттерин (дененин өзгөчө конституциясын, сезүү органдарынын абалын, шыгын) да кошот. К.К.Платонов личносттун социалдык чөйрө менен шартталган өзгөчөлүктөрүн багытталыштын түрдүү формаларын, мамилелерди, моралдык сезимдерди, интеллектуалдык – эстетикалык жана саясий – моралдык өзгөчөлүктөрдү киргизет. Экинчи подструктурасын окуу жана практикалык иш-аракеттеринин негизинде пайда болгон маалыматтар, машыгуулар, өнөкөттөр, ыктар түзөт. үчүнчүсү адамдын жекече психикалык өзгөчөлүктөрү байкагычтагы, эсинин түрлөрү, көңүл буруусу, психикалык процесстеринин аракеттери) менен байланыштуу. Личносттун төртүнчү подструктурасына биологиялык негиздеги (темперамент, шык, инстинт, жөнөкөй таланттын түрлөрү - өзгөчөлүктөрү) кирет. В.В.Богословскийдин редакциясы менен чыккан окуу китепте личносттун төрт компонентти көрсөтүлөт:

Личносттун багытталышы же анын чындыкка болгон тандалмалуу мамилеси; адамдын мүмкүнчүлүгү же иш-аракети ийгиликтүү аткаруудагы жөндөмдүүлүктүн системасы; мүнөз же социалдык чөйрөдөгү адамдын жүрүш-туруш стили; «мен»деген түшүнүк.

Ошошдой эле анда личносттун структуралык курамына (составына) психикалык процесстерди, абалдарды да кошот.

Жалпы түрдө личносттун психологиялык структурасын, биологиялык, социалдык деп эки чоң топко бөлүнүп жүрүшөт. Личносттун структурасындагы биологиялык-социалдык маселелер азырынча бир жактуу чечиле элек, дискуссиялык мүнөздө Маркстик эмес психологдор адамдын личносттунун структурасындагы биологиялык жана социалдык негиздерге каршы эмес.

Биогенетиктер личностунун өнүгүшү спонтандуу мүнөздө (тышкы таасирсиз өзүнө-өзү) деп, адам жаратылыштан эмоционалдык реакциясынын жүрүшүн, аракет темпин даяр түрдө аларын жана уурулук, башкаруучулук ж.б. иш-аракеттер талап кылган касиеттер менен төрөлөрүн далилдөөгө аракеттенишет. Алар адамдын ички активдүү аракеттерин таанышат, төрөлгөндөн баштап берилген касиеттердин маанисин жогору коюшат.

Социогенетиктер болсо адамдын личностунун өнүгүшүн чөйрөнүн көсүрмөсү деп түшүнүп, чөйрөнүн түздөн-түз таасир этишин жактап, личносттун ички активдүү аракетине маани беришпейт. Чөйрөдөн личносттук касиеттерди калыптандыруучу негизги күчтү көрүшөт. Бирок, алар бирдей эле чөйрөдө жашаган бир туугандардын ар түрдүү личносттук касиеттерге ээ болуп калыш себептерин түшүндүрүп бере алышпайт. Ал эми материалисттик агымдагы окумуштуулар личносттун өнүгүүсүндөгү кыймылдаткыч күч катары адамдын иш аракеттерди аткарууга болгон керектөөлөрү менен аны канаттандыруу дагы мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы карама-каршылыкты эсептешкен.

Келтирилген авторлордун личносттун психологиялык структуралары жөнүндөгү ойлору ички карама-каршылыктарына, түрдүүлүгүнө карабай, проблеманы бир жактуу чечүүгө түрткү берет деген ойдобуз.

3. Личносттун активдүүлүгүнүн булактары.

Личносттун өнүгүшүнүн жана жашашынын негизги шарты болуп анын активдүүлүгү саналат. Личносттун активдүүлүгү дегенди анын өзүн курчап турган дүйнөнү түзүү, өзгөртүү жана ага таасир этүү максатындагы жөндөмдүүлүгүн түшүнөбүз.

Активдүүлүк – тышкы, ички стимулдук дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринде спонтандуу кыймылдарды жасоо мүмкүнчүлүгү бар бардык тирүү жаныбарлар үчүн жалпы мүнөздүү көрүнүш. Активдүүлүк – турмушта керектүү байланыштарды түзүү, же өзгөртүү же зарыл деңгээлде кармап турууну ишке ашыруучу негизги булак. Ал адамдын жашоосунун негизги шарты болгондуктан куракка жараша өзгөрүп, динамикалык мүнөзгө ээ болуу менен анын жүрүш-турушун түрдүүчө башкарат, ага ар кандай түс берет. Активдүүлүк ишмердүүлүк түшүнүгүн алмаштыра алат деген ойдо негиз бар.

Көптөн бери окумуштууларды: «Адамдын активдүүлүгүнүн булагы эмне» - деген суроо кызыктырып келет. Бул проблеманын айланасында психолог окумуштуулар түрдүү ой-пикирлерди айтышат. Алардын алгачкыларынын бири – З.Фрейд. Ал личносттун активдүүлүгүнүн булагын адамдын ата-тегинен мурас катары калган инстинкттик аракеттерден көрөт. Өз оюн теориялык жана практикалык жактан далилдөөдөгө аракет жасаган. Инстинкттик аракеттерге өзүн-өзү коргоо жана карама-каршы жыныстардагы бири-бирине болгон умтулуу кирет. «Эмне үчүн адамдын активдүүлүгүнүн булагы болгон бул аракеттер анын күндөлүк турмушунда байкалбайт?» - деген суроого З.Фрейд мындайча жооп берет. Коом адамдарга көп чектөөлөрдү, каалоолору коомдо уят, личносттун авторитетин түшүрүүчү фактор катары туюлат. Адамдын инстинкттик

өзгөчөлүктөрү (уят) личносттун аң-сезимдүү турмушунан чектелип, жашыруунга өтүп кетет. Бирок өзүнүн таасирин жоготпой, адамдын активдүүлүгүн башкарууга жөндөмдүү.

3.Фрейд адамдын активдүүлүгүнүн булагын жыныстык умтулуудан көрүү менен, аны либидо, эдип комплекс түшүнүктөрү аркылуу негиздеген. Либидо – латын сөзү, кыргызча «умтулуу, ынта». Либидо – индивиддин сексуалдык инстинкти менен байланыштуу ички бейаң-сезимсиз психикалык энергиясын билдирген фрейдзм агымынын борбордук түшүнүгү. Либидо адамдын жүрүш-турмушундагы доминанттык (бийлик кылуучу) мотивдердин бири катары каралат. Ал коомдогу тескери пикирден улам ачык көрүнбөй, социалдык шартка ылайыкташат, адамдарды чочутпайт, бирок адамдын жүрүш-турушун башкарышып активдүүлүктүн бир булагы коштоп жүрөт.

Эдип комплекси эдип - грек мифологиясындагы падышанын аты, экинчи түгөйү (латын сөзү, кыргызча «байланыш, айкалыш») фрейдизмдин негизги түшүнүктөрүнөн. Эдип комплекси баланын жашоосунун эң алгачкы этабында бейаң сезимсиз түрдө өзүнүн ата-энесине кушу түшүп, алардын ордун ээлеп, алардын сексуалдык канааттануу (атасынан кыз, же энесинен эркек баласы) алууга умтулган аракетин туюндурат. Эдип комплекси падыша Эдиптин өз атасын өлтүрүп, апасын алган, ал эми Элект комплекси апасын өлтүрүп өз атасына турмушка чыккан деген грек мифтеринен улам келип чыккан терминдер.

3.Фрейддин адам активдүүлүгүн ачык биологиялык закон менен түшүндүрүүгө жасаган аракетине, анын окуучуларынын айрымдары каршы чыгышкан. Натыйжада, фрейдизмге каршы неофрейдизм агымы пайда болгон. Неофрейдисттер адамдын активдүүлүгүн булгын чөйрөнүн таасири менен байланыштырууга аракеттенишкен. Чөйрөнүн личностту калыптан-дыруучу, ага керектүү маалыматтарды берүүчү күч катары карашкан. Алар личностту социалдык чөйрөнүн эң пассивдүү жөнөкөй бир функциясы катары баалашкан жана чөйрөнү болсо личносттун активдүүлүгүнүн булагы болот деп далилдешкен. Мындай ой жүгүртүү ар качан туура жыйынтыктарга алып келбеши белгилүү.

Советтик психология илими личность өзүн курчап турган дүйнө менен өз ара таасир этүү процессинде роль ойнорун тааныйт. Личносттун активдүүлүгүнүн булагы катары кызмат кылат. Мисалы, ар бир адам кыштын келишине жараша өзүнүн жылуу кийимдерин камдай баштайт. Керектөө коомдук мүнөзгө ээ. Адам өзүнүн жөнөкөй талабын канаттандыруу үчүн кылымдан бери адам заты топтогон тажрыйбаларды пайдаланат, айбандарда мындай аракеттер кездешпейт.

Психология илиминде керектөөнүн табигый, маданий, материалдык жана «духовный» түрлөрү кездешет. Табигый талаптарга адамдын турмуш-тиричилигин жана тукумун улантуусу кирет. Тиричилик жүргүзүү үчүн карама-каршы жыныска муктаж. Маданий керектөөнү, табигый талаптарды канаттандыруу адам баласы колдонуп келген каражаттар түзүлөт. Мисалы: бычак, вилка, кашык ж.б. Адам буларга колдонбой жашаса деле болот, бирок мындай байлыктардан ажыроо адамдын психикасынын өнүгүүсүнө тескери таасирин тийгизет.

Материалдык керектөөгө үй-буюмдарды, кийим-кечектер, азык-оокат, ал эми духовный керектөөгө адамдардын өз ара карым-катнашы, пикир алышуусу, рухий дөөлөттөргө (китептерге, гезит-журналдарга, искусствого) муктаждыгы кирет.

4. Жүрүм-турумдун мотиви жөнүндө түшүнүк.

Бул кубулуш личносттун жүрүш-турушунун иш-аракетин багыттоочу жана аныктоочу туруктуу (кызыгуу, идеал, ишенич, ынта, кунт, шык) мотивдердин топторун өз ичине алган психологиялык түшүнүк. личносттун багытталышынын курамдык элементтерине дүйнөгө болгон көз караш, ишенич, пикир, керектөө, кызыгуу, кунт коюу, иш-аракет мотиви жана жүрүш-туруш өнөкөттөрү кирет жана булар личносттун багытталышынын борбордук түшүнүктөрү да болуп, анын кылык жоруктарында, жүрүш-туруш мотивинде: эңсөөдө, сезимде ачык байкалат.

Личносттук багытталыш эки фактордун негизинде калыптанат. Биринчиси – коомдук шарт. Мында личность жашаган коодогу, өлкөдөгү бийликтин идеологиясы негизги белги болуп саналат. Экинчи факторго үй-бүлө шарты, турмуштук тажрыйба ишмердик процесстериндеги кайгы-капа ой-толгоо коомдогу окуяларга карата жооп пикирлер сыяктуу индивидуалдуу өзгөчөлүктөр кирет.

Адамдын жүрүш-турушун түшүнөрдө анын жасаган аракеттеринин себептерин издейбиз. Айталы, окуучу же студент сабактан эмне үчүн качып кетти? Араккеч эмне үчүн магазинди уурдады? Күнөөкөр эмне үчүн өзүнө жогорку жазаны талап кылат? Себептерди туура түшүнүү үчүн алардын мотивдерин, адамды аракеттерге мажбурлоочу күчтөрдү аныктоо зарыл.

Мотив (латын сөзү кыргызча «козгоо», «кыймылга келтирүү» деген маани берет) – адамды иш-аракетке ниеттендирген, керектөөнү канааттандырууга багытталган личносттун аракеттери.

Мотивдин табиятын түшүнүү үчүн аны керектөөдөн айырмалай билүү керек. Керектөө адамдын активдүүлүгүнүн бардык түрлөрүнүн механизм, маңызын түзөт. Мотив болсо - керектөөнүн конкреттүү көрүнүшү. Мисалы, жолоочу катуу суукта жолго чыкты. Ал үшүйт, от издейт, жол жүрүүсүн токтотот. Ошол учурда оттун жылуулугу жүргүнчү үчүн негизги мотив болуп калат.

Көп учурда мотив адамдын алдына койган максаты менен дал келбейт. Бир эле мотивге жетүү бир канча максаттарды ишке ашыруунун талап кылат. Алсак, орто мектепти бүткөн окуучунун келечекте механизатор болуу аракети – анын негизги мотиви. Бул мотивди жүзөгө ашырууда ал бир канча максаттарды тобу. Ошентип, мотив – личносттун тигил же бул иш-аракетине түрткү болгон себеп, керектөөнүн конкреттүү көрүнүшү. бирок, анын маңызын, адамдын иш-аракетинин маанисин ар кайсы агымдагы окумуштуулар ар түрдүү түшүндүрүшөт. Мисалы, мотив - жүрүш-туруш пайда кылуучу жана активдештирүүчү, ички, сырткы стимулдардын аракети (бихевиоризм); мотив – социалдык чөйрөнүн сын-пикирлеринин натыйжа-сында далдаада өткөн бирок башкаруу мүмкүнчүлүгүн жоготпогон адамдын биологиялык инстинкти, умтулуусу (психоаналиттер),

мотив – адамдын аң-сезиминде реалдуу чагылып, анын иш-аракетине түрткү багыт берүүчү феномен (советтик психологдор).

Кызыгуу – жагымдуулук, өзүнө тарта тургандык, өтө эле кызыктуулук маанисин билдирет. Кызыгууну психологиялык категория катары түшүнгөндө аны керектөөдөн айырмалоо керек. Керектөө личносттун эркинде, умтулуусунда, байкалып, кандай гана болбосун адамдын затка ээ болууга болгон каалоосун көрсөтөт. Кызыгуу болсо личносттун ойлоосунда, көңүл буруусунда жана багытталышында көрүнөт да, анын үйрөнүүчү зат менен жакыныраак таанышууга болгон аракетин туюнтат. Мындан затты жакындан таанууга, тереңирээк үйрөнүүгө карата ниети топтоштурулат. Кызыгуу адамдын маданий таануу мотиви катары кызмат кылат. Мисалы, мектепте окуган окуучу кыздагы врач болуу мотивинин баардыгы алдына койгон максатын толук ишке ашышын толук шарттай албайт. Ал үчүн анда мотив менен бирге кызыгуунун келип чыгышы зары. Кызыгуу түрдүү кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берет.

Кызыгуу кубулушу сезимде (жеке катышуу, жоопкерчилик, жаңы маалымат алуу, таануу, керектөөсүн сезүү), ойлоодо ачык (эффективдүү логикалуу, жаңылык ачууга умтулуу) ачык байкалат.

Личносттун кызыгуусу объектини өздөштүрүүдөгү туруктуулугуна, максатына, мазмунуна, кеңдигине карай материалдык, коомдук таануу, эстетикалык, окурмандык, спорттук, кесиптик жана эмгектик кызыгуу болуп классификацияланат.

Установка. Установка түшүнүгүн илимге немец психологдору Н.Ланге, И.Мюллер, Т.Шумандар киргизишкен. Андан ары бул кубулушту кеңири изилдеген Д.Н.Узнадзе. Д.Н.Узнадзе установканын адамдын турмушундагы ээлеген ордун жана анын байланышын төмөндөгүдөй түшүндүрөт.

Адамда кандайдыр бир турмуштук тажрыйбалардын негизинде боло турган окуяны алдын ала кабыл алууга даяр турган ички абал пайда болот. Бул абал бир жагынан аң-сезимсиз мүнөзгө ээ болгону менен, экинчи жагынан ал адамдын аң-сезиминин маазмунун аныктоочу, багыттоочу факторго айланат. Д.Н.Узнадзе личносттун ушул абалын установка деп атаган.

Установка тышкы таасирлерге кайта жоопторду жана жүрүш-туруш өң берет. Мындай абалдар айрым турмуштук кырдаалдарды туура эмес чечмелөөгө да алып келет. Мисалдарга кайрылалы. Турмушта бухгалтерди көп адамдар өтө бышык сынган, майда, катуу адам катары элестетишет. Бирок мындай касиеттерге ээ болгон бухгалтерлерди да кездештиребиз. Же окумуштууларды чаржайыт ойлуу, турмушта практикасы ашпаган адамдар катары кабылдашат. Андай мүнөзгө ээ болбогондору канча? Сатуучуар көптөргө өз максаттарына жетүү үчүн жаман жолдорон да кайра тартпаган, бир тыйындын түшкөн, жалаң гана пайда табууну көздөгөн, дүйнөкор кишилердей туюлат. Алардын арасында, тескерисинче, идеалдуу адамдар жүздөп-жүздөп жолугат. Мындай туура эмес кабылдоонун себеби – айрым коомдук группаларга кирген адамдар жөнүндөгү стандарттуу ой жүгүртүүнүн натыйжасы.

Установкага окумуштуулар ар түрдүү аныктамаларды, түшүндүрмөлөрдү берип жүрүшөт. Бирок кантсе да аны башка психикалык процесстерден айырмалай турган төмөнкүдөй жалпы белгиле, касиеттер жана структуралык өзгөлүктөр бар:

Установканы пайда кыла туган объектилер жашайт. Ал байкоо, кыялдануу сыяктуу айрым таануу процесстери менен байланышта турат.

Адамдарга, заттарга, кубулуштарга карата спецификалык мамилесин көрсөтүүчү эмоционалдуу абалдарга ээ. Айрым учурларда аракеттердин мотиви катары кызмат аткарып мотивдөө элементте байкалат. Установканын мүнөздүү белгиси тиешелүү реакцияны туудурган зат менен байланыштын болушу.

5. Личносттун өзүн-өзү таануусу жана баалоосу.

Өзүн-өзү таануу деп личносттун өз мүдөөсүн, керектөөсүн, жөндөм-дүүлүгүн, жүрүш-туруш мотивин, ой толгосун жана өзүнү коомдогу, турмуштагы оордун, ролун түшүнүү аракетин айтабыз. Адамдагы аракеттер өзү жөнүндөгү элестин «Мен» касиеттеринин субъективдүү образынын пайда болушуна алып келет. Мындан өзү жөнүндөгү элести, өзүн, башкаларга салыштырып, баалоонун жүрүш-туруш мотивин коомдо кабыл алынган нормалар, эрежелер аркылуу аңдоонун мааниси чоң.

Өзүн-өзү балоо. Бул – личносттун өз мүмкүнчүлүгүн сапатын, коомдогу ордун баалашы. Ал личносттун жүрүш-турушун тескеп тууручу борбордук касиет. Личносттун адам менен болгон мамилеси, өзүнө койгон талабы, чынчылдыгы, ийгилиги, жол болбоо кадамы – баары өзүн-өзү балоо касиетине жараша болуп, анын өнүгүшүн, иш-аракеттин натыйжасында аныктайт. Өзүн-өзү баалоо жана личносттук умтулуу түшүнүктөрдүн ортосунда тыгыз байланыштар бар. Адамдын умтулуусу менен анын мүмкүнчүлүгүнүн ортосундагы ажырым өзүн туура же натуура баалоого алып келет. Адам өзүнүн касиеттерин, мүмкүнчүлүктөрүн кантип баалайт? Кантип «мен» ушундаймын, менде ушундай мүмкүнчүлүктөр бар же жок деген бүтүмгө келет?

Адам коом тарабынан берилген белгилүү иш-аракетти, карым-катнашты аткаргандан кийин тийиштүү ориентирлердин негизинде өзү жасаган ишти талдайт: күткөн талап аткарылдыбы, эгерде аткарса, кандай аткарды, аткарылган иш аны курчаган кишилердин купулуна толдубу ж.б.у.с. маселелерге жооп издейт. Бул учурда башка адамдардын сапаттарын үйрөнүп, аны өзүнү мүмкүнчүлүктөрү аркылуу салыштырып өзүн баалоого мүмкүндүк алат. Өзү жөнүндө бир бүтүмгө келет. Албетте мында анын касиеттерине жолдоштору кайдыгер карабагандыгын, тигил же бул өзгөчөлүктөрү башка адамдарга керектигин аны менен чөйрөсүндө-гүлөр эсептешип жатканын эсептешип жатканын сезет. Ошентип, түрдүү турмуштук ситуацияларында текшерилген информацияла адамга күч-кубат, энергия, чечкиндүүлүк же тескерисинче пассивдүүлүк абалдары алып келип, өзү жөнүндө бир жактуу ички бааны пайда кылат. Ал баа адамдын калыптануусуна, өсүүсүнө оң же тескери таасирин тийгизет. Эгер өзүнө-өзү жакпаса, каанаттанбаса, адам активдүүлүктөн, чечкиндүүлүктөн ажырап, коом күткөн ийгиликке жетпейт.

Личностук умтулуу (тырышуу, аракеттенүү). Бул түшүнүктү илимге К.Левин киргизген. Умтулуу личносттун кандайдыр бир ишти ийгиликтүү аткарууга өзүнүн мүмкүнчүлүгү бар экендигин аңдаган же жөн эле аткарууга ниеттенген каалоосун билдиргич личносттук роль.

Адатта адам түрдүү татаалдыктагы көптөгөн маселелерди чечүүнү эркин тандап алуу кырдаалдарына түш келет: оорун же жеңилин тандаса да, өз эрки. Эгер эң кыйынын тандаса, аны аткаруу (чечүү) менен максималдуу ийгиликке жетип умтулуусу андап ары артып олтурат. Тескерисинче жөнөкөй маселени тандап, аны да чече албаса өзүн-өзү баалоосу төмөндөп андан жеңил чечүүнү көздөйт, умтулуу өнүкпөйт. Умтулуу жалаң гана тигил же бул маселени чечүүдө жетишкен ийгиликтен же жол болбогон ызалануудан жаралбайт. Ал адамдын турмушунда болуп өткөн жетишкендиктерге, кемчиликтерге карай да калыптанат.

Чет элдик окумуштуулардын белгилешине караганда, изилденүүчү-лөрдүн айрымдарды ийгиликке жетүүгө умтулбастан, жол болбоодон өзүн коргоону максаттайт; Буларга түрдүү тагаалдыктагы маселелерди (иш-аракеттерди) сунуш кылганда, алар өтө татаалын же өтө жеңилин аткарууга аракеттенишет. Адамдын мындай төмөнкүдөй түшүндүрүлөт. Жеңил маселени тандоо тобокелдик минималдуу болот да, ийгиликке умтулуу жогору, оор маселени тандоо тобокелдик эң жогору, эгер аткарылбай калса, өзүн жубатуунун (өтө кыйын маселеге (ишке) бардыгынын күчү жете бербейт) мүмкүнчүлүгү бар.

Умтулуу кубулушун үйрөнүүнүн теориялык негизден тышкары практикалык мааниси зор. Мисалы, педагог умтулуунун, өзүн-өзү баалоонун табиятын билбей туруп, окуучулардын активдүүлүгүн көтөрө албайт. Окуучулардын умтулуусу алардын индивидуалдуу өзгөчөлүгүнө, фрустрациянын мүнөзүнө, мугалимдин педагогикалык жөндөмдүүлүгүнө да жараша болот. Айрым окуучуларга чыныгы билимин, аракетин эсепке албай, жогорулатылган бааларды коң берүү, алардын умтулуусун, андан өзүн-өзү баалоосун жогорулатып, илимге болгон кызыгуусун төмөндөйт. Темкеринче, окуучулардын системалуу тырышып, окушун, өзүн көрсөтүү аракетин эсепке албоо алардын умтулуусу төмөндөп өзүн-өзү баалоодон коркуу абалына алып келет.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Личность деп эмнени айтабыз?
2. Личность, индивид жана индивидуалдуулук түшүнүктөрүнүн байланышын жана айырмачылыктарын айтып бергиле.
3. Личностун биологиялык жана социалдык структурасын мүнөздөөчү касиеттерди атап бергиле.
4. Мотив жана керектик түшүнүктөрүнүн айырмачылыктары эмнеде?
5. Личносту үйрөнүүчү методдор кайсылар?

4-ТЕМА: КӨҢҮЛ БУРУУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ_3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди көңүл буруунун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын көңүл буруусун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Көңүл буруунун негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Көнүл буруу жөнүндө түшүнүк.
2. Эркүү жана эрксиз көңүл буруу: себептеринин мүнөзү жана анын пайда болуулары.
3. Көңүл буруунун структурасы.

1. Көнүл буруу жөнүндө түшүнүк.

Адамдын уюштурулган ар кандай иш-аракеттери белгилүү деңгээлде тандалмалуу мүнөзгө ээ. Мисалы, көптөгөн дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен адам өз кызыкчылыгына туура келгенин, өзгөчөлөнгөнүн кабыл алат. Же түрдүү кыймылдардын ичинен талабына жооп бере турган кыймылды тандайт. Интеллектуалдык операцияларды аткарууда баш мээде сакталган чексиз көп сандагы издердин ичинен айрымдарын гана бөлүп, өз керектөөсүнө колдонот. Дегинкиси, адамдын аң-сезиминде издер, элестер, кыймылдар, сезүүлөр улам тандалып, алынгадары гана анын баш мээсинде, аң-сезиминде орун табат. Психикалык процесстин мындай тандоочулук, ылгоочулук касиеттери психология илиминде көңүл буруу деген түшүнүк аркылуу туюндурулат.

Көңүлдүн багытталышы иш-аракеттин тандалмалуулугу, башкача айтканда, личность үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон объектилер, дүүлүктүргүчтөр тандалат. Тандоо эркүү жана эрксиз мүнөздө жүрөт. Мисалы, студент лекциянын мазмунун угууну аң-сезимдүү, мажбурсуз тандап алат. Көңүл буруусу аң-сезимдүү коюлган максат менен байланышта болуп, лекция аны өзүнө тартып турат.

Психикалык иш-аракеттин багытталышы дегенде жалаң гана ишкердикти, тандап алууну түшүнбөстөн, ошол тандалган объектини көңүлдүн борборунда кармап турууну да түшүнөбүз. Практик мугалим-дердин алгач окуучулардын көңүлүн бир объектиге бурууга караганда, ошол объектини чордонунда кармоо уюштуруу кыйын экендигин айтып жүрүшкөндүгү буга айкын далил.

Психикалык иш-аракеттердин багытталышы, биринчиден, дүүлүктүргүчтүн мүнөзүнө, экинчиден дүүлүктүргүчкө болгон керектөөгө, үчүнчүдөн иш-аракеттин структурасына даража болот.

Дүүлүктүргүчтүн мүнөзү. Окшош дүүлүктүргүчтөргө көңүл бирдей же адашкан мүнөздө бурулат, аны дүүлүктүргүчтөрдүн бирине топтоо мүмкүн эмес. Шахмат доскасын же окшош чекиттер менен толтурулган торчону карац көңүлдөрдү бир жерге топтоого аракеттенеличи. Кыйын!

Эгер доскага бир канча сызыкчаларды сызып, алардын бирөөнү жоонураак сызсак, көңүл ага өзүнөн-өзү бурулат. Объектиге көңүлдү топтоодо физикалык өзгөчөлүгүнөн башка «жаңылыгы» да чоң мааниге ээ. Мисалы, доскага бир канча тамгаларды жазып бирөөсүн башкача элемент менен жазып койсо көңүл ага дароо бурулат. Көңүл буруудагы дүүлүктүргүчтүн бул өзгөчөлүгүн мугалим жаңы теманы өтүүдө окуучуларга тааныш фактылардын ичинен жаңы информацияны бөлүп берүүдө чыгармачылык менен пайдаланса ийгилик алып келет.

Дүүлүктүргүчтүн структуралык уюштурулушу. Көңүлдүн объектиге бурулушун активдештирүүнүн дагы бир дүүлүктүргүчтөрдү алдын ала уюштуруу, структуралоо болуп

саналат. Айталы, кабылдануучу иш-аракет, зат структуралуу, элементтерге бөлүнгөн түрдө назарга коюлса, көңүл буруу кескин түрдө жогорулайт. Эгер алдын ала андай атайы уюштурул-баса объектинин орточо 4-3 элементи араң эсте калат.

Объектилерди структуралык кабыл алуу инженердик психологияда кеңири колдонулат. Машинанын башкаруу пульттарын элементтерин көз сферасына ыңгайлуу жайгаштырса, аң-сезим чарчабайт.

Дүүлүктүргүчтүн керектик мүнөзү. Дүүлүктүргүчтөр адамга таасир этип, көңүлдү өзүнө буруу үчүн керектөө мүнөзгө ээ болушу зарыл. Практикада адамдар жана айбандар өз чөйрөсүндөгү көптөгөн дүүлүк-түргүчтөрдүн ичинен керектөөсүнө же жашоосуна мүмкүндүк түзүүчү объектилерге биринчи иретте көңүл бурушат. Чымын-чиркейлер бардык гүлдөрдүн ичинен тамактана турган ачык заты бар хроматикалык түскө ээ болгон гүлдөрдү көп тандайт, ал эми ахроматикалык түстөгү гүлдөргө бейтарап мамиле жасайт.

Көңүлдүн топтолушу. Психикалык иш-аракетке көңүлдүн топтолушу дегенде кабыл алуучу объектиге өтө берилгендикти, керексиз, тоскоолдук кылуучу дүүлүктүргүчтөрдү атайын ажыратууну, терең үйрөнүүгө жардам берүүчү дүүлүктүргүчтөрдүн көңүлдүн борборунда кармап турууну түшүнөбүз. Ал адамдын аткара турган ишке кызыгуусу пайда болгондо, оң эмоционалдык абалда турганда объект менен активдүү жүргүзгөндө жана жоопкерчилигин туура түшүнгөн учурда пайда болот.

Көңүл буруунун физиологиялык негизи. Жөнөкөй учурда көңүл буруунун физиологиялык негизи болуп божомолдоочу рефлекс (ориентировочный рефлекс) саналат. Бул феномен илимде рефлекс «бул эмне» деген ат менен белгилүү. Бул тубаса рефлекстердин тобуна кирет. Мисалы, диванда мышыктын баласы бутун же бетин жууп отурган учурда, гезитти шуудуратып жиберсек, кулагын тикчийтип өзүн бир нерсеге даярдап, комдоно калат. Анын бардык аракеттеринде «Бул эмне?» деген суроонун пайда болгону сезилет. Мышыктын баласындагы мындай абалдын пайда болушу — тубаса рефлексин натыйжасы, Себеби ал өзүнүн кыска өмүрүндө али чычканды же иди көрө элек болушу ыктымал «Бул эмне?» рефлексинин негизинде ал өзүн душмандардан коргоого же тамактанууга умтулат. Бул рефлекс жалаң гана айбандарга тиешелүү болбостон, аң-сезимдүү адамдарга да тиешелүү. Адамдар жана айбандар чөйрөдө эң кичинекей өзгөрүүлөр боло түшсө, керектүү рецепторлорду ошол жакка багыттап, бардык жагдайга даяр абалда турушат. Эгер айбандар «Бул эмне?» рефлексинен ажыраса, анда алардын турмушу минут сайын коркунучта турарын физиологдор белгилешкен.

Болжолдоочу рефлекс эки фазадан турат: Биринчи фазасында, дүүлүгүү алгач таасир эткенде, адамдарда да, айбандарда да биологиялык коргонуучулук, кылдаттык пайда болот. Экинчи фазасына талдоо, изилдөө аракеттери кирет.

Көңүл буруунун физиологиялын негизин түшүндүрүүдө А.Ухтомскийдин доминанттар жөнүндө окуусу чоң маа ниге ээ. Анын далилдөөсү боюнча таасир эттүүчү дүүлүктүргүчтөр баш мээде бир канча козголуу борборлорун пайдакылат. Бул борборлор өз ара чынжыр сыяктуу байланышта туруп, биринин таасири экинчисине берилип, биринин иш жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Дүүлүгүү борборлорунун ортосунда

жетекчилик «жетекчилик ролду» ээлөө үчүн өздөрүнө мүнөздүү болгон күрөш жүрөт. Козголуу борборлорунун бирөө башкаларынын таасирин жоюп, жетекчилик ролду өзүнө алууга тырышат. Академик А.А.Ухтомский ушул жетекчиликке умтулган борборду доминанттык борбор деп атаган.

Кээ бир учурда субдоминанттык доминанттык кызматты аткарып калышы мүмкүн А.А.Ухтомский аны далилдөө үчүн күндөлүк турмуштан кеңири байкалуучу мисал келтирет. Итке тамакты берүүнү белгилүү учурга чейин азайтып, аны жип менен казыкка байлап коет. Анан иттен алыс жерге эт таштайт. Ач ит этти көргөндө ага жулкунуп, умтула баштайт. Демек анын чоң жарым шарында тамак доминант пайла болду. Бул борборду андан ары күчөтүү үчүн итин башынан сылап коет. Доминанттык борборду субдоминанттык борборго айландыруу үчүн, итке эттен да күчтүү болгон дүүлүктүргүч менен таасир этүү керек. Ишти келтек менен катуу жазаласа доминанттык борбор пайда болуп алгачкы доминанттык борбор субдоминанттык борборго айланат.

Доминанттык окуунун мазмунун туура түшүнүп, аны окуу тарбия иштерине пайдалануу оң эффект берет. Мисалы, студенттердин алдында: «мугалимдердин лекциясынын мазмунун жазуу керекпи же жокпу?» деген суроо ар качан турат. А.А.Ухтомскийдин доминанттык окуусу боюнча, лектордун лекциясынын мазмунун жазуу, биринчиден студенттердин доминанттык борборун күчөтөт. Экинчиден доминанттык борборго тескери таасирин тийгизүүчү керексиз дүүлүктүргүчтөдүн күчүн жоет. Субдоминанттын таасирин кескин түрдө азайтат. Бирок субдоминанттын кескин түрдө азайышы окуу тарбия ишинде тескери таасирин тийгизет. Айталы чет элдик бир архитектор жаңы университеттин долбоорун түздү. Архитектор имараттагы доминанттык борборго тескери таасирин тийгизүүчү субдоминанттарды жоюу үчүн окуу аудиторияларын бурчсуз курат. Керексиз буюмдардын санын азайтат. Тилекке каршы, тажыйыбада мындай аудиторияларда лекция уккан студенттердин уктап калгандары көп кездешкен. Демек субдоминанттык борборлор адамдын активдүүлүгүн кармоого, көңүл көтөрүүгө өз салымын кошот. Класстарды, окуу аудиторияларын керектүү куралдар менен чегине жараша жасалгалоо, музыка пайдалануу угуучулардын көңүл буруусуна тескери таасирин көп тийгизбейт.

2. Эртүү жана эрксиз көңүл буруу: себептеринин мүнөзү жана анын пайда болуулары.

Ар бир адамда көңүл буруунун 3 түрү кездешет.

1. Эртүү көңүл буруу
2. Эрксиз көңүл буруу
3. Эртүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу.

Эрксиз көңүл буруу. Эрттик аракетти талап кылбай, аң сезимсиз коюлган максаттын жардамы менен пайда болгон көңүл бурууну эрксиз көңүл буруу деп айтабыз. Мисалы, студенттер лекция угуп жаткан учурда, эшикти белигсиз адам тыкылдатса, алар лекциясынын мазмунунан арагасыз алаксып, эшикти тиктөөгө мажбур блушат. Бул эрксиз

көңүл буруу. Эркисиз көңүл буруунун окуу тарбия ишинде чоң мааниси бар. Ал үчүн эркисиз көңүл бурууну пайда кылуучу себептерди билиш ажыратыш керек. Эркисиз көңүл буруу объективдүү жана субъективдүү факторлордун жардамы менен пайда болот. Объективдүү факторлорго: 1. Дүүлүктүргүчтүн күтүлбөгөн учурда пайда болушу (эшиктин кокустан ачылышы. 2. Дүүлүктүргүчтүн таасиринин интенсивдүүлүгү (катуу үн күчтүү жарык) 3. Дүүлүктүргүчтүн контрастуулугу (адам абсолюттук тынчтыкта отурганда өтө пас угулар-уулбас үндөр көңүлдү өзүнө кескин бурат. 4. Заттын мейкиндиги чоңдугу. а) чоң өлчөмдөгү заттар кичине заттарга караганда салыштырмалуу көңүлдү өзүнө тез оодарат;

б) кыска, үзгүлтүктүү, тынымсыз берилүүчү дүүлүктүргүчтөрдүн ичинен узакырак, үзгүлтүктүү мүнөздөгүлөрү көңүлгө бар таасир этет;

в) мезгил мезгили менен өчүп жанып туруучу дүүлүктүргүчтөр.

Субъективдү факторлорду адамдын керектөөсүнө туура келген дүүлүктүргүчтөр (курсагы ач учурдагы тамактын жытына көңүлдүн бурулушу), эмоционалдуу таасир этүүчү дүүлүктүргүчтөр (адамдын таң калтыруучу объектилерге көңүлдүн бурулушу пайда кылат.

Эрктүү көңүл буруу. Эрктүүкөңүл бурууда адам алдына аң-сезимдүү максат коет аны ишке ашыруу үчүн аракеттерди жумшайт. Ал эмгек процессинин натыйжасында пайда болот. Эрктүү көңүл бурууда адам алдына аң-сезимдүү максат коет аны ишке ашыруу үчүн эрктүү аракеттерди жумшайт. Ал эмгек процессинин негизинде пайда болот. Эрктүү көңүл бурууну пайда кылуу менен жарыш аны кармап туруу проблемасы келип чыгат. Көңүл буруунун бул түрүнүн пайда болушунда адамга күчтүү дүүлүктүргүчтөр таасир этпей турган тынч, ишкер шарт, чөйрө керек. Башкача айтканда, күндөлүк көнүмүш шарт, көнүмүш аракеттер көңүлдү топтоого мүмкүндүк берет. Мисалы, окуучу үй тапшырмасын иштээрде жумушчу столду даярдануу, эс алуу мөөнөттөрдүн алдын ала даярданган белгиленген болуш керек. Аңыз акыл аракетине көңүл топтолбойт, аткарылуучу иш мазмундуу чыкпайт.

Эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу. Көңүл буруунун бул түрүндө адам алгач аң-сезимдүү максат койгону менен туруктуу аракеттерди жумшабайт. Алсак окуучудан татаал маселени чыгаруу талап кылынса, маселенин максатын терең түшүнгөнгө чейин анын көңлү алагды болуп тура берет. Маселенин шартын, маанисин түшүнгөндөн кийин гана ага өзүнөн-өзү тартылып кетет. Демек, окуучуда эрктүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу пайда болот. Айрым авторлор (Р.С.Немов) көңүл буруунун жогорку түрлөрүнөн башка жаратылыштык (адамга тубаса берилген), социалдык (тарбиянын, окутуунун негизинде пайда болгон) түздөн-түз (адамдын керектөөсүнө, кызыгуусу менен байланышкан объектилерден пайда болгон) кыйыр атаын колдонулуп жүргөн каражаттарга сөздөргө жаңсоолорго көрсөтүүчү багытоочу белгилерге негизделген көңүл буруунун түзүлүшү.

3. Көңүл буруунун структурасы.

Көңүл буруу төмөнкүдөй түзүлүшкө ээ.

1. Көңүл буруунун туруктуулугу

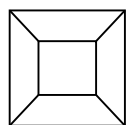
2. Көңүл буруунун термелүүсү.
3. Көңүл буруунун бөлүнүүчүлүгү.
4. Көңүл буруунун алмашуучулугу.
5. Көңүл буруунун көлөмү.
6. Көңүл буруунун элегейлиги.

Окуу тарбия иштеринде көңүл буруунун келтирилген структураларынын закон ченемүүлүктөрүн билүү зарыл.

Көңүл буруунун туруктуулугу. Бул адамдын көңүлүнүн бир объектиге узак убакытка чейин топтолушун мүнөздөйт. Көңүл буруунун туруктуулугу нервтик процесстердин күчүнө, иш аракеттин мүнөзүнө ишке болгон мамилеге жана ишке болгон мамилеге жана пайда болгон өнөкөттөргө жараша болот.

Турмушта көңүл буруунун туруктуулугун көрсөткөн мисалдар көп. Душмандар Архимеддин Сиракуза шаары басып алып, үйүнө кирип келишкенде. Ал жерге чейин маселе чыгарып жатыптыр. Душмандардан коргонуунун ордуна: «Менин айланам тийбегиле!» - деп күйпөлөктөйт. Солдаттар аны өлтүрүп коюшат.

М.: Фрадей электромагниттик индукция законун ачканга чейин 10 жылдап чөнтөгүндө электромагниттин моделин салып жүргөн. Шарт боло калганда магнит менен темирди түрдүү абалга келтирген. Көңүл буруунун туруктуулугу 2-3 секунддан ашпайт, аны жогорулатуу үчүн адамдын ишке болгон кызыгуусун, активдүүлүгүн арттыруу зарыл. Көңүл буруунун туруктуулугун окуу тарбия иштеринде да эске алуу маанилүү. Ал окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө көз каранды. 7-8 жаштагы балдарда 10-15 минутка, жогорку мектеп окуучуларында 40-45 минутка барабар. Демек муну көңүлгө албоо оң натыйжа бербейт. Көңүл буруунун туруктуулугунун физиологиялык негизи болуп иш-аракет процессиндеги козголуунун оптималдык туруктуу, үзгүлтүксүз алмашып туруусу эсептелет.

Көңүл буруунун термелүүсү негизги объектиге көңүлдүн бирде бурулуп, бирде алаксып туруусун мүнөздөйт. Көңүл буруу өтө кыймылдуу, динамикалуу. Кандайдыр бир объектиге көңүл өтө бурулуп кеткенине карабай башка предметтерге алаксып турганы да байкалат.

Көңүл буруунун термелүүсүн атайы тажрыйбанын негизинде карап көрөлү. Кесилген пирамиданы алып, анын борборунан көздү албай тиктеген учурда, ал бир чоң коридорду түзүп байкоочудан алыстайт, бирде байкоочуга карай домпойуп чыга келгендей туюлат. Же саатын кагышын алалычы. Кагышы кулакка угула турган аралыкта тыңшасак үнү бирде угулуп бирде жоголуп турат.

№1 сүрөт

Көңүл буруунун көлөмү деп белгилүү убакыттын ичинде көрсөтүлгөн объектилердин айрым элементтерин адамдын эстек сактап калуу мүмкүнчүлүгүн айтабыз. Көңүл буруунун көлөмүн практикада тахистаскор деген куралдын жардамы менен аныкташат. Тахистоскопту кыргызча «тез кароо» деп которсо болот. Тахистоскоп түрдүү варианттарда (механикалык, лампалык) кездешет. Лампалык тахистоскоп квадрат формасында жасалат. Лампа менен экранды жарыктандырса, андан түрдүү фигуралар

(үч бурчтук, элипс, төрт бурчтук) көрүнөт. Изилденүүчү кыска убакыттын ичинде (0,07 сек) экранда кандай фигуралар, кайсы клеткаларда жайланышканын айтат.

Көңүл буруунун көлөмү ар бир адамга ар башка. Улгайган кишилер бири-бири менен байланышпаган (мааниси боюнча) объектилердин ичинен орто эсеп менен 4-6га чейинкилерди объектилерди эстеринде сактап калууга үлгүрүшөт. Эгер тахистоскоп аркылуу ар башка маанидеги 3-4 тамгадан турган сөздү түрдүү жаштардагы адамдарга көрсөткөндө, билимдуу адам 3-4 (9-16 тамга) сөздү, тамганы жаңы тааныган бала 1-2 гана белгини эсинде кармары аныкталган.

Турмушта тар жана кең көңүл бурууга ээ болгон адамдар кездешет. Педагогдор кең көңүл бурууга эгедер болуусу зарыл. Себеби бир эле учурда окуучуларга жаңы сабактын мазмунун түшүндүрүү менен класста болуп жаткан жагдайларды да көрүп анализдөөгө тийиш. Көңүл буруунун көлөмүнүн физиологиялы негизи дегенде козголуугун оптималдуу борборунун кеңдигин түшүнөбүз. Ал козголуунун оптималдуу борборунун кеңеишине көз каранды.

Көңүл буруунун бөлүнүүсү. Адам белгилүү бир иш аракетти жасаганда бир эле учурда көңүлүнүн борборунда бир нече объектилерди кармап турушу ыктымал. Көңүл буруунун бул структурасы кесиптик касиеттердин бир тобуна кирет. Ал учкучтарда, шоферлордо, телефонисттерде, радиоттерде жана педагогдордо болушу зарыл.

Көңүл буруунун алмашуучулугу адамдын аң-сезимдүү түрдө өзүнүн көңүл буруусун бир объектиден экинчи объектиге которо билүү жөндөмдүүлүгүндө байкалат. Көңүл буруунун алмашуучулугун окуу процессинде орундуу колдонуу оң эффект берет. Айталы, сабактардын жадыбалын түзүүдө көңүл алмашуучулу негиз кылынат.

Көңүл буруунун алмашуучулугунун эффективдүү жүрүшү төмөнкү шартка байланыштуу.

- а) Эгер алгачкы аткарылган иш-аракет кызыктуу же көп нервтик ишти талап кылса, анда көңүлдүн алмашуучулугу жай өтөт.
- б) Жаны аткарыла турган иш-аракет кызыктуу болсо, көңүл жеңил алмашат. Тескерисинче, жаңы иш оор болсо, алмашуу кыйынчылык менен жүрөт.
- в) көңүл буруунун алмашуучулугу адамдын эркине, адатка, машыгууга, көнүүгө жана адамдын жогорку нерв системасынын иш-аракетине да жараша болот.

Көңүл буруунун элегейлиги. Бул адамдын белгилүү объектиге көңүлүн көп убакытка чейин топтой албоо өзгөчөлүгүн түшүндүрөт. Көңүл буруунун элегейлиги жалган жана чын элегейлик болуп экиге бөлүнөт.

Көңүл буруунун жалган элегейлиги- адамдын бир ишке өтө берилип кетүүсүнүн натыйжасында экинчи иш-аракетке болгон кызыгуусунун жоголгон абалы. Буга көрүнүктүү Ампер менен Ньютондун өз иштерине чексиз берилгендиги - мисал. Ампер күнүгө ишке кетерде эшигине «Мырза А.Ампер үйүндө жок», - деп жазып кеткен. Кечинде иштен келгенде, өз жазуусун өзү ажырата албай Ампердин үйүндө жоктугуна «ишенип», үйүнө

кирбей кете берчү экен. Жалган көңүл буруунун физиологиялык негизи терс индукция закону боюнча мээнин кыртышындагы кубаттуу козголуу борбору менен байланыштуу.

И.Ньютондун күндөрдүн биринде түшкү тамак үчүн үйүнөн жумуртка ала келет. Адатынча от жагып, казанга суу куюп, казанга жумурканын ордуна саатын салып кайната баштаган.

Көңүл буруунун чыныгы элегейлиги мүнөздүү болгон адам белгилүү бир объектиге көңүл топтоодо эркти көп жумшайт же өзүн башкара албайт. Мындай окуучулар бир ишти аткарууда катаны көп кетирет, эффективдүү аракеттене алышпайт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Көңүл буруу деп эмнени айтабыз?
2. Көңүл буруунун кандай түрлөрү бар?
3. Көңүл буруунун ар бир структуралык түзүүчүсүн мүнөздөп бергиле.

5-ТЕМА: СЕЗҮҮ ЖАНА КАБЫЛ АЛУУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди сезүүнүн жана кабыл алуунун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын кабыл алуусун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Сезүүнүн жана кабыл алуунун негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Сезүү жана кабыл алуу жөнүндө түшүнүк.
2. Сезүүнүн түрлөрү.
3. Сезүүнүн психофизиологиялык мыйзамдары. Адаптация. Сезүүнүн өз ара аракеттенүүсү. Сенсибилизация. Синестезия.
4. Кабыл алуунун ойлонуучулугу, предметтүүлүгү, бүтүндүүлүгү, структурасы, түрүктүүлүгү. Апперцепция.
5. Кабыл алуунун формалары. Мейкиндикти жана убактытты кабыл алуу. Көрүү иллюзиясы.

1. Сезүү жана кабыл алуу жөнүндө түшүнүк

Сезүү материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин чагылдыруучу жөнөкөй психикалык процесс. Сезүү жөнүндөгү окуу алгач таануу теориясынын бир бөлүгү катары философия илиминин тутумунда пайда болгон жана өнүккөн. Философиялык көз карашта сезүү кең мааниде кабыл алуу, чагылуу сыяктуу

кубулуштардын составында каралган. Биздин эрага чейин V кылымда, Гераклит, Протогорлор сезүүнүн адам таануунун булагы катары эсептешкен. 18-кылымда болсо ал эмприкалык психологдордун негизги дискуссиялык темасына айланган.

Сезүү механикалык мааниде элементардык психикалык «кышчалар» катары эсептелип, ассоциациялык психологияда өзгөчө орунда турган. В.Вунд сезүү менен кабыл алууну бири-биринен айырмалап түшүнүп, кабыл алууну сезүү менен ассоциациялык байланышта караган. Сезүүнү субъективдүү идеалисттик мүнөздө талкулоо И.Мюллердин «сезүү органдарынын спецификалык энергиясы» деген теориясында борбордук орунду ээлеген. Мындай көз караш өз кезегинде В.И.Лениндин «Материализм жана эмприокритизм» деген эмгегинде сынга алынган. Адамды жаратылышты таанусу жөнөкөй жандуу байкоодон абстрактуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү жолу менен жүрөрүн В.И.Ленин өзүнүн «Материализм жана эмприокритизм» деген эмгегинде негизделген. Лениндик формула боюнча, жаратылышты жандуу байкоонун биринчи этабы сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу менен тыгыз байланышта. Сезүүсүз заттардын жана кыймылдардын ар түрдүү формаларын үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк болбойт.

Бирок сезүүнүн таануу процессинде киргендигине жана баш мээде анын физиологиялык табиятынын аныкталганына карабай окумуштуулар ал кубулушка ишенбөөчүлүк менен карашкан. Сезүүдө ар качан кандайдыр бир белгисиздик, бүтпөгөндүк өкүл сүргөндүктөн, сезүү аркылуу жаратылыштын мыйзам ченемдерин аныктоого мүмкүн деген эмес дешкен. Анын себеби, биринчиден сезүү заттардын элементардуу айрым элементи менен иш жүргүзгөндүгө, экинчиден сезүүнү илимий теориялык абстракциялоонун бир жолу гана катары эсептегендикте.

Адамдын таануу процесси ар дайым сезүүдөн башталат. Ал адамдын эсин, кабыл алуусун, кыялдануусун «курулуш» материалдар менен камсыз кылат. Алсак, оператор локатордун экранынан ак такты көрөт (сезет). Ал так-асмандагы белгисиз объектилердин бир касиети. Оператор көргөн (сезген) ак так аркылуу асмандагы объектиге толук мүнөздөмө берүүгө мүмкүндүк алат.

Заттардын айрым касиеттеринен адамдын тийиштүү сезүү анализаторлоруна таасир этип, чагылышынын натыйжасында сезүү пайда болот. Мисалы, адам бир секунданын 1/100 үлүшүндө тартылган нерсенин өзүн көрө албайт, бирок аны кандайдыр бир так, шоола түрүндө көрүү сезими менен туюуга үлгүрөт. Же адам өзүнө тааныш эмес бир тилди укканда, аны түшүнбөсө да, ал тилдин тыбыштык айрым касиеттерин (тембрин, интонациясын ж.б.) угуу органы аркылуу сезет.

Сезүү алгачкы, эң жөнөкөй таануу процессине кирүү менен жаш баланын психикалык жактан калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Окумуштуулар жаш балдардын жана айбандардын дүйнө таануу аракеттерин изилдеп, сезүү алардын курчаган чөйрөгө карата багыт алышынын эң алгачкы формасы экендигин далилдешкен. Жаңы төрөлгөн бала өзүнүн жашоосунун алгачкы ндөрүндө дүүлүктүргүчтөрдүн айрым гана касиеттерине жооп берет. Ошондой эле жаныбарлар предметтердин, кубулуштардын кээ бир касиеттерин чагылдыруу менен жашайт. Сезүү процессинде предметтердин тигил же бул жеке касиеттери кабыл алынат. Алсак, заттардын катуулугун,

жумшактыгын, сыйдамдыгын, одур-бодур салмагын, температурасын, жытын, үнүн, түсүн, адам өзүндөгү ооруну, ач калууну ж.б.

Сезүү өзүнөн татаалыраак кабыл алуу, эс ойлоо сыяктуу психикалык процесстердин пайда болушуна түрткү берет.

Адам тийиштүү органдарынын жардамы менен сезүү формасында ички жана сырткы чөйрөдөгү ар түрдүү информацияны алып турат. Сезүү органдары адамдын, жаныбарлардын айлана чөйрөгө багыт алышына мүмкүндүк түзөт. Эгерде адам ал органдарынын ажырай турган болсо сырткы дүйнөдө жана ички организмде эмне болуп жатканын сезбейт. Орус врачы С.П.Боткин оң колунда гана сезүү калган бир ооруга байкоо жүргүзгөн. Ал кечке дейре уктаган, ач калуу жана башка дүүлүгүлөр болгон эмес. Врачтар оорулуунун оң колу аркылуу тамактандырышкан.

Азыркы учурда космосту жана океандарды өздөштүрүү күчтүү темп менен өнүгүп жаткандыгына байланыштуу адамдын денесин сенсордук жактан айлана-чөйрөдөн толук ажыраткандан кийинки психикалык өзгөрүүлөрдү изилдөө боюнча тажрыйбалар жүргүзүлүүдө. Сенсордук ажыроо социалдык, географиялык, аргасыз, чыныгы, эксперименталдык болуп бөлүнөт. Мындай жагдайлар адамдын психикасына түрдүүчө таасир этет. Ошентип сезүү материалдык дүүлүктүргүчтөрдүн сезүү органдарына түздөн-түз таасир этишинен пайда болгон организмдин ички абалын жана тышкы заттардын айрым касиеттерин чагылдырган жөнөкөй психикалык процесс.

2. Сезүүнүн түрлөрү.

Сезүүнүн пайда болушундагы анализаторлорго жана алардын иш-аракетинен карай сезүүнүн беш түрү кездешет.

Көрүү, сезүү. Көрүү - сезүү рецептордун кызматын аткарган жарык толкунунун карек аркылуу көздүн торчосуна таасир этишинен пайда болот. Анын жардамында заттын түрү, формасы, өлчөмү, аралыгы кыймылы жана мейкиндик жөнүндө маалымат алынат. Көз торчонун борбордук бөлүгү болгон өзгөчө нерв клетка колбочка жарык толкунунун таасиринде дүүлүк-көндө түс спектрлерин сезет. Көз торчосунун четтеринде жайланышкан таякча нерв клеткасы ак, кара, боз түстөрдү чагылдырат.

Угуу, сезүү. Кулак сырткы, ортоңку жана ички кулак деп аталган бөлүктөрдөн турат. Ички кулактын ичинде болжолу 24000 туурасынан жаткан булалардан турган мембрана жайланышкан. Куракка таасир эткен үн толкуну булалардын бирин термелтип, үн сезүүсүн пайда кылат. Адам баласынын кулагы секундасына жыштыгы 16дан 20000 герцке барабар болгон толкунду туюуга жөндөмдүү.

Тери сезүү. Териде жана ооздун, мурундун былжыр челдеринде туюндургуч рецепторлор бар. Алар аркылуу адам жылуулукту, сууктукуту, ооруну сезет. Тери сезүүнү рецептору болуп теринин түрдүү жеринде жана былжыр челдерде жайланышкан нервдик акыркы учтары сезүүчү чекиттер кызмат аткарат.

Даам сезүү. Даам таттыргыч рецепторлордун жыйындысы даам таттыргыч бүчүрлөрдө жатат. Бул бүчүрлөр тилдин былжыр челинин быдырларында – даам

таттыргыч бүдүрлөрдө жайгашкан. Булар айрыкча тилдин учурда, капталдарында жана түп жагында, кулкундун жана көмөкөйдүн керегесинде көп. Тилдин алды жагы таттууну, түп жагы ачууну, каптал жактары кычкылды, тилдин учу менен каптал жактары түздүүнү кабыл ала тургандыгы аныкталган. Даам таттыргыч рецепторлор сууда же шилекейде ээриген заттардын таасири менен дүүлүгөт.

Жыт сезүү. Мурун көңдөйүнүн былжыр челинде көптөгөн жыт сезүүчү рецепторлору жайгашкан. Булар газ түрүндөгү жыттуу заттар менен дүүлүгөт. Аба аркылуу мурун көңдөйүнүн былжырлуу челдерге өткөн жыт нерв клеткаларына таасир анда таанылат. Кээ бир жыттар абанын 30млрд, бөлүгүнүн бир бөлүгүндө болсо да, жыт алдыргыч рецепторлор кабыл алышат.

II.Адамдын-жүрүш-турушун башкарууга, дүйнө образдарын түзүүсүнө карай сезүү төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Экстероцептивдүү (латын сөзү, экстеро, рецептор деген эки латын сөзүнөн турат, кыргызча «сырткы», «Кабыл алуучу» (маанилерин берет) сезүү. Англиялык физиолог Ч.Шерингтон психология илимине сезүүнүн үч түрүн киргизген. Алардын бири – экстероцептивдүү сезүү. Мында адамдын денесинин сыртында жаткан рецепторлорго тышкы дүүлүктүргүчтөр таасир этип, сезүү пайда болот. Өз кезегинде сезүүнүн бул түрү жанашадан (контрактуу) сезүү жана обочодон (дисттактуу) сезүү болуп экиге бөлүнөт. Жанашадан (контакттуу) сезүүдө таанылуучу, үйрөнүүлүчү объектилер рецепторлорго түздөн-түз таасир этет, аны менен жанаша турат. Буга даам татуу, тери сезүүлөрү мисал боло алат. Обочодон (дистанттуу) сезүүдө дүүлүктүргүчтү пайда кылуучу объектилер сездиргич анализаторлордон обочо, белгилүү бир аралыкта турат, жанашкан түрдө келбейт. Буга көрүү, угуу ж.б. сезүүлөр кирет.

Интероцептивдүү (ички сезүү). Бул адам организминин абалы жөнүндө маалымат берет. Аны үчкө бөлөбүз:

Проприоцептивдүү сезүү адамдын организминин жайгашкан ордун жана кыймылдатуучу аппараттардын абалдарын (тең салмактуулукту, чыңалуу, деңгээлин, булчуңдардын тартылуу абалдарын ж.б.) анализдейт.

Органикалык сезүү болсо адамдын ичкиоргандарынын абалын (ачкалыкты, суусагандыкты, бир жеринин ооругандыгын көңүл айланууну, абанын жетишпей калышын) чагылдырат.

3. Сезүүнүн психофизиологиялык мыйзамдары.

Сезүү көп түрдүүлүгүнө карабай, белгилүү ички закон ченемдүүлүктөргө ээ. Алар: Сезгичтик жана сезүү босоголорунун (чектеринин) ортосундагы байланыш. Адаптация кубулушу. Сезүүнүн өз ара таасир этиши.

Сезүүнүн төмөнкү чеги. Бардык дүүлүктүргүчтөр сезүүнү пайда кыла бербейт. Адамдын денесине чексиз майда чандар конот, бирок сезүүнү пайда кылбайт, анткени

алардын дүүлүктүргүч күчү чектен төмөн. Ар бир анализатор белгилүү чектеги дүүлүктүргүч күчтү талап кылат. Эгер таасир этүүчү күч чектен ашып кетсе, нормалдуу сезүүнүн ордуна ал органда оору сезими пайда болот.

Сезүүнүн төмөнкү чеги деп, адамда алгачкы сезүү пайда кылууга себепкер болуучу эң кичине дүүлүктүргүчтүн күчүн айтабыз. Ал анализаторлордун абсолюттук сезгичтигин көрсөтөт. Сезүүнүн төмөнкү чеги канчалык кичине болсо, адамдын сезгичтиги ошончолук жогору болот.

Сезгичтикти аныктоо үчүн практикада эки метод колдонулат. Биринчиси – табигый жагдайда аныктоо. Мисалы, изилденүүчүнүн колуна сезүүнү пайда кылбай турган эң кичине жүк берилет. Аны акырындап көбөйтүп отуруп, салмак сезилгенде токтобуз. Ушул жүк тери анализаторунун төмөнкү чегин аныктоо үчүн кол саатты үнү угулганга чейин жакындата беребиз. Сааттын кагышы угулгандан кулакка чейинки аралык угуу анализаторунун төмөнкү чегин мүнөздөйт.

Сезгичтикти аныктоонун экинчи усулунда атайын жасалган куралдар пайдаланылат. Угуу анализаторунун сезгичтигин үн генератору, тери анализаторунун сезгичтигин эстеziометр менен өлчөйт.

Абсолюттук сезгичтик менен босогонун ортосунда тескери көз карандылык бар. Ал формула түрүндө төмөндөгүдөй туюнтулат:

$$E=1/P,$$

E - абсолюттук сезгичтик, **P** - дүүлүктүргүчтүн чегинин чоңдугу.

Турмушта ар бир анализатордун абсолюттук сезгичтиги аныкталат. Адамдын көзү түндө 45,7 км аралыкка күйүп турган шамдын жарыгын көрүүгө жөндөмдүү. Бул аралык – көздүн абсолюттук чеги. Бирок көрүү анализаторунун абсолюттук сезгичтиги ар кандай чоңдуктагы заттарга катары түрдүүчө болот. Завод турбасын 15-20км, көп кабаттуу үйдү, 8-10км бир кабаттуу үйдү 5-8км жалгыз адамды 4км адамдын жалпы караанын 2км, адамдын колу, бутунун кыймылын 700 метрден, баш кийимин 400м, бети баштын түзүлүшүн, кийимдин түсүн 300м, адамдын бетин, колдун манжаларын 200м, дубалдагы кирпичтин формасын, жыгачтын жалбырагынын түсүн 100м, көздүн, мурундун, манжаларды 60м, ээкти 20м аралыктан көрөт.

Кулак анализатору кол сааттын кагышын 6,1 аралыктан угат. Даам татуу анализатору 1136, 5л сууга аралашкан, 28,3гр, гуанина сульфатынын аралашмасын сезет. Жыт сезүү органы алты бөлмөлүү үйгө чачылган 0,001гр, жыттуу затты сезет.

Ошентип, дүүлүктүргүчтүн күчү белгиленген чекке жетпесе, адамда сезүү пайда болбойт, баш мээге жетпейт. Бирок мындай аз таасирге ээ болгон дүүлүктүргүчтөн да адамдын турмушунда белгилүү роль ойнойт. Көп учурда начар таасирдүү дүүлүктүргүчтөр да адамдын турмушунда белгилүү роль ойнойт. Көп учурда начар таасирдүү дүүлүктүргүчтөр кандайдыр бир себептерден улам баш мээде кабыл алынып, анда таяныч борборлор түзүлөт. Ал борборлор адамдын иш аракетин башкарууга жөндөмдүү. Адамда галлюцинацияларды же туура эмес кабыл алууларды иллюзияларды пайда кылат. Айрым

адамдар чектен төмөн дүүлүктүргүч-төрдү кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал дегуста тордук жөндөмдүүлүк деп аталат.

Сезүүнүн жогорку чени деп, адамдын сезүү жөндөмдүүлүгүн жок кылуучу максималдуу күчтү айтабыз. Эгер дүүлүктүргүчтүн күчү чектен ашып кетсе, адамдын сезүү органдарына доо келтирет. Күчтүү жарыктан көз, жогорку күчтөгү үндөн кулак майып болуп калат.

Салыштырмалуу сезгичтик (чектин айырмасы). Сезүү органдарынын төмөнкү, жогорку жана абсолюттук сезгичтиктери жеңил аныкталат. Ал эми салыштырмалуу сезгичтикти өлчөө турмушта бир топ кыйынчылыкты туудурат. Мисалы, үй бир шам менен жанып турган учурда, экинчи шамды дагы жаксак, жарыктын өзгөрүш айырмасы оңой байкалат. Тескерисинче, бир канча лампочкалар жагылган үйгө кошумча дагы бир лампочканы жандырса, жарыктануунун айырмасын билүү өтө кыйын. Ошондуктан салыштырмалуу сезгичтин айырмасын өлчөө жолун билүү зарыл. Босогонун айырмасы сезүүнү пайда кылуучу эки дүүлүктүргүстүн минималдуу айырмасын билдирет. Аны практикада мындайча аныктоого болот. Адамдын көзүн таңып, колуна тараза табагын байлап, ага бир килограммга жакын жүк салынат. Салмакты туйдуруп, алып алгачкы жүктүн үстүнө акырындап 5, 10, 20, 30, 40 граммдык жүктөр салына берет. Жүк кошуу изилденүүчү салмактын оорлошконун сезгенге чейин улантылат, анан токтотулат.

4. Кабыл алуунун ойлонуучулугу, предметтүүлүгү, бүтүндүүлүгү, структурасы, туруктуулугу. Апперцепция.

Адам өзүн курчап турган дүйнө жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды жалаң гана сезүү процесси аркылуу үйрөнбөстөн, тааныбастан, кабыл алуу аркылуу да үйрөнөт. Эгер сезүү менен адамзаттын айрым касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн гана билүүгө мүмкүндүк алса, кабыл алууда ошол зат жөнүндө жалпы түшүнүккө ээ болот. Мисалы, адам күндү кабыл алат, ал ами анын жарыгын көрүү анализатору менен сезет. Кантты өзүн кабыл алат, даамын сезет.

Адам объективдүү чындыктагы заттардын айрым касиеттери менен аз мамиледе болгону менен, алардын бардык белгилерин бөлүктөрүн бирдикте кабыл алат, бүтүн катары тааныйт. Ошондунган Ф. Энгельс заттын сапаттары өзүнчө жашабастан, чексиз сапатка ээ болгон зат гана жашарып белгилеген. Предметтер, кубулуштар өздөрүнүн чексиз касиеттери менен баш мээде чагылып, нсрсенин бүтүн бир образын берет. Адамдын мындай жөндөмдүүлүгүн кабыл алуу деген психологиялык категория аркылуу туюнтулат.

Кабыл алуу сөзүүсүз ишке ашпайт. Генетикалык жактан сезүү биринчи, кабыл алуу экинчи. Кабыл алуу болбогон жерде сезүү пайда боло берет. Алсак, катуу уйкуда жаткан адам будилниктин унун угуу анализаторунун жардамы менен угат. Кийин көрүү сезүүсү аркылуу сааттын жебесин көрөт. Акырында пайда болгон бардык дүүлүктүргүчтөр баш мээге берилип заттын субъективдүү образын пайда кылат.

Ошентип **кабыл алуу** – бул заттардын, кубулуштардын сезүү органдарына түздүн-түз таасир этишинин натыйжасында алардын касиеттеринин, бөлүктөрүнүн баш мээде бирдиктүү, жалпы чагылышы, же айрым анализаторлорго, анализаторлордун системасына түздөн-түз таасир этүүдөн пайда болгон заттардын кубулуштардын процесстердин субъективдүү образы.

Кабыл алууну сезүүнүн жөнөкөй гана суммасы жана адамды курчап турган затты пассивдүү чагылдыруучу процесс катары кароо жаңылыштык. Ал реалдуу дүйнөнүн адамдын аң-сезиминде татаал, активдүү, ойлонулган мүнөздөгү чагылышы болуп эсептелет. Ошондой эле аны адамдын акыл иш-аракетинин бир түрү катары караган оң. Курчап турган дүйнөнү терең таануу, кабылдоо адамдын жалпы психикалык турмушунун мазмунуна, анын иш-тажырыйбасына, маалыматтардын камына көз каранды. Кабыл алуунун мүмкүнчүлүгүн кеңите турган мындай социалдык-психикалык түшүнүк психологияда апперцепция деп аталат. Апперцепция— латын сөзү, кыргызча «кабыл алууга кошумча» деп которулат.

Бул түшүнүк илимге немец окумуштуусу Г.Лейбниц тарабынан киргизилген. Курчап турган дүйнөнү терең таануу, кабылдоо адамдын жалпы психикалык турмушунун мазмунуна, анын иш-тажрыйбасына, маалыматтардын камына көз каранды. Кабыл алуунун мүмкүнчүлүгүн кеңейте турган мындай социалдык психологиялык түшүнүк психологияда апперацепция деп аталат.

Апперцепция убактылуу жана туруктуу апперцепция болуп экиге бөлүнөт. Туруктуу апперцепция адамдын индивидуалдуу, туруктуу өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу. Мындай өзгөчөлүктөргө, биринчиден, личносттун көз карашы, ишеними, асылдык табити (кооздук сезими), шыгы кирет. Экинчиден, адамдын жашаган өлкөсүндөгү социалдык саясий түзүлүш, кишинин коомдук турмушта ээлеген орду, кесиби жана саясий-маданий деңгээли да туруктуу апперцепцияга таасир этет. Мисалы, гезитке чыккан бир эле макаланын мазмунун ар башка өлкөдө жашаган адамдар ар башка кабыл алат, ар башка чечмелейт. Же тажрыйбалуу токой кыюучунун бир кароо менен дарактын түрүн кай жакты көздөй жыгыларын аныктай тургандыгын эстейли.

Туруктуу апперцепция окуянын мазмунуна жараша өзгөрүп турушу да мүмкүн. Алсак, бир учурдагы кадырдан достор катуу араздашуудан кийин бирин-бири башкача кабыл алып апперациялар өзгөрүп кетет.

Убактылуу апперцепция кабыл алууну пайда кылуучу конкреттүү кырдаалга, керектөөгө талапка, каалоого жана сезимге көз каранды. Эгер адамды коркуу сезими бийлеп турса, коркунучсуз нерселер да коркунучтуу көрүнөт.

Кабыл алуунун негизги өзгөчөлүктөрүнө предметтүүлүк, бүтүндүк, туруктуулук жана, ойлонуучулук касиеттер кирет.

Кабыл алуунун предметтүүлүгү нерсени кабыл алуудан пайда болгон ойдун, элестин, издин ошол реалдуу заттын касиеттерине дал келүүсүн чагылдыра алган адамдын жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Кабыл алуунун предметтуулугу нерсенин фондон ажырап турушунан ачык байкалат. Кабыл алуучу нерсе бирдей мааниге ээ болгон эки түзүүчүдөн турат. Биринчиси – кабылдануучу нерсе (зат) ал алдыңкы планда бардык касиеттери менен өзгөчөлөнгөн абалда болот. Экинчиси – фон, кабыл алынуучу нерсенин артындагы касиеттери толук белгисиз, ачык байкалбаган бир канча объектилердин суммасы.

Нерселер (китеп, танка, адам) адамдын аң-сезиминде анын субъективдүү ой жүгүртүүсү катары чагылбастан, объективдүү, аң-сезимге көз карандысыз жашаган зат катары кабыл алынат. Ансыз кабыл алуу адамдын практикалык турмушунда ага багыт берүүчү кызматты аткара албайт.

Кабыл алуунун предметтуулугу тубаса мүнөзгө ээ эмес. Заттын предметтуулугун кабыл алууда негизги ролду кыймыл жана тери сезгичтиги ойнойт. Жаш баланын психикалык жактан өнүгүүсүндө кабыл алуунун предметтуулугу чоң мааниге ээ. Бала айлана - чөйрөсүндө нерселердин, заттардын бар экендигин тааныйт. өзүнө керектүү заттарды башкалардан айырмалап, ага ээ болуу үчүн аракеттенет. Балдардагы мындай аракеттер алардын психикалык жактан өнүгүшүнө түрткү берет.

Кабыл алуунун бүтүндүк касиети. Бул кабыл алуу учурунда сезүү органдарга таасир этпеген кубулуштардын, предметтердин жана алардын касиеттеринин жетишпеген элементтерин элестетүүнүн, алгачкы маалыматтын, тажрыйбанын жардамы менен толуктоого жумшалган адамдын аракетин түшүндүрөт.

Адатта адам нерсени бүтүн, бирдикүү кабыл алат. Анан анын айрым элементтерин, касиеттерин, териштирет, кем белгилерин толуктайт. Кабыл алуунун бүтүндүгүн мейкиндиктеги бир нече чегиттерди сызыктар менен бир бүтүн фигурага бириктирген мүнөздө элестетсе болот. Же айталы, адам телефон менен сүйлөшүп жатканда, айрым сөздөр угулбай калышы мүмкүн. Бирок угулбаган сөздөрдү угулгандары менен байланыштырып эмне экенинде сөз болуп жатканын толук түшүнөт.

Айрым психологдор белгилегендей, кабыл алуунун бүтүндүгү тубаса мүнөзгө ээ эмес. Анда ал сезүүдөн, материалдык чөйрөдөн ажырап калар эле. Л.И.Котляров жана **Б.Г.Ананьев** кабыл алуунун бүтүндүк касиети акырындык менен пайда болорун далилдешкен предмет туура образга ээ болуу үчүн, адам аны, биринчиден, изилдейт, экинчиден, көзү менен көрүп колу менен кармап туят. Бул аракеттер затты туура кабыл алууга түрткү берет. Адам мурда кабылданган затты кайрадан кабыл алганда, анын изилдөөчү аракеттери кескин түрдө азаят, зат жөнүндө түшүнүк тездейт. Мисалы, азиз төрөлгөн адам көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондо, ага тааныш заттын чоңдугу, формасы, көлөмү, жөнүндө биринчи эле көргөндө туура түшүнүк бере албайт. Аны кармап көрүп, изилдөөдөн өткөрүүгө тийиш.

Кабыл алуунун туруктуулугу кабыл алуу шартын кескин түрдө өзгөрткөн учурда нерсенин касиеттеринин салыштырмалуу туруктуулукта калуу өзгөчөлүгүн түшүндүрөт. Заттардын образдарынын кабыл алуу шартына салыштырмалуу көз каранды эместиги кабыл алуунун туруктуулугун мүнөздөйт.

Туруктуулук касиети заттын формасын, түсүн жана чоңдугун көрүү анализатору аркылуу кабыл алууда ачык байкалат.

1. Түстү кабыл алуу жарыктын түшүү мүнөзүнө көз каранды болбостон, заттын алгачкы түсүнүн туруктуу калышын белгилейт. Мисалы, ак кагаз күчтүү жарыкта, да караңгылыкта да, кара, булганч нерсени сүртүп салганда да ак боюнча, көмүрдүн кичинекей сыныгы кандай шартта болсо да, көмүр катары кара түстө кабыл алабыз.

2. Чоңдукту кабыл алуу объект кандай аралыкта жайланышына карабай, анын чыныгы чоңдугу салыштырмалуу туруктуу болот. Адам 3,5 метр же 10 метр аралыкта турса да, көз торчосуна түшкөн кичине элесине карабай, анын чыныгы чоңдугу туура кабылдана берет.

Чоңдукту кабыл алуу көздүн торчосуна түшкөн сүрөттөлүшүнө гана көз каранды болбостон, көз булчуңдарынын чыңалуусуна жана башка заттар менен болгон салыштырма катышка да байланыштуу.

3. Заттын формасын кабыл алуу анын мейкиндиктеги абалынын өзгөрүшүнө карабай, формасынын алгачкы абалда калуу өзгөчөлүгүн билдирет. Айталы, тарелка мейкиндикте жайланышына карай бирде эллипс, бирде айлана формасында көрүнсө да, анын тегерек экенин тана албайбыз.

Кабыл алуунун туруктуулугу тубаса мүнөзгө ээ эмес. Тарбияга, көнүгүүгө байланыштуу. Психолордор калың токойдо жашашкан кишилерди тегиз талаага алып келип, же жалгыз жерде жашаран адамдарды көп кабаттуу үйдүн 16-17 кабатына чыгарып, алыста турган нерселерди көрсөткөндө, алар предметтердин чыныгы өлчөмдөрүн айта алышкан эмес. Улгайып калган азиз адам көрүү сезимине ээ болгондо үйдүн 10-12 кабатынан секирүүгө аракеттенген. Ал үчүн 10-12 кабаттан жерге чейинки аралык кичине жер сыяктуу сезилген.

5. Кабыл алуунун формалары. Мейкиндикти жана убакытты кабыл алуу. Көрүү иллюзиясы.

Кабыл алуу төмөнкүдөй эки багытта классификацияланат.

1. Кабыл алууда негизги роль ойногон анализаторго карай көрүү, жыт сезүү, угуу, даам татуу, тери сезими жана кинестезикалык кабыл алуулар болуп алтыга бөлүнөт.

2. Материянын жашоо формасына карай мейкиндикти, убакытты, кыймылды кабыл алуу деп үчкө бөлүнөт.

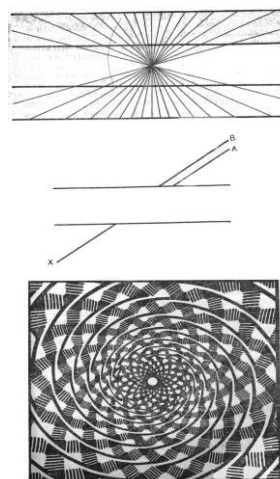
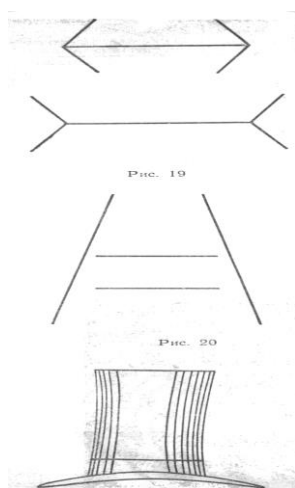
Мейкиндик кабыл алуу. Марксизм-ленинизм классиктеринин пикири боюнча, мейкиндик – материянын жашоо формасынын бир түрү. Материалдык дүйнөнүн предметтери мейкиндикте белгилүү орунду ээлеп, адамга жана башка заттарга карай белгилүү аралыкта жайланышат. Алар тийиштүү чоңдукка, көлөмгө, формага ээ. Адамдын аң-сезиминде заттардын мейкиндик касиеттеринин (чоңдук, көлөм, форма) чагылдуусу мейкиндикти кабыл алуу деп аталат. Мейкиндикти, убакытты кабыл алуунун

физиологиялык негизи болуп бир канча сезүү органдарынын биргелешкен иш-аракети жана баш мээнин чоң жарым шары саналат.

Иллюзия реалдуу заттын жана анын касиеттеринин туура эмес бурмаланып кабыл алынышын түндүрүт. Анын пайда болуш себептери өтө көп, бир жактуу теориялык негизде чечүү кыйын. Айрым изилдөөчүлөр иллюзиянын пайда болушун тери, фериялык факторлор менен башкача айтканда иррадиация аккомодация, көздүн кыймылы аркылуу түшүндүрүшөт. Окумуштуулардын башка бир топтору борбордук нерв системасы менен байланыштырат. Кээде иллюзиянын өзгөчө шартта (мисалы бир көз менен кароодо, көздүн оптикалык сапатынын начарлашында) келип чыгарын да белгилешет. Иллюзиянын өзгөчөлүктөрү көбүнчө көрүү анализаторунун айланасында изилденген. Көрүү иллюзиясы заттын узундугу, чоңдугун ж. б. мейкиндик касиеттерин жана кыймылды кабыл алууда пайда болот.

Иллюзиянын келип чыгышында фондун ролун эске алуу керек. Фонго карай иллюзия эки түрдө байкалат:

Фондун алкагында кабыл алынган заттардын бузулушу. Мисалы, Герингдин сүрөтү. Фонсуз нерсенин өзүнүн фигурасынын бузулушу.

Сүрөттөрдү караганда дүйнөнү кабыл алууда айрым учурларда жалган көрүнүштөр да болот. Алсак, сүрөттө геометриялык сызыктар узундуктары боюнча бирдей өлчөмдө болгонун карабастан үстүнкү сызыкка караганда алдынкысы узун көрүнгөнсүйт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Сезүү деп эмнени айтабыз?
2. Сезүүнүн кандай түрлөрү бар?
3. Сезүүнүн ар бир түрүн мүнөздөп бергиле.
4. Сезүүнүн адаптацияланышы, сенсбилизациясы, синезтезиясы, сезүүнүн төмөнкү жана жогорку чеги, абсалюттук сезгичтик деп эмнени айбыз?
5. Кабыл алуу деп эмнени айтабыз?
6. Кабыл алуунун ойлонуучулугу, предметтүүлүгү, бүтүндүүлүгү, туруктуулугу, апперцепция, иллюзиясы деген эмне?
7. Кабыл алуунун формалары кайсылар?

6-ТЕМА: ЭС

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди эстин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана

кесиптик иш аракетинде окуучулардын эске сактоосун жакшыртууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Эстин негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Эс жөнүндө түшүнүк.
2. Эстин процесстери.
3. Эстин теориялары.
4. Эстин түрлөрү.

1. Эс жөнүндө түшүнүк.

Белгилүү учурда сезилген, кабыл алынган заттар, кубулуштар изсиз жоголбойт. Алар тигил же бул деңгээлде эсте калат. Керектүү учурда кайрадан эске түшөт. Эс – бардык психикалык процесстерди мүнөздөөчү негизги процесс болуу менен личносту личность катары аныктоочу башкы белги. Эгер адам, эсинен ажыраса, анда ал личносттук касиеттерин да жоготот, личность болуудан калат.

Психолог К.К. Платонов төмөндөгүдөй мисалды келтирет. Фелида – коркуунчак, оорукчан, маанайпас, жеке жүрүүнү жакшы көргөн жаш француз кызы болгон. Бул анын нормалдуу абалы эле. Ал бир нче мүнөт аң сезимин жоготуудан кийин кыймылдуу, шайыр. Жеңил ойлуу болуп, такыр башкача мүнөзгө өткөн. Кайрадан аң сезимин жоготуп, мурунку, нормалдуу абалына келген. Психиаторлор XX кылымдын башында мындай эки личносттук абалдагы 20га жакын адамды катташкан. Ал эми бир бала 10 личносттук абалды башынан кечирген.

Эс (И.М.Сеченов) – психикалык турмуштун негизги шарты, психикалык өнүгүүнүн пайдубалы. Эссиз пайда болгон сезүү кабыл алуу жаңыдан жаралгандай изсиз жоголуу, адамды ар качан жаңы төрөлгөн баланын деңгээлинде кармап турат.

Психолог Т.Рибо “Эстин нормалдуу жана оорулу абалы” деген төмөнкүдөй амнезия оорусунун баянын келтирет. Күйөөсүн өтө сүйгөн бир жаш келин толгоо учурунда эсин жоготуп, көп жатып калат. Ал эсине келгенде өзүнүн үй-бүлөөлү экендигин, күйөө, төрөлгөн баласы баардыгын эч эстей албай коет. Күйөөсөн, жаңы төрөлгөн баласын чоочун кишидей көрүп, өзүнөн алыстатат. Туугандары ага үй-бүлөөсү жөнүндө кан какшап айтса да таң калып эстей алган эмес.

- Эс бардык психикалык өнүгүүнүн негизгин түзүүчү кыймылдатуучу күч. Эссиз, өткөн тажрыйбанын жардамсыз келечекте боло турган ишти пландаштырууга мүмкүндүк

болбойт. Ал адамдын иш-аракетинде негизги, багыттоочу ролду ойнойт, адамдын мүмкүнчүлүгүн кеңейтип, жогорку тепкичтерге көтөрөт.

Атактуу кол башчылар Ю.Цезарь, А.Македонский өздөрүнүн 30 миңге жеткен солдаттарынын аттарын гана билбестен, ар бирин жекече тааныган. Көрүнүктүү шахматчы А.А.Алехин атаандаштары менен ойногон партияларынын баарын эсинде сактаган.

Бул инсандарда эстин сапаттарына эстин көлөмү (чектелген убакытта көргөн заттардын, анын элементтеринин саны), тактыгы, тездиги, узактыгы жана даярдагы кирет. Бирок бардык эле адамдардын эси саналган критерияларга 100% ээ боло бербейт. Айрым сапаттары жакшы, айрымдары начар өнүгүшү мүмкүн.

Эс адамдын өзүнчө автономдуу өзгөчөлүгүнө кирбейт. Ал личносттун өзгөчөлүктөрү, кабыл алуу, элестетүү ж.б. бардык процесстер менен тыгыз байланышта.

Эс башка психикалык процесстер сыяктуу эле объективдүү чындыкты чагылдырат. Бирок кабыл алуу, сезүү процесстери учурдагы реалдуу дүйнөнү анализаторлордун жардамы менен чагылдырса, эс анализаторлорсуз эле адамга өткөн чакта таасир этип, баш мээде калтырылган издердин, ар түрдүү объектилердин адам зат кылымдар бою топтоп кеткен тажрыйбалардын кайрадан баш мээде жанданышы.

Ошентип, эске төмөндөгүдөй аныктыма берсе болот: эс – индивиддин өз тажрыйбасын эсте калтыруу, сактоо жана керектүү учурда кайрадан эске түшүрүү функциясын аткарган психологиялык категория.

2. Эстин теориялары.

Эстин физиологиялык негизги али илимиде такталган теорияларга ээ боло элек. Бул маселеге байланыштуу ассоциациялык, физиологиялык, химиялык, (молекулалык, биохимиялык) нейрондук, физикалык гипотезалар бар.

2.1. Эстин ассоциациялык теориясы. Ассоциациялык теориянын мазмунун ачуудан мурун айрым түшүнүкт өр ортосундагы ажыратууларды жүргүзүү зарылчылыгы келип турат. И.П.Павлов негиздеген “убактылуу нервдик байланыш” нагыз физиологиялык түшүнүк болуу менен психологиялык мазмунга да ээ. Ошондуктан, психологдор аны кээде ассоциация деген термин менен атап жүрүшөт. Демек эстин ассоциациялык табияты менен эстин физиологиялык негизги деген терминдерди бири-биринен так чектеп кароо зарыл.

Эстин физиологиялык негизин түшүндүрүүдөгү алгачкы теориялардын бири – ассоциациялык агым. Ассоциация түшүнүгүн илимге Ж. Локк киргизген. Ассоциация деп аң-сезимде чагылган, эске бекемделген айрым кубулуштардын, фактылардын, окуялардын ортосундагы байланыштарды түшүнөбүз. Тактаганда адамды курчап турган объективдүү чындык бири-биринен ажыраган түрдө эсте сакталып же кайтадан эске түшпөйт, алар өз ара тыгыз байланышта, “топ-тобу”, “катар-катары” (Сеченов И.М.) менен эске түшөт. Бир нерсени эстесек, анын артынан ага окшош, үндөш объектилер чубап чыга келет. Мисалы,

1941-жылдын 22-июнь күнүн эстесек, аны менен катар Ата Мекендик улуу согуш, канча кейиштүү алаамат көз алдыбызга тартылат. Адамдын атын же тааныштарыбыздын атын эстесек, анын толук тулкусу кашыбызда пайда болот. Адамдын мындай өзгөчөлүктөрү ассоциация кубулушу аркылуу түшүндүрүлөт. Ошентип, бул теория жөнөкөй изилдөө менен так экспериментти талап кылбай эле эске сактоонун негизин аныктагандай таасир калтырат. Ал эми эс баш мээ менен тыгыз байланышта болгондуктан, аны ассоциациянын деңгээлинде түшүндүрө салууга болбойт. Бирок мындай жол менен информацияларды эске сактоону жокко чыгарууга да мүмкүн эмес.

Аристотель анын үч түрүн ажыраткан:

- а) Жакындык ассоциациясы: отун-балт, марка-конверт, көз-көз айнек.
- б) Окшоштук ассоциациясы: Кабыл алуучу жана эсте кармалуучу заттар башка предметтер менен болгон окшоштук белгилери боюнча жалпыланат: самолет менен канаттуу куштар кант менен кар, ай менен топ.
- в) Кара-каршылык ассоциациясы. Жаңы кабыл алуучу зат өзүнө карама-каршы касиеттерге ээ богон заттарды элестете: жарык карңгыны, тирүү өлүктү, дени соо ооруну, кең пейили тарды ж.б.

Ассоциацияны И.П.Павлов эки же андан ашык дүүлүктүргүчтөрдүн бирдей учурда же биринин артынан экинчиси таасир этүүдөн келип чыккан убактылуу нервдик байланыш деп атаган. Убактылуу нервдик байланыш ассоциациянын материалдык негизи болуп санат.

2.2. Эстин физиологиялык теориясы. Эстин физиологиялык механизмин И.П.Павловдун жогорку нерв иш-аракетинин мыйзам ченеми менен байланыштырышат. Шарттуу убактылуу нервдик байланыш эске тутуунун физиологиялык механизми болуп саналат. Жаңы менен алгач эсте сакталган байланыш шарттуу рефлекс катары эсептелгендиктен, бул эсте сактоо актысынын физиологиялык негизин түзөт.

2.3. Эстин химиялык (молекулалык, биохимиялык) негизи.

1950-жылы Кац жана Хальстед биринчи жолу эс нерв клеткаларынын малекулаларында сакталышы мүмкүн деген идеяны сунуш кылышкан. Бул божомолдон белгилүү биологиялык макромолекулалардын ичинен белок жана нуклеиндик кислоталары көп информацияларды сактап турууга жөндөмдүү деген тыянак келип чыккан.

Жүргүзүлгөн көптөгөн эксперименттер химиялык зат деп эсептелген ДНК (дизоксирибонуклейин) кислотасынын тукум куучулук белгилерин берүүдө, ал эми РНК (рибонуклейин) кислотасынын эс процессинде негизги орунду ээлей тургандыгы далилдеген. РНК нерв клеткаларына түшкөн информацияларды сактоо механизмин аткарат. Бул процесс төмөнкүдөй жүрөт: тийиштүү информациялар нерв клеткасындагы белоктук малекулалардын структурасына таасир этип, анын өзгөрүшүнө алып келет, - бул өзгөрүү нерв клеткалыарда чектелген убакытта болсо, анда кыска убакыттагы эске, нерв импульсу нерв клеткаларында узак-узак (30-45м) болсо, узак убакыттагы эске негиз

түзүлөт. Ошентип, окумуштуулардын ойлоруна караганда, биотоктун жардамы менен нейрондун протоплазмасында өзгөчө белоктук молекула пайда болот. Ушул молекулаларда информация сакталат деп божомолдошот. Мындай молекулаларды мээнин составынан бөлүп алуу аракеттери эксперименттик деңгээлде жүргүзүлүүдө. Экспериментке узундугу ыр канча миллиметр келген жалпак куртту (планарияны) алышка. Бул курттун бир өзгөчөлүгү аны операциянын негизинде экиге бөлсөк, куйругунан баш, ал эми башынан куйрук өсүп чыккан. Планариянын нерв системасы өтө жөнөкөй. Негизги органы болуп ганглий саналат. Анда бир жүздөгөн нерв клеткалары жайланышкан. Окумуштуулар планарияга жүрүш-туруштун кандайдыр бир түрүн үйрөтүп, аны толук өздөштүргөн деңгээлге жеткирге, шарттуу рефлексти пайда кылган. Анан аны өлтүрүп, кургатып, порошокко айландырып, башка планарияга жедиришкен. Ал порошокту жегенден кийин, эч кандай көнүктүрүүсүз эле биринчи планарияга атайын үйрөтүлгөн кыймыл-аракетти кайталоого жөндөмдүү болуп калаган. Демек, өлгөн планариянын тажрыйбасы молекулаларда топтолуп, экинчисине өткөн деген жыйынтыкка келүүгө болот. Мындай эксперименттер чычкандарга ж.б. жаныбарларга да жүргүзүлүүдө.

Информациянын молекулаларда сакталуу теориясы окумуштуулардан арасында түрдүү карама-каршы пикирлерди пайда кылып жатат. Айрым учурда акылга сайбаган, антигумандык ойлорго түртөт. Мисалы, өлгөн акылдуу кишилердин башынан керектүү заттарды алып, алардан “эс таблеткаларын” жасоого болбойбу? Мындай препараттрадын жарадамы менен эч кандай окутуусуз, тарбиясыз, эле адам зат тарабынан иштелип чыккан тажрыйбаларды, акыл-эсти жаш муундарга өткөрүүгө мүмкүнбү? Бирок мындай антигумандуу жүрөк титиреткен нерселерге, албетте, адам заттын аденип-ахлахтык, ыймандык маңызы жол койбойт.

2.4. Нейрондук теория. Окумуштуулар молекулалык теорияга каршы чыгышып, эстин нейрондук теориясын сунуш кылышат. Бул гипотезага караганда адамдын баш мээсинде биотоктун жардамы менен синапсда өзгөрүү жүрөт. Бул өзгөрүү улам кийинки биотоктун өтүшүнө түрткү берип турат да, нейрондук чынжырларды түзөт. Ошол биоток айлана турган нейрондук чынжырда адамга таасир эткен информация сакталат.

2.5. Эстин физикалык теориясы. Бул теориянын авторлорунун ойлоруна караганда, нервдик импульстар конкреттүү нейрондор группасы аркылуу өткөндөн, нейрондо (физикалык) магнитофондун лентасындагыдай из калтырат. Издин физикалык материалдашуусу синиста электрдик механикалык өзгөрүүнү пайда кылат, бул өзгөрүү импульстардын “тааныш жол” менен экинчи жолу өтүшүнө шарт түзөт да, мурунку издер, “жанданат”, ошол издерди информациялар сакталат.

3. Эстин процесстери.

Иш аракетте, турмушта эстин аткарган көп түрдөө кызматына карай анын эсте калтыруу (запоминание), эсте сактоо (сохранение), эске түшүрүү (восприозведение) деген түрлөрү кездешет. Эстин бул процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Эгер үчөө тең бирдикте натыйжалуу иштесе, адамдын мүмкүнчүлүгү жогорулары бышык. Бирок кандайдыр бир себептерден улам алардын бирөөнүн кызматы башкаларына зыян

келтирбестен бузулушу да ыктымал. Мисалы, араккечтер ичкиликке ууланып, эсте калтыруу жөндөмдүүлүгүнөн ажырайт. Ал эми эсте сактоо эске түшүрүү процесстери зыянга учурабайт. Ошондуктан мындай оорулар бир саат мурун көргөн дарылоочу докторлору менен кайрадан саламдаша берет.

Көп эле адамдар бири-бири менен аңгемелешкенде, керектүү маалыматтарды учурунда эске түшүрө албай кыйналып, “алиги-алигичи, сен да билесиң го” деген жардамчы өбөлгөлөргө кайрылып, эске түшүрүүгө аракеттенишери белгилүү. Кантсе да, белгилүү убакыттан кийин ал информациялар өзүнө-өзү да эске алат. Мындан эстин кайтадан эске түшүрүү процесси бузулгандыгын билүүгө болот. Калган эки процесс нормалдуу аракетте.

Эсте калтыруу. Алдыга коюлган максаттын түрүнө карай эсте калтыруу экиге бөлүнө калтыруу экиге бөлүнөт:

а) Эртүү эсте калтыруу.

б) Эркин эсте калтыруу.

Эркин эсте калтырууда адам бир нерсени эстейин деп атайын үмтүлбайт. Материалдар өзүнөн-өзү эсте калат. Сабак учурунда студенттердин негизги максаты лекциянын мазмунун түшүнүп, эсте сактап калуу дейли. Мындан тышкары алардын эсинде ар бир студенттин кийими сүйлөгөн сөздөрү, келбей калган студенттердин аттары жана башка маалыматтар өзүнөн-өзү сакталат. Эркин эсте калуучу объектилерге бизди курчап турган предметтер, кубулуштар, окуялар. Кишилер менен болгон мамилелер, күтүүсүз окуялар ушул сыяктуулар кирет.

Психологдор (А.А.Смирнов ж.б.) үйрөнүлүүчү объект адамдын иш-аракети менен дал келсе, эркин эсте каларын белгилешет. Бул тезисти далилдөө үчүн үч этаптан турган атайын эксперимент жүргүзүлгөн. Биринчи этапта окуучулар өздөрү тандап, башка керектүү көрсөткүчтөрдү экспериментчи берген шарт менен чыгарышкан. Өздөрү эч нерсе кошкон эмес. Экинчи этабында чыгарылуучу маселенин шартын окуучулар өздөрү тандап, башка керектүү көрсөткүчтөрдү экспериментчи берген. үчүнчү этапта окуучулар маселени эч кандай жардамсыз өздөрү чыгарышкан. Эксперименттин соңунда маселелерди чыгаруунун бардык этабында колдонулган сандарды сураганда, окуучулардын эсинде үчүнчү этапта чыгарылган маселелердеги сандар көп калганы аныкталганы. Эртүү эсте калтырууда материалды эсте калтыруу үчүн адам атайын максат коет. Уюштурулган эртик аракеттер жумшалат. Ал механикалык жана ойнолгон эртүү эсте калтыруу болуп экиге бөлүнөт.

Механикалык эсте калтырууда адам материалдын ички закон ченемдүүлүгүн табууга, түшүнүүгө аракет жасабай, аны сырткы байланыштары аркылуу эстейт. Ойнолгон эсте калтырууда болсо адам объектинин мазмунун аңтарып, закон ченемдүүлүктөрүн аңдап, ошол элементтери боюнча эсте сактайт.

Эгер жаттай турган материал ички байланыштарга ээ босо, аны эсте калтыруу жеңил болот. Буга Г. Эббингауздун төмөндөгүдөй эксперименти – далил. Окуучулар ички

байланышы болбогон 12 муундуу сөздү жаттоо үчүн 16,5 жолу, 36 муундуу сөздү 54 жолу кайталашкан. Ал эми “Дон-Жуан” китебинен алынган, ички байланышка ээ болгон 280 муундуу сөздү 8 жолу гана кайталап, эсте калтырган.

О.э. материалдарды эффективдүү эсте калтыруу:

- а) аны түшүнүү,
- б) ага богон адамдын жекече кызыкчылыгы,
- в) аны угуу менен бирге керектүү жерлерин конспектилөө,
- г) аны кайталоо,
- д) үйрөнүү үчүн коюлган максат сыяктуу шарттарга да байланыштуу.

Эсте сактоо. Адамдын баш мээси эсте калган маалыматтарды чектелген же узак убакытка чейин кармап турууга жөндөмдүү. Баш мээнин кабыл алынган информацияны сактап туруу жөндөмдүүлүгү эсте сактоо деп аталат.

Эсте сактоонун динамикалык жана статикалык эсте сактоо деген түрлөрү бар. Динамикалыгы оперативдүү эсте ачык байкалат. Статикалык эс узакка сакталган эсте көрүнөт. Динамикалык эске сактоодо баш мээде сакталуучу материалдар кайрадан түзүлөт.

Унутуу - объектилердин, заттардын, кубулуштардын бардык элементтеринин эсте калышы адамга жаратылыштан берилген да рамет менен гана чектелбейт, керектүү объектиге карата кызыгууга, анын ички түзүлүшүндөгү байланыштарга, сезимге, түшүнүүгө коюлган максатка, тажрыйбага да көз каранды. Эске сактоо унутуу процесси менен тыгыз байланышта. Унутуу адамдын жакынкы же качандыр бир убакта билген, жаттаган маалыматын эстей албоосун же толук түрдө унутуусун белгилей. Унутуунун себебин аныктоодо эки көз караш кездешет. Биринчиси немец психологдору Г.Э.Мюллер менен А.Пильцекердин аттары менен байланыштуу. Алар мурда эсте сакталган материалдар менен жаңы материалдардын өз ара таасири информацияны эске сактоого тоскоолдук кылат деп божомолдошкон. Экинчиси З.Фрейддин психоанализ теориясына таандык. З.Фрейд унутуу механизмдин алдамдын өзүн-өзү коргоо өзгөчөлүгү менен байланыштырат, тактап айтканда адам өзүн коргой албагандан, травмалык, эффективдүү сезим туудуруучу кырдаалдарга дуушар болуп турат, бул абалдар эсте сактай турган же сакталган материалдарды аң-сезимден сүрүп салат, информация унутулат. Маалыматтар жөндөн-жөн эле унутула бербейт. Материал унутулуш үчүн төмөнкүдөй түрдүү факторлор таасир этет.

- 1). Адамдын жеке турмушунда негизги орунду ээлебей калат.
- 2). Адамдын керектөөсүнө туура келбеши мүмкүн.
- 3). Иш-аракетинде негизги орундан сүрүлүп кетет.

XIX кылымдагы англиялык физиолог-психолог Карпентер мындай бир кызык окуяны жазган. Бир актер оюн болордон бир күн мурун ооруп калат. Анын ролу досуна тапшырылат. Ал бир күндүн ичинде аткара турган каармандардын текстин толук жаттап, эртеси ролду эң жогорку деңгээлде аткарат. Тилекке каршы, сахнанын көшөгөсү жабуулар менен, ойногон ролунун сөздөрүн толук унутууга үлгүргөн.

Унутуу менен күрөшүү үчүн анын ички закон ченемдүүлүгүн билүү зарыл. Бул маселени биринчилерден болуп изилдеген психолог Г.Эббингауз (1880-1909) немец психологу. Психофизик Фехнердин таасиринде жөнөкөй психикалык (сезүү) процесстер менен бирдикте эсти да изилдеген. Ал 2300 муундан турган маани бербеген сөз тизмектерин алып, өзүнө эксперимент жүргүзүп, унутууну изилдеген. Унутуунун “ийри сызыгын” ачкан. О.э. окуучуларга маани жактан байланышпаган 13 сөздү жаттоону сунуш кылган. Окуучуларды материалды 100% жаттаганына көзү жеткен соң, эс алууга убакыт берет. Бир саатан кийин кайталатканда сөздөрдүн 44% ти, эки суткадан кийин кайталатканда 28% ти эсте калаган. Мында өздөштүрүлгөн материалдын мазмуну, убакыт өткөн сайын, жоголгону байкалган.

Г.Эббингауз эксперименттин жыйынтыгынын негизинде унутуунун законун ачкан. Унутуу материалды үйрөнгөдөн кийин өтө тез жүрүп, андан ары бир калыпта же түрүктүү ууланган. Бул мыйзам ченемдүүлүк башка изилдөөчүлөрдүн эксперименттеринде да такталган. Бирок угуудан, сөз жүзүндө алган информациялар жайм унутулат. Унутуунун убакытка жараша өзгөрүп тураары – чындык. Ал көп учурда материалдардын мазмунуна көз каранды. Өз ара маанилик байланышы бар маалыматтарды унутуу алгачкы этаптан тарта эле жай жүрүш ыктымал. Мисалы, англиялык психолог У.Джемс студенттерге лекция окуунун алдында мазмунун акырында сурарын эскертүү менен баштаган. Натыйжада, төмөндөгүдөй статистикалык көрсөткүчтөрдү алган. Лекция окулуп, бүткөндөн кийин, анын мазмунун 65% ти, 3-4 күндөн кийин 45,3%, 6 күндөн кийин 43,6% ти, эки айдан соң 30,6% ти, 8 жумудан соң 24,1% ти студенттердин эсинде калган.

Унутуу материалдын мазмунуна ган жара болбостон, кайталоого да түз прапорциялаш. Психолог М.Н.Шардаков кайталоонун материалды эсте сактоодогу ролун көрсүтүү үчүн, окуучуларды эки топко бөлүп материал берип жатат. Биринчи топтогу окуучуларга жатталган материалды белгилүү убакыттан кийин кайталаткан, экинчи тобуна эч кандай кайталоосуз эсте тутуу сунуш этилген. Эсте калган материалдардын жыйынтыктары төмөндөгүдөй:

Кайталагандан кийин:

1 күндөн кийин 88% и
3-4 күндөн кийин 84 % и
1 айдан кийин 70 % и
6 айдан кийин 60 % и

Кайталоосуз:

1 күндөн кийин 74% и
3-4 күндөн кийин 66% и
1 айдан кийин 38% и
6 айдан кийин 38%и

Алынгын статматериал кайталоо менен унутуунун ортосундагы байланышты көрсөтүп турат.

Материалды унутуу башка бир катар психологиялык кубулуштарга да жараша болот. Андай психологиялык кубулуштарга реминисценция, ретроактивдүү, проактивдүү тормоздолуу сыяктуулар кирет.

Реминисценция кыргызча “элес-булас эске түшүрүү” деп которулат. Реминисценция түшүнүгүн илимге сер окумуштуусу В.Урбанчин 1907-жылдары киргизген. Бул кубулушту түшүндүрүүдө төмөндөгүдөй пикирлер бар. “Адамдагы материалды жаттоо учурундагы чарчоо жатталган материалдарды эске түшүрүүгө тоскоолдук кылат”, “адамдагы жаттоо аракеттери токтогондон кийин да байкалбай жүрүп турган жаттоо аракеттери материалды эске сактоого тоскоолдук кылат”. Бирок бул божомолдордун унутуунун табиятын ачып бере албайт. Реминисценция практикадан материалдын мазмунун окуучу: “Терең, ар тараптан түшүндүм”, - деген сезимди кабылдаган учурда же ага зор кызыгуусу пайда болгондо көрүнөт. Кызыгуунун күчтүү илеби кайталоого кедерги болуп, баш мээдеги убактылуу тескери индукция законунун негизинде тормоздолуу кубулушу келип чыгат жана үйрөнүлгөн материалды эффективдүү эске түшүрүү кыйындайт. Үйрөнгөн материалдын негизги мазмуну окуучу мугалимге толук айтып бере албайт. Бирок ал материалдын мазмунун эч кайталоосуз эле 2-3 күндөн кийин эсине толук түшөт. Бул учурда баш мээдеги тормоздолуу механизми өзүнөн-өзү жоюлган болот. Адамдагы мындай өзгөчөлүктү психологияда реминисценция дейбиз.

Реминисценция кубулушунун закон ченемдүүлүгүн Красильников изилдеген. Бул кубулуштун мектепке чейинки балдарда 74%, 5-8 класстын окуучуларында 35,5% кездешерин, кеңири тараганын жана көбүнчө адамда ашкере кызыкчылыкты туудурган материалды үйрөнүүдө келип чыгарын аныктаган.

Ретроактивдүү тормоздолуу (кайрадан таасир этүүчү тормоздолуу) материалдарды өздөштүрүү жана жаттоо жалаң гана алардын мазмунуна жараша болбостон, ички окшоштуктарында да байланыштуу. Эгер объектилердин мазмуну бири-бирине өтө окшош болсо, эстөөдө бири-бирине тоскоолдук кылат, аларды окуучулар натыйжалуу өздөштүрө алышпайт. Практикада мындай кубулуштардын бар экендигин психологдор эксперименттик деңгээлде далилдешкен. Экспериментчи окуучуларга 53, 21, 82, 36, 48, 61, 26, 94, 89, 95 деген сан катарын бир канча жолу кайталатып, толук жаттаткан. Кошумча текшерүүдөн соң, аларга төмөнкү сөздөрдү жаттатат: гүл, дары, доска, саат, булут, стол, китеп, көз айнек, үй, температура. Анан биринчи жатталган жатталган сандарды кайталатканда, окуучулар, эч жаңылган эмес. Дагы 25, 56, 38, 65, 84, 26, 62, 29, 96, 52 сыяктуу сан катарын жаттатып, биринчи жаттаган сандарды кайра сураганда, көп ката кетиришкен. Ошентип, мазмуну бирдей материалдардын ички структурасына жараша болорун аныктаган.

Эске түшүрүү - эс процессинин бир түрү. кайсы мезгилде тажрыйбада белгилүү болгон ойлордун, образдардын, сезүүлөрдүн, кыймылдардын кайрадан жанданышы, калыбына келтириши эске түшүрүү деп аталат. Эске түшүрүү эрктүү жана эрксиз эске түшүрүү болуп экиге бөлүнөт. Эрктүү эске түшүрүү аң-сезимдүү установкадын негизинде эстин издеринин жандануусу, эрксиз эрксиз эске түшүрүүдө эч кандай максатсыз өзүнө-өзү эле маалыматтар калыбына келе берет. Эске түшүрүү тандалмалуу келет, б.а.

адамдын керектөөсүнө, максатына, убактысына жараша тийиштүү материалдар эске түшүрүлөт.

Эске түшүрүү - татаал процесс. Айрым материалдар эч кыйын-чылыксыз эле өзүнөн-өзү эске түшсө, кээлерин эстөө үчүн көп этап талап кылынат. Биринчи этабы таануу процесси деп аталат. Экинчиси – эстөө.

Таануу – кайта кабыл алуунун шартындагы объектини эске түшүрүү. Ал адамдардын жашоо турмушунда, психикалык жактан өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Эгер адам касандыр бир учурда кабыл алган объектини кайра жаңы объект катары таанып отурса, анда адамзаттын тажрыйбасы байыбас эле. Таануу такталуу, толукталуу мүнөзүндө жүрөт. Таануу эрктүү, эрксиз эске түшүрүү болуп экиге бөлүнөт. Эрксиз эске түшүрүүдө максатсыз ассоциация законунун негизинде нерселердин образдары өзүнөн-өзү пайда болот, атайын максат коюлбайт эрктүү эске түшүрүү босо адамдын аң-сезимдүү умтулуусунан, багытталган аракетинин жардамынан өнөт.

Эстөө белгилүү мейкиндикте, убакытта өткөн локалдашкан образдарды эске түшүрүүнү билдирет. Мында жалаң гана объект кайталанбастан анын жашаган, убактысы, кайсы жерде, кандай шартта өткөндүгү такталат. Мисалы “Бул окуя Октябрдын 50 жылдыгында болгон”, - деген маалыматты угуу менен түрдүү ассоциациялык абалдар пайда болот.

Элес. Бул кубулуш мурда же берилген учурда кабыл алынган информациялардын образдарын, элестерин кайрадан эске түшүрүү туюндурат. Көз алдынан убактылуу кетпөө көз алдына тартылуу дегендик.

Элестин физиологиялык негизин, кубулуштарды, заттарды кабыл алууда пайда болгон чоң жарым шардагы козголуунун жанданышы убактылуу жандануунун ордуна келиши түзөт. Элес кабыл алууга окшош келет, бирок ага караганда элестетүүгө туура келген заттардын чыныгы касиеттери көңүртүрөөк, жеткиликсиз, ачык кабыл алынбаган процесс. Элестин төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Көрүү элеси. Бул адамдагы качандан бир көргөн заттарды көрүп тургандай көз алдына келтирүү сезими.

2. Угуу элеси. Мында тааныш музыканын же адамдын үнү угулуп тургандай ички сезим пайда болот.

3. Жыт сезүү элеси. Адамдын алдында жок заттын жытын кадимкидей туюу жөндөмдүүлүгү.

4. Тери сезүү элеси. Бул кубулуш ой жүзүндө жумшак, катуу заттарды адам ж.б. касиеттерин дене аркылуу туюу сезиминин пайда болушунун билдирет.

4. Эстин түрлөрү.

Эс төмөкүдөй үч негизги критерийдин негизинде классификацияланат:

1). Иш-аракеттеги психикалык активдүүлүктүн ээлеген ордуна карай мотордуу, эмоционалдык, образдык, сөздүк-логикалык эс.

2). Иш-аракеттин максатынын мүнөзүнө карай эрксиз эрктүү эс.

3). Материалды баш мээде сактоо узактыгына карай, кыска, узак эс болуп бөлүнөт.

Мотордуу эс – ар түрдүү кыймылдарды, алардын системаларын эске тутуу жана эске түшүрүү аракетин көрсөтөт. Ал өзүнүн пайда болуу мүнөзүнө карай эмчекти бир-эки жолу эмгенден кийин эле ага толук үйрөнүп кетет.

Адамдын чексиз автоматташкан машыгууларынын негизги мотордук эс түзөт. Демек, ал бардык жумуштук машыгуулардын негизги. Мисалы, тишти тазалоо, көчөгө чыгарда жарыкты өчүрүү, бийге түшүү эрежелери ж.б.

Академик И.С.Беташвили мотордук эсти шарттуу рефлекс менен окшоштурат. Мотордук эс бардык адамдар үчүн мүнөздүү экенине карабастан, аларды түрдүүчө көрүнөт. Мотордук эс айбандарда өтө күчтүү өнүккөн. Айрыкча жылкыда жогорку чеките жеткен.

Эмоционалдуу эс адамдын өткөн турмушунда болгон эмоционалдуу кырдаалдарды мүнөздөйт, адамда эмоциялуу абалды козгойт. Ал адамдардын ишмердигинде чоң мааниге ээ. Анткени адамдын башынан өткөзгөн оң, терс мазмундагы бардык окуялар анын иш-аракетине, жүрүш-турушуна өз таасирин дайыма тийгизет.

К.С. Станиславский: “Эгер кайсы бир убакытта башыңыздан өткөн нерсе оюңузга келгенде, кызары, же бозоруп кетсеңиз, анда сизде эмоционалдык эс бар” - деп белгиленген.

Образдуу эс. Образдуу эс адамдын сезиминин эси десе да болот. Мында мурда кабыл алган заттардын, кубулуштардын касиеттери толук ийне жибине чейин эмес алардын жалпы образдары эсте сакталат.

Образдуу эс өзүнчө угуу, көрүү, жыт сезүү, даам татуу эстери болуп 4 кө бөлүнөт.

Күчтүү көрүү эсине сүрөтчүлөр ээ. М: сүрөтчү И.Левитан кыштын пейзажын жазда, жаздын пейзажын кышта тарта алган.

Образдуу көрүү эсинин өзгөчө түрүнө эйдерикалык эс кирет. Ал эске эгедер адам кабылданган объект көз алдында турбаса да, көрүү мүмкүнчүлүгүнөн толук ажырыганда да, анын элементтерин жаңылбастан кайталап берүүгө күчү жетет. Эйдетикалык эс чоң адамдарга караганда, жаш балдарда көп учурайт. Ошондуктан алар материалды механикалык жаттоого жөндөмдүү.

Эйдетикалык эсти XX-кылымдын башталышында В.Урбанич изилдөөнү угуу эсин жоготкон адамдардан баштаган. Алар эйдетикалык эстин кенже мектеп жашындагы балдарда жакшы өнүккөнүн далилдешкен, жана эстин бул түрү аркылуу личносттун типтерин аныктоого аркет жасашкан. Бирок эйдетикалык эсти аны менен байланыштуу

кубулуштарды жалпы адамзатка эмес немец улутуна гана энчилеп, улуттук идеяда болушкан.

Угуу эси. Угуу эси белгилүү сөз топторун, сөз айкаштарын, тексти же музыкалык информацияларды бир угуу менен аны алгач мазмунун бузбай толук кайталоо эске сактоо жөндөмдүүлүгүн билгизет.

Угуу эси көбүнчө композиторлорго, музыканттарга тиешелүү. Улуу композитор Моцарттын феноменалдуу эси далил. Ал Рим папасы тарабынан бекитилип, жылына бар жолу ойнолуучу симфониялык музыканы бир угуу менен нотага түшүргөн, жана эл арасына таратып жиберген. Даам татуу, жыт сезүү эстери адамдарда сейрек кездешет. Адамдын табияттагы жыттарды даамдарды бири-биринен так ажыратуу, аныктоо жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт.

Логикалык эс. Б.а. үйрөтүлгөн материалдык механикалык түрдө сөзмө-сөз эмес, анын негизин урунтуу жерлерин эсте сактоону, кайрадан эске түшүрүүнү туюндурат.

Бүтпөгөн аракет эффектиси. (Зейгарниктин эффектиси)

Күчтүү таасир калтырган зор мотивациялык кудретке ээ болгон иш аракеттин же окуянын аягына чыкпай үзгүлтүккө уччрап, адамдын эсинде жакшы калышын бүтпөгөн аракет эффектиси дейбиз. Окуянын үзүлгөн жери эсте көп калат. Бул эффектинин пайда болушу, натыйжасы адамдын жашына, маселенин кыйындыгына, окуянын таасиринин деңгээлине да байланыштуу болот.

Феноменалдуу эс. Бул эске ээ болгон адам мааниси жагынан байланышкан же байланышпаган ар түрдүү информацияларды эч өзгөртпөй толук эсине сактап, зарыл учурда айтып берет, пайдалана алат.

Импринтинг (англис сөзү бизче «тутуп калуу, эстеп калуу» дегенди билдирет). Бул жогорку омурткалуу жаныбарларда жашоосунун алачкы этабында же туулгандан кийинки объектилердин өзгөчө белгилерин эсинде калтыруу; кээ бир тубаса жүрүш-туруш актыларына үйрөнүүнүн спецификалык формасы, көбүүрөөк изилденген формасы «ээрчүү реакциясы» - жетилип туулган балапандар же сүт эмүүчүлөрдүн ата-энесин жана бири-бирин ээрчиши. Импринтинг феномени же эси канаттуулардын балапандарында 12 сааттан, маймылчаларда 20 же 40 күндөн кийин, бөбөктөрдө 6 айлык курсакта байкалат.

Жогоруда белгиленгендей, эс материалды сактоо узактыгына карай кыска жана узак эс деп экиге бөлүнөт.

Көз ирмемдиктеги эс. Көз ирмемдеги эстеги информациялар башка эске сактоо формасына өтпөсө бир нече секндадан кийин унутулат. Информацияны эртүү башкарууга, эсте кармап калууга ачык, так формага келтирүүгө болбойт. Угуу, көрүү, даам татуу анализаторлору өздөрүнө мүнөздүү бири-бирине окшобогон көз ирмемдиктеги эске ээ. Бул эс модалдуу келет.

Кыска убакыттагы эс. Материалдын али баш мээге изи кала элек, ички байланыштары түзүлө элек, анын элеси адамдын көз алдынан кетпей, үнү кулакка угулуп

турган моменттин, эсте тутуусунун баштапкы этабын мүнөздөйт. Кыска убакыттагы эс ар түрдүү тажырыйбаларды топтоодо, аларды колдонууда чоң мааниге ээ. Анын убактысынын узактыгы бир канча секундадан минутага чейин созулат. Ушул убакыттын ичинде жаңы кабыл алынган объектилерди таанып, тигил же бул операцияларды жүргүзүүгө мүмкүндүк болот. Анан ал объектилер эстен чыгат. Кыска убакыттагы эс механикалык мүнөзгө ээ. Бул эс көбүнчө адамдын алдына койгон установкасына жараша болуп, котормочуларда, машинисткаларда, стенографисттерде, операторлордо учурайт.

Эстин бул түрү көз ирмемдеги эстен кийин пайда болот. Көз ирмемде калган информациялардын айрымдары өчпөй, кыска убакыттагы эс модалдуу эмес, б.а. көрүү, угуу анализаторлорунун ар бири өзүчө тиешелүү кыска убакыттагы эсти тейлебейт.

Узак убакыттагы эс болсо кабыл алынган информациянын узак убакытка же түбөлүк калышын мүнөздөйт.

Эсти жакшыртуунун жолдору.

Ар бир адам өзү кабыл алган информацияны эсте сактап, керектүү учурда колдонууга аракеттенет. Бирок бул мүмкүнчүлүк бардык адамдарда бирдей эмес. Кээ бирөөлөр кабыл алынган маалыматтарды тез унутат, эстей албай көп кыйналат. Ошондуктан эсте сактоону антип жакшыртууга болот? – деген закондуу суроо туулат. Анын төмөнкүдөй бир канча жолдору бар.

1. Керектүү болгон материалды кайталап туруу.
2. Режимди туура сактоо.
3. Ар дайым жазуу дептерчени ала жүрүү.
4. Мнемоникалык методду колдонуу.

Мнемоника жасалма схемалардын, шартуу белгилердин, символдордун жардамы менен эске тутууну жеңилдетүүчү жана анын көлөмүн арттыруучу ыкмалардын жана аракеттердин жыйындысы.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Эс деп эмнени айтабыз?
2. Эске кармоо, эсте сактоо, эске түшүрүү деген эмне?
3. Унутуунун закон ченемдүүлүгүн айтып бергиле.
4. Эстин негизги теорияларын айтып бергиле.
5. Эстин түрлөрүнө аныктама бергиле.
6. Эсти жакшыртуунун жолдорун санагыла.

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди ойлоонун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын ойлоосун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Ойлоонун негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Ойлоо жөнүндөгү түшүнүк.
2. Ойлоонун операциялары.
3. Ойлоонун формалары.
4. Ойлоонун түрлөрү.

1. Ойлоо жөнүндө жалпы түшүнүк.

Ойлоо психологиядан башка бир катар илимдин изилдөө объектиси болуп ар кандай аспектилерде талданат. Мисалы: Философия ойлоо менен материянын ортосундагы байланышты, ойлоо аркылуу дүйнөнү тануунун жолдорун, социология болсо коомдун социалдык структурасына жараша ойлоонун тарыхый жактан өнүгүш жолдорун изилдейт. Ал эми физиология ойлоонун мээлик механизм, мээнин тигил же бул бөлүктөрүнүн ойлоого тийгизген таасирин, ролун үйрөтөт ж.б.

Ойлоонун активдүү изилдөө 17-кылымда башталган. Узак убакытка чейин ойлоо логика каралып, маселелери менен бирдей түшүнүк катары эсептелип келген.

Психология ойлоону таануу иш-аракети катары, анын адам ишмердигиндеги маанисин, жүрүү механизм башка психикалык процесстерден айырмасын, личносттун калыптануусундагы ролун үйрөнөт.

Объективдүү чындыкты үйрөнүү сезүүдөн, кабыл алуудан башталып, ойлоо процессине өтүү жолу менен жүрөт. Сезүүдөн жаратылышты үйрөнүүгө нук чабылса, ойлоо аны тереңдетет, улантат. Ошондуктан В.И.Ленин объективдүү чындыкты үйрөнүү жандуу сезүүдөн абстрактуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү жолу менен жүрөрүн белгиленген.

Дүйнөнү таанууда сезүү, кабыл алуу процесстери зарыл, бтрөк жетишсиз. Сезүү менен заттардын, окуялардын, күбүлүштардын өз ара мамилелерин, анын себебин, натыйжасын биле албайбыз. Мисалы, адамдын колу заттардын жылуулук деңгээлин так аныктай албайт, анткени ал адамдын жалпы ден соолугуна жана заттын жылуулук даражасына жараша болот. Ал эми ойлоо саналган факторлорсуз эле абстрактуу мүнөздө заттын температурасын аныктайт.

Кабыл алууда болсо объектилердин сосьавдык бөлүктөрү аң-сезимде жеке-жеке чагылат. Айталы, адам дарактын бутактарын, жалбырактарын, сөңгөгүн бири-бирине көз карандысыз формасы түсү ж.б. касиеттери боюнча аныктайт. Ойлоодо дарактын ички мазмунун, бөлүктөрүн, (күндөн, абанын, топурактын химиялык составын) бирдикте карайт.

Ойлоо качан адам баласы алдында турган объектинин сезүүнүн, кабыл алуунун жардамы менен таанууга мүмкүн болбогон учурда пайда болот.

Ойлоо башка психикалык процесстерге караганда татаал, кандайдыр бир зат жөнүндө ой жүгүртүү дегендик алгач анын башка заттар менн болгон байланышын, касиеттерин тактоо, анын ал зат жөнүндө жалпы жыйынтыкка келүүнү түшүндүрөт. Ал кабыл алуу, сезүү процесстери аркылуу тышкы дүйнө менен түздөн-түз байланышта болуп алардын чагылууусу катары көрүнөт.

Ойлоо сезүүдөн кабыл алуудан алынган маалыматты колдонот, керек болгон учурда анын чегинен чыгат. Алсак, көп кылымдар бою кабыл алуунун натыйжасында жерди кыймылсыз, күн аны айланып турат деп далилдешкен. Чындык бурмаланып кабылданган. Кийин ойлоо процессинин жардамы менен күндүн айланасында жер айланып турганы аныкталды. Ал эми ойлоо аркылуу адам сезүүгө, кабыл алууга мүмкүн болбогон тышкы дүйнөнүн касиеттеринин, ички байланыштарын үйрөнө алат. Мисалы, майда элементардуу бөлүкчөлөрдү эң күчтүү микроскоптор менен да көрүү кыйын. Алар жөнүндө ой жүгүртүүнүн гана маалыматынан бөлүкчөлөр теориясы түзүлүп олтурат.

Ойлоо иш-аракеттери личносттун эмоциялык абалына байланыштуу. Алар бири-бирине өздөрүнүн оң-терс таасирлерин тийгизет. Адам терс эмоциялык абалда турганда анын эркине бай ийгенде, алдындагы проблеманын реалдуу ички закондорун түшүнүүдөн алыстайт. Чындыкты аныктоого күчү жетпей калат. Тескерисинче, оң эмоциялык абал, үйрөнүлүүчү объектиге болгон сүйүү адамдын ички энергиясын толук тутантып, проблеманы туура чечүүгө жол ачат.

Объективдүү чындыкты таануудагы адамдын ойлоону тикеден-тике же кыйыр түрдө жүрөт. Тикеден-тике ойлоодо адам өзүнүн кабыл алуу, сезүү жөндөмдүүлүктөрүн колдонот. Мисалы, эшиктеги абанын температурасын сыртка чыгып, тери сезимдеринин жардамы менен болжолдуу аныктоого мүмкүн. Бул жерде ойлоо процессине кабыл алуу, сезүү катышкандыктан, ойлоо конкреттүү категория деп айтуу тура эмес. Ошондуктан ассоцианисттер чыга албайт дешет.

Кыйыр түрдө ойлоодо кабыл алууга мүмкүн болбогон кубулуштардын маңызын анализатордун жардамсыз эле башка объектилер менен салыштырып, татаал математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүп, тааный алабыз. Же көздүн жардамы менен жарыкты көрүүгө болот., а анын негизинде жаткан электромагниттик толкунду көрүүгө мүмкүн эмес. Аны түрдөө ойлоо керек.

Адамдын курчап турган объективдүү дүйнө иретсиз, байланышсыз баш-аламан кубулуштардын, нерселердин жыйындысы эмес, тыгыз байланышта, өз ара мамиледе, алар белгилүү тартипте, системада жайгашкан, бирин-бири шарттап турат. Дүйнөнүн мындай бүтүндүгү, биримдиги, ички байланышы адамдын сезүү органдарына көз карандысыз, объективдүү жашайт. Адам өзүнүн аң-сезиминде ойлоонун кудурети менен ал ички байланыштарды чагылдыра алат. Бир караганда бул чагылдырылган байланыштар ойлоонун иш-аракетиндей туюлушу мүмкүн. Бирок алардын объективдүү жашары талашсыз. Мисалга И.П.Павловдун рефлекс жөнүндөгү окусун алалы. Байкоо жүргүзүүдө иттин, этти көргөн сайын шилекей бездери бөлүнүп чыга берет. Эт менен шилекей безинин ортосундагы байланыш И.П.Павловсуз эле объективдүү жашаган И.П.Павловдун акылдуулугу ошол байланышты биринчи көрүп, аны чечмелегендигинде.

Заттардагы байланыштар, таасир этүүлөр маанилүү (чыныгы) маанисиз (чыныгы эмес) мүнөздө болот. Алар ойлоо процессинин эффективдүү жүрүшүнө түрткү берет. Эгер кылдат карасак, конкреттүү аудиториядагы студенттердин чуулдашы менен коридордогу чуунун ортосунда эч кандай байланыш жок. Бул – чыныгы эмес байланыш. Ал эми аудиториянын ичиндеги студенттердин муюп угуп отуруусу менен лекциянын мазмунун

ортосундагы байланыш-чыныгы байланыш. Термометрдеги сымалтын көтөрүлүшү менен температуранын ортосундагы байланыш да чыныгы байланышты чагылдырат.

Ошентип, ойлоо – объективдүү чындыктагы заттарды, кубулуштардын ортосундагы жана алардын өздөрүндөгү байланыштарды ачып көрсөткөн психикалык процесс.

2. Адамдын ойлоосунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү, аутизм

Аутизм – грек сөзү,
кыргызча «өзүм»
деген мааниде.

Ойлоо бардык психикалык процесстердин ичинде өзгөчө абалда турат. Адамдын жогорку аң-сезимге ээ болушунда ойлоо бирден-бир негизги фактор болуп эсептелген.

Адамдын аң-сезими кандай жекелик менен мүнөздөлсө, ойлоо да ошондой жекеликке ээ. Адамдардын ойлоосунун жекелик өзгөчөлүктөр аныктоочу негизги белгилерге ойлоонун өз алдынчалыгы (жаңы проблемаларды коюу, аны чечүү өз алдынча жолдорун табуу) кенендиги көп нерселерди билүү аракети, таануу дараметтин бакубаттыгы, ийкемдүүлүгү маселени чечүүнүн ыктарын шартка жараша өзгөртө билиши, тереңдиги (татаал маселенин ички маңызын аңдашы), сындуулугу (өзүнүн жана башкаларды баалай билүү) жана проблемаларды чечүү тездиги кирет.

Адамды курчап турган реалдуу дүйнөдөгү чындыкка шайкеш, ага жакын информациялары башка адамдардын ишмердигинде ишенимдүү колдонулат, адаштырбайт.

Бирок айрым адамдар реалдуу чындык жөнүндө туура эмес информацияларды галлюцинация, жоолуу, гипноз абалында же норма менен патологиянын чегинде турган деген түшүнүк аркылуу берилет.

Аутизмдик ойлоо бир жактуу, бей калыс келип, көп белгилери боюнча реалдуу ойлоодон алыс турат. Анда ой жүгүртүү тигил же бул кырдаалдарды талдоо логикалык мыйзам ченемдерге баш ийбейт.

Ойлоонун, физиологиялык негизи.

Ойлоонун физиологиялык негизин баш мээнин кыртышында пайда болгон убактылуу нервдик байланыш же мээнин рефлектордук иш-аракети түзөт. Бул байланыштар реалдуу чындыкты чагылдыруучу экинчи сигналдык системанын жардамы менен ишке ашат. Бирок биринчи сигналдык системага (сезүүгө, кабыл алууга элестетүүгө) түздөн-түз таянат. Экинчи сигналдык система биричи сигналдык системага байланыштарды чагылдыруучу система. Кантсе да, ойлоо процессинде экөө бири-бири менен тыгыз байланышта болот. Экинчи сигналдык система информацияларды кабыл алууда уюшулган, жогорку чекте өнүккөн инструмент болуу менен личносттун айлана-чөйрөгө кеңири багыт жасашына мүмкүндүк берет.

Ойлоо жана кеп.

Ойлоо, тил жана кеп өз ара тыгыз байланышта. Ойлоонун негизи болгон экинчи сигналдык система сөздөн жана кептен түзүлөт. Ойлоо – түшүнүктөр аркылуу ишке ашуучу операция. Өз кезегинде түшүнүктөрдү сөздөр туюндурат. Ойлоо – тормоздолгон кеп, кеп болсо - үн чыгарып айтылган ой.

Ойлоо менен кепти бирдей кароого болбойт, өз бөтөнчөлүктөрү бар. Ойлоо кеп сыяктуу сөз менен толук жасалбагандай, көп учурда кыскартылган мүнөзгө ээ болу, стили телеграфтык тилге окшош. Ал – автордун карамагындагы, аң-сезимдеги чагылуу процесси адамдар ортосунда карым-катнаш кызматын аткарыбайт. Ал эми кеп карым-катнаш процесси. Кеп активдүү (сүйлөгөн учурда), пассивдүү (эгер сөздү укканда) түрүндө болот.

Кеп менен ойлоонун өз ара мамилеси психологиядагы эң татаал маселелерден. Бул маселе жөнүндө Д.Ж.Уотсон: «Менин оюм боюнча ойлоону процесси көмөкөйдүн мотордук машыгуусу боллуп саналат» деп жазат. Мындан рестин ойлоого көз каарнды эместиги сезилет.

Тескерисинче И.М.Сеченовдун, И.П.Павловдун эмгектеринен ойлоо менен речтин ортосунда тыгыз тыгыз байланыш бар экендигин далилдеген пикирлерди кездештиребиз. Чынында да, жаш бала күпүя ойлонгондо, көп учурда шыбыроо, эриндердин, тилдин кыймылдашы байкалат. Мындай абалда чоң кишилер ойлогон учурда да көрөбүз. Бирок чоң кишилерде ойлоо өнүккөн сайын, тилден алыстай баштайт.

Ойлоо жана маселе чечүү.

Адам тигил же бул иш-аракетти аткарууда түрдүү белгисиз проблемага туш келет. Алсак, 11-класстын бүтүрүүчүсү болочок кесибин тандоо түйшүгүнө батат. Бул маселени чечүүдө анын каалаган кесиби менен мүмкүнчүлүгүнүн, калоосу менен коомдун, ата-эненин таламдарынын орточунда карама-каршылык келип чыгат. Мындай карама-каршылыктарды чечүүдө проблемалык кырдаал түзүлөт. Проблемалык кырдаалды чечүү маселени чечүүнүн биринчи этабы болуп саналат.

Ойлоодогу маселе чечүүнүн экинчи этабында личность туура чечимге келиш үчүн алдына бир нече гипотезаларды коюп, болжолдуу, түрдүү жолдорду караштырат.

Гипотезаларды, анализдөө маселени чечүүнүн үчүнчү этабына алып келет. Мында шарттар такталып, туура жол тандалып, маселе чечилет. Мисалы, окуучу математикалык маселени чыгарууда маселе чечүүнүн үчүнчү этабында алгач сыноо – ката деңгээлинде иштейт. Маселени чыгаруунун жолун так элестете албагандыктан, бардык божомолдоолорду бирден текшерип чыгат. Эгер бул сыноо – ката жолу менен да чыгара албаса, пассивдүү алгоритмдик ыкманы колдонот. Эгер бул жол да, натыйжа бербесе, активдүү алгоритмге өтөт: алдында турган маселени бир канча майда түзүүчүлөргө бөлүп, схемаларын, моделин, сызмаларын түзөт. Ошентип, маселени чыгаруунун бирден-бир чечүүчү жолун, табат, окуучу өзүнүн ойлоосунун инертүүлүгүн, жеңил маселе чыгаруунун

жаңы стратегиясын жаратат. Маселени чечүүдөгү жаңы стратегияга жетишүү личносттун өзү жасаган иштерин анализдөө, өзүнүн алгачкы тажрыйбасын колдонуу дегендик. Кээде маселени чечүүдө адамдын талбаган эмгеги натыйжа бербей, туңгуюкка камалашы ыктымал. Мындай жагдай адамдын ойлоосун активдештирет, ички түрткүнү ойготот. Белгилүү бир убакытта маселенин чечилишинин бирден-бир жолу өзүнөн-өзү жарк этүү түрүндө (озарение) көрүнө калат. Адамда жарк этүү пайда боот. Мындайда маселе интуиция методу менен чечилет.

Алдыга коюлган маселени чечүүнүн төртүнчү этабы – натыйжаны практикада текшерүү этабы. Ошентип, ойлоо процесси аркылуу маселени чечүү төрт этаптан:

1. Маселенин пайда болушу жана аны формулировкалоо.
2. Маселени чечүүдө пайда болгон гипотезаларды тактоо, анализдөө.
3. Маселени чечүү.
4. Маселенин туура чечилгенин практикада текшерүү.

Ойлоонун социалдык табияты.

Ойлоо башка психикалык процесстер сыяктуу эле баш мээнин продуктасы болуп саналат. Эгер баш мээге доо кетсе, анда ойлоо процесси бузулат. Ойлоону учурунда мээнин кыртышынын керектүү жерлеринде электр толкундары пайда болот. Алар атайын электроэнцефалограмманын жардамы менен катталат. Демек ойлоо - баш мээнин продуктасы.

Бирок ойлоону жалаң гана биологиялык көрүнүш катары кароо туура эмес. Адам өзүнүн тарыхый өнүгүүсүндө башка адамдар менен карым-катнашта, мамиледе болот, тарбияланат, башкача айтканда социалдык шарт ойлоонун өнүгүшүнө өз таасирин тийгизет. Азыркы учурда жалаң гана эксперимент эмес турмуштук фактылар да далилдөөдө. Эгер жаш бала төрөлгөн чагынан баштап айбанбардын чөйрөсүндө жашаса, ал психикалык жактан өнүкпөйт, анда ойлоо пайда болбойт. Айбандардын деңгээлинде кала берет. Же өтө төмөн экономикалык, маданий-социалдык чөйрөдө төрөлгөн баланы өнүккөн өлкөдө тарбияласак, ал психикалык жактан ошол балдардан айырмаланбайт. М; Парагвайдагы гуайкуру уруусунда жашаган адамдардын маданий дейгээли общиналык коомду элестеткен. Франсуз этнографтары гуайкурулардын журтунда калган кызды Францияга алып келип тарбиялашкан. Кыз кийин илимдин кандидаты даражасын ийгиликтүү коргогон.

Социалдык чөйрөдөн ажыратуу, аны өзгөртүү, адамдын калыптанышында зор роль ойногон сыяктуу, айбандарды табигый чөйрөдөн бөлүү алардын да өнүгүшүнө таасир тийгизерин практикада далилдешкен. Зоопсихологдор жаңы төрөлгөн маймылдын баласын 3 айга чейин айбандар чөйрөсүнөн ажыратып багып, эркиндикке чыгарганда, алар өздөрүнүн мурунку маймылдарга мүнөздүү аракеттерине тез келген. Клеткада багууну 6 айга узартып бошоткондо аларда көп өзгөрүүлөр байкалган. Ал түгүл жалгыз

жүрүүнү жакшы көрүү, өздөрүн ыксыз агрессивдүү кармоо, коркуу сезиминин катуу өнүккөндүгү сыяктуу өзгөчөлөнгөн абалдардан өмүрлөрүнүн акырына чейин кутула алган эмес. Ал эми 12 айга чейин маймылдардын үйүрлөрүнөн ажыратып кармаганда, аларда өз тукумуна тиешелүү болбогон касиеттер пайда болгон. Иреттүү иш аракеттер жана агрессивдүү касиеттер байкалган эмес, өз балдарын жакшы көрбөгөн. Жиндери келгенде алардын башын чайнап, жаңгактай чаккан, же ташка коюп жанчууга аракеттенген.

Ойлоо (процесстери) жараяндары.

Ойлоо процесстери өзгөчө акыл операциялары аркылуу ишке ашат. Аларга салыштыруу, анализдөө, синтездөө, абстракциялоо конкрет-тештирүү жана системалаштыруу кирет.

Анализдөө кандайдыр бир бүтүн нерсени ой жүзүндө бөлүктөргө ажыратууну же анын деталдарын, аракеттерин, мамилелерин бөлүп алууну билдирет. Мисалы, окуучу кандайдыр бир аппараттын деталдарын өздөштүрүү үчүн, аны бөлүктөргө ажыратып, ар бир тетигин өзүнчө үйрөнөт. Анализ практикалык жана теориялык мүнөздө жүрөт. Практикалык анализдөө үйрөнүлүүчү реалдуу затты колго кармап, көздөн өткөрүп, анын ички закон ченемдүүлүктөрүн ачууда колдонулат. Ал эми теориялык анализдөө объектини кыялый элестетүү, ал жөнүндө ой жүгүртүү менен ишке ашат. Буга адамдын өткөн тарыхый окуяны талдашы, көз алдына келтирип, себептерин, закондорун, этаптарын үйрөнүшү айкын мисал боло алат.

Синтездөө – анализдөөгө тескери операция. Бүтүн заттын деталдары, касиеттери кайрадан жыйналып үйрөнүлөт. Ал – анализ процессинин натыйжасы. Бул дагы теориялык жана практикалык синтез болуп экиге бөлүнөт.

Салыштыруу – кубулуштарды, заттарды бири-биринен айырмалоо жана алардын окшоштуктарын табуу дегендик. Анда анализдөө операциясы колдонулат. Салыштыруу натыйжалуу болсун үчүн, салыштырыла турган объектилер жөнүндөгү маалыматтар так болууга тийиш. Салыштыруу бир жактуу, көп жактуу толук эмес деңгээлде эмес деңгээлде өтөт.

Абстракциялоо – кандайдыр бир конкреттүү нерсени үйрөнүүдө анын айрым белгилеринен, жактарынан ой түрүндө алыстоону түшүндүргөн татаал процесс. Ал объектиге (зат, тирүү организм, жаратылыштын кубулуштары, коомдук окуялар, адамдын жүрүш-туруштары), анын үйрөнүлүү деңгээлине, максатына, үйрөнүүнүн тактыгына, жараша болот. бул операциянын жардамы менен адам нерсени бир жактуу, конкреттүү таануудан алыстап, ойлоонун жогорку чеги болгон теориялык жалпылоого жетет.

3. Ойлоонун формалары

Ойлоонун формаларына ой жүгүртүү, түшүнүк, ой корутундулоо кирет.

Ой жүгүртүү - үйрөнүлүүчү объектини, анын касиеттерин жокко чыгарууну же чыгарбоону, тактоону билдирет. Анын предметине, мазмунуна түздөн-түз кабыл алынуучу, элестетилүүчү, ойлонулуучу жалгыз объект же объектилердин тобу жана бир класска кирген объектилер, алардын касиеттери тартылат.

Эгер ой жүгүртүү конкреттүү бир зат жөнүндө болсо, жекелик ой жүгүртүү деп аталат. Мисалы; Бишкек – Кыргызстандын борбору. Эгер ой жүгүртүү бир канча заттар тууралуу жүрсө ал жалпы ой жүгүртүү болот. Мисалы, кээ бир заттар электр тогун өткөзөт. Ой жүгүртүү чыныгы жалган болушу ыктымал.

Ой корутундулоо – эки же бир канча корутундунун натыйжасында жалпы корутундуга келүү. Анын индуктивдүү жана дедуктивдүү ой корутундулоо деген түрлөрү бар.

Индуктивдүү ой корутундулоодо адам жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой корутундулоого өтөт. Суунун кайноо чеги 100 градуска барабар деген чындыкты далилдөө үчүн бир канча идиштерге сууну куюп, кайноо температурасын аныктап жалпы корутундуга келебиз.

Дедукциялык ой корутундулоо жалпы жоболордун негизинде жеке ой корутундулоого өтүп түшүндүрүлөт.

Түшүнүк – бул предметтин кубулуштун жалпы жана негизги касиеттери жөнүндөгү маалымат. Аны сезүүдөн, кабыл алуудан айырмалоо керек. Сезүү кабыл алуу процесстери сезүү органдарынын натыйжасы болсо түшүнүк эстин, элестетүүнүн негизинде жаралган ойлоонун бир формасы ойлоо пайда болгондо келип чыгат.

Ойлоо түшүнүктөр менен операция жүргүзөт. Түшүнүк анын алгачкы элементи, кубулуштардын, заттардын негизги жалпы белгилеринин суммасы.

Түшүнүк көлөмүнө карай жеке жана жалпы болуп экиге бөлүнөт. Жеке түшүнүк конкреттүү бир объект жөнүндө болот. Жалпы түшүнүк предметтердин кубулуштардын тобуна, классын өз ичине алат: мал, адам, чөп.

4. Ойлоонун түрлөрү

Ойлоо – заттын маңызын ачуучу идеялардын жыймылы. Анын жыйынтыгы катары образ эмес идея эсептелет. Ойлоонун спецификалык жыйынтыгын заттардын кубулуштардын жалпы өзгөчөлүктөрүн өз ичине камтыган түшүнүктөн көрөбүз. Ойлоо өзгөчө теориялык жана практикалык иш аракеттин түрү болгондуктан, ал теориялык жана практикалык деп эки чоң топко бөлүнөт.

Теориялык түшүнүктүү ойлоо. Ойлоонун бул түрү тигил же бул маселени түшүнүктөрү аркылуу чечүүдө колдонулат. Мында операция тажырыйба жүргүзүлбөй, сезүү органдарынын жардамына кайрылбайт, даяр маалыматтарды башка адамдардан алынган информацияларды колдонуу менен акылдын деңгээлинде жүзөгө ашат. Ойлоонун бул түрүн илимий кызматкерлер кеңири пайдаланышат.

Теориялык образдуу ойлоо. Ойлоонун бул түрүндө алам түшүнүктү ой жүгүртүүнү ой корутундулоону колдонбостон образдарга таянат. Керектүү образды эске түшүрүү же чыгармачыл жол менен максатка ылайык кайра түзүү аркылуу пайда кылат. Ойлоонун мындай түрүн искусство, адабият тармагында же образ менен көп иштеген илимий кызматкерлер колдонушат. Теориялык ойлоонун аталган эки түрү бири-бирин толуктап турат. Адам теориялык түшүнүктүү ойлоодо так, текшерилген абстрактуу материалдарды жаратса, ал эми теориялык образдуу ойлоодо заттын объективдүү образын түзөт. Практикалык ойлоо да көргөзмө-образдуу, көргөзмө-аракетүү ойлоо деп экиге бөлүнөт.

Көргөзмө образдуу ойлоо. Ойлоо процесси ойлоого жөндөмдүү адамдын кабыл алуусу менен түздөн-түз байланышып, аны курчап турган чөйрөдөгү заттар менен бирдикте жүзөгө ашат. Көргөзмө образдуу ойлоодо адам чындыкты көрүп, аны менен тыгыз байланышта турат. Ойлоонун бул түрү практикалык иш менен иштеген адамдардын иш аракетинде негизги орунду ээлейт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Ойлоо деп эмнени айтабыз?
2. Салыштыруу, аналогия, абстракциялоо, анализдөө, синтездөө, классификациялоо ж.б. ойлоонун процесстерине аныктама бергиле.
3. Ойлоонун формаларын жана түрлөрүн мүнөздөп бергиле.

8-ТЕМА: ЭЛЕСТЕТҮҮ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди элестетүүнүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын элестетүүсүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Элестетүүнүн негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Элестетүү жөнүндө түшүнүк.
2. Элестетүүнүн түрлөрү.
3. Элестетүүнүн физиологиялык негизи.

1. Элестетүү жөнүндө жалпы түшүнүк

Адам ар түрдүү заттардын образдарынын мазмунун талдаганда, кабыл алынган заттардын касиеттерин толук эске түшүрүү менен чектелбестен, жаңы, ойлоого мүмкүн болбогон элементтер менен кошумчалап, кайра элестетет. Элестегилген образ кабыл алынган реалдуу заттын бардык касиеттери менен толук кайталанышы эмес анын болжолдуу модели болуп саналат. Адам кабыл алынган затты элестеткенде жалаң гана кыялга батуу менен чектелбестен, аны өзү каалагандай кайра жаратаг, өзгөртөт. Бул – анын айбандардан айырмаланган бир касиети. Ошол үчүн М.Горький «Кыялдануу, ойлонуу жана ой-пикир гана адамды айбандардан жогору көтөрөт», - деп жазган.

Мисалдарга кайрылып көрөлү. Бала кызыктуу жаңы китепти окуганда, каармандарын, так, элестетип, чыгармада кездешкен жаңы образдарды түзүүгө

аракеттенет. Инженер жаңы машинанын чиймесин түзгөндө, ал машинанын моторунун үнүн, ылдамдыгын, формасын көз алдына кадимкидей элестетет.

Элестетүү процесси адамдардын күндөлүк турмушунда кеңири колдонулуп, практикалык жардам берет. 1890-жылы Петербургда гезитке адамды кейиткен бир окуя жарыяланган. Анда белгисиз адамдын бой жеткен бир кызды өйдө чатырыга алып чыгып, кордоп өлтүргөнү баяндалган, трагедияга таасирленген бир сүрөтчү кыздын табын, өлтүрүлгөн жерин көрүп, чыгарма жаратат. Кийин кылмышкер көргөзгөндөгү ал сүрөттөн өзүн таанып, кайгырып турган жеринде колго түшөт. Кылмышкер сүрөтчү менен бирге сурак берип, ал күнөөсүн толук мойнуна алган. Сүрөтчү киши өлтүргүчтү элестетүү менен тартканын айткан. Ошондуктан В.И.Ленин «Фантазия - бул эки улуу дөөлөттүн сапаты» - деген.

Элестетүүдө конкреттүү окуянын образы толук кайталанып эле коюлбастан, кабылданбаган, жаңы кыялый, белгисиз элементтер да ойлоп табылат. Кыялдануу табиятын терең билүү үчүн аны башка психикалык процесстер (эс, эмоция, ойлоо) менен салыштырып кароо зарыл.

Элестетүүнүн негизин эске түшүрүү жана кайта жаратуу деген эки процесс тейлейт, бирок алар бири биринен аткарган кызматы боюнча айырмаланат. Эске түшүрүүдө кабыл алынган заттардын образдары өзгөрүлбөй кайталанат. Мындай процесс эске таандык, ансыз эс кубулушу жашабайт. Кайра жаратуу да заттын образынын мазмунун каалагандай өзгөртөт. Бул - элестетүүнүн негизги кызматы. Кыялдануу менен адамдын өткөн тажрыйбасы башка нукка бурулат, бийиктикке көтөрүлөт, эски образдардын негизинде жаңы образдар жаралат.

Элестетүүдө эмоция процесси негизги орунду ээлейт. Эмоция адамды чыгармачылык деңгээлге көтөрүп, кабыл алган зат менен болгон байланышын активдештирет. Оң эмоционалдуу абалда турган адам ойлоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуп, жаңы чектерди, шөкөттөрдү табат. Мисалы, адам конкреттүү сүйгөн адамдын өзү каалаган касиеттер менен аруулап, өзүнүн идеалын жакындатып, реалдуулуктан алыстаган образды түзөт. Байыркы грек санатында: «Нерселердин өзү эмес, алар жөнүндө кыялда жаралган элес кыйнайт», — дел бекер айтылбаган. Адамдын бул өзгөчөлүгүн Оноре де Бальзак «Унутулган кыялдар» деген чыгармала-рында айкын сүрөттөйт. «Бул атактуу аялдын бетинин түсү көздү уялтат. Анын сурмалуу кой көздөрү жанып турат. Ал эми куюлуп түшкөн мурду чап-жаак келбетине жарашып, өзгөчө мээрим төгөт. Аппак көйнөктөн кеңири жакасынан акыреги, көкүрөкө карай түшкөн кооз сайча ачык байкалат» Ушул эле каарман, аялды эки-он айдан кийин Парижде театрда жолуктурганда анын реалдуу портретин жазуучу төмөндөгүдөй берет. «Бою өтө узун, өңү сепкилдүү, сапсары, катыңкы тартып турат. Эпсиз мен менсип кылыктанат. Элеттик манерада сүйлөйт жана эң негизгиси жарашыксыз кийинген». Ойлоо менен элестетүүнүн жалпылыгы, биринчи-ден, бул эки процесстин жардамы менен адам келечекти көрө билген-дигинде. Экинчиден, экөө тең көбүнчө проблемалык кырдаалдарда пайда болуп, личносттун талабы менен мотивдешет. Бирок проблемалык кырдаалдардын ар түрдүү аныктыкта, тактыкта болору маалым. Эгер илимий проблеманын алгачкы материалдары белгилүү болсо, анда маселени чечүү үчүн ойлоо закондору ишке чегерилет. Тескерисинче, проблеманын

алгачкы материалдарында белгисиз, анык эмес жактар арбын учураса, элестетүү закондорун колдонгон оң. Ошентип, алдыга койгон проблемалык ситуацияларга жана алардын андалуу тактыгына, даражасына жараша бирде ойлоо, бирде элестетүү процесстери алгооло-шуп урунула берет. Бирок, кантсе да, элестетүү алдыга коюлган проблемада так эместиктер үстөм учурда чечүүчү рол ойнойт.

Элестетүү башка психикалык процесстерден негизги чечимди кабыл алууда, ойлоо үчүн керектүү материалдар жетишсиз учурда проблемалык кырдаалды туура чечип, ага оптималдуу жол көрсөтүш жагы менен айырмаланат жана баалуу. Ал- адамда болгон маалыматтардын негизинде жаңы идеяларды, элестерди пайда кылуучу чындыкты чагылдыруунун өзгөчө формасы.

Ц.П.Короленко, Г.В.Фролова өздөрүнүн «Кыялдануунун керемети» деген китебинде кыялдануу боюнча жазылган окумуштуулардын, жазуучулардын ар түрдүү ойлорун иреттеп берген. Анда төмөндөгүдөй кызыктуу материалдар бар.

Гарвард университетинин профессору Ричард кыялдануу түшү-нүгүнө беш маанисин келтирет:

- адамдын өз оюн ачык, метофоралуу же салыштырып билдирүү жөндөмдүүлүгү;
- адамдагы башка адамдардын акыл эсин, абалын күчөтүү жөндөмдүүлүгү;
- адамдын чыгармачылыкка, тапкычтыкка карата ийкемдүүлүгү, жанаша коюлбаган, жакындашпаган нерселерди бир бүтүнгө бириктирүү касиети;
- нерселердин кандайдыр эффективдүү, адаттан тыш байланыш жолдору;
- кыялдануу - адамдагы синтетикалык жана логикалык күч.

Советтик психолог А.В.Брушлинский жаңы нерсени жаратуу элестетүүнүн функциясына карабастан, жана ойлоону бири-бири менен өтө тыгыз, ажыратууга мүмкүн болбой турган процесстер катары карашат.

Ошентип, адамда болгон маалыматтарга таянып, жаңы идеяларды, элестерди пайда кылган чындыкты чагылдыруунун өзгөчө формасы.

2. Элестетүүнүн физиологиялык негизи

Элестетүү процесси баш мээнин иш-аракеттеринин натыйжасы экендигине эч ким шек санабайт. Башка психикалык процесстердей эле мээнин кыртышынын ишмердигинен келип чыгат.

Бирок элестетүүнүн эмоция менен болгон байланышын эске алсак, жалаң гана кыртыш эмес, баш мээнин тереңинде жайгашкан участкалар да катышат. Бул божомолду акыркы илимий фактылар да далилдейт. Элестетүүнү пайда кылуучу мээнин тереңинде жайланышкан бөлүктөргө гипоталомолимбикалык система кирет. Кокус бул системага доо кете турган болсо, адамдын иш-аракеттери пландашпаган үзгүлтүктүү мүнөзгө өтөт,

берилген жумушту инструкциянын жардамы менен гана аткарып, өз алдынча аракеттенүүгө жөндөмсүз болуп калат.

Бирок азырга чейин психологияда кыялдануунун механизми физиологиялык негизи жөнүндөгү маселелер аныктала элек. Ал мээнин кайсы бөлүгүнөн орун алган объективдүү жашайбы, нерв структурасынын кайсыл звеносу менен байланышкан деген суроолор жоопсуз калууда. Биз да мындай суроолорго жооп бере албайбыз. Кыялдануунун физиологиялык негизи жөнүндө психикалык процесстердей (сезүү, эс, кабыл алуу, көңүл буруу) белгилүү денгээлде ишенимдүү сөз айтууга мүмкүнчүлүк жок.

3. Элестетүүнүн түрлөрү

Кыялдануу активдүү жана пассивдүү болуп экиге бөлүнөт:

1.Пассивдүү элестетүү. Адам же кетирген катасынын натыйжасында, же жашоо шартынын сордугунан, же өз күчүнө ишене бербегенден ишти аткарууда реалдуу ой жүгүртүүдөн алыстап, фантазияга кыялда аткарыла турган жеңил жолдорду издөөгө өтөт. дамдын мындай абалы пассивдүү элестетүү деп аталат. Ага Н.В.Гоголдун чыгармасындагы Маниловдун образын мисал келтирсе болот. Манилов өзүнүн короосуна, андагы кичинекей көлчөсүнө көз чаптырып, жер алдына заңгыраган туннель каздыруу, көлчөнүн үстү менен чоң көпүрө салдыруу, көпүрөнүн эки жагына дыйкандарга керектүү түрдүү буюмдар сатыла турган чакан магазиндерди ачуу жөнүндө ойго чөмүлөр эле. Ал бул ойду ойлогондо, жүзү тамылжып, өзүнчө магдырап кетчү. Бирок мындай ойлор ар дайым кыял деңгээлинде гана калчу.

Пассивдүү кыялдануу ниеттелген жана ниеттелбеген элестетүү болуп экиге бөлүнөт. Ниеттенген кыялданууга таттуу кыял (грезы) - ачык мисал. Таттуу кыял образдын артынан экинчи образдын иретсиз удаалаш келүүсү менен мүнөздөлөт. Анда образдар системага, багытка ээ болбойт, ойлоо аркылуу иретке салынбайт. Көп учурда пайда болгон образдар адамга жагымдуу туюлат. Таттуу кыял дем алууда, өтө чарчаганда, катуу уйкуга киргенде, өлүк уйкудан ойгонордо, нерв системасы начарлаганда пайда болот. Француз психологу Т.Рибо бир кызык мисал келтирет. Кичинекей дарыкананын сатуучусу иш маалында креслосунда отуруп, таттуу кыялга берилип кетет. өзүн чексиз байлыкка ээ болгон, малайларды жумшаган, атактуу меймандарды күткөн чоң мырза катары сезип магдырап, мурутунан жылмайып отурганда, сырттан кардар: «Сатуучуну кирүүгө мүмкүнбү?» - деп сурап калат. Кыял сүрүп отурган дарыканачы: «Сизди бүгүн мырза кабыл албайт!» - деп жооп берип жибериптир. Бирок өзүнүн абалын тез түшүнө коюп, кечирим сурайт. Таттуу кыялда адам реалдуу дүйнөдө болбогон өзүнө жагымдуу образдарды, дүйнөнү түзөт, анын кучагында убактылуу жашайт.

Пассивдүү кыялдануу ниеттелбеген түрдө да учурайт. Бирок ал аң-сезимдин иш-аракетинин начарлашынан, адамдын убактылуу ишсиз отурушунан, эффективдүү абалда, патологиялык өзгөрүүдө пайда болот.

2. Активдүү элестетүү. Дагы чыгармачылык жана кайра түзүүчү кыялдануу болуп экиге бөлүнөт.

Кайра түзүүчү кыялдануу – адам баласынын иш тажрыйбалары топтолгон схемаларды, сызмаларды, ноталык белгилерди, белгисиз объектинин бир элементин үйрөнүүдөн пайда болгон образ.

Бул элестетүүдө үйрөнүлүүчү нерсе объективдүү жашайт. Башка кишилердин тажрыйбасында учураган менен конкреттүү үйрөнүүгө адамдын иш-аракеттеринде биринчи кездешет. Мисалы, курула элек машинанын схемасы менен таанышып, анын пайдаланып жүргөндөрдүн артыкчылыгын байкоо кыйын эмес. Шаардын келечектеги өнүгүш картасын кароо менен керектүү маалыматтарга ээ болобуз.

Кайра түзүүчү кыялдануу адамдын иш-аракеттери менен тыгыз байланышта. Алсак, мугалим айрым информацияны көрсөтмө куралдарынын жоктугуна карабастан элестетүүнүн жардамы менен окуучуларга жеткирет. Кайра түзүүчү элестетүү адам ээ болгон маалыматка жараша түрдүү тактыкта болушу мүмкүн. «Чыныгы элестетүү гениалдуу маалыматты талап кылат», - деген А.С.Пушкин.

Биолог Ж.Кюве бир канча миндеген жыл мурун жашаган белгисиз жаныбардын бир элементин таап, анын толук облигин кайта түзө алган. Советтик антрополог. Герасимов байыркы адамдын баш сөөгүн изилдеп, анын толук тулку боюн кайра жараткан. Чыгармачылык кыялдануу личносттун объективдүү түрдө жашабаган жана анын иш-аракетинде кездешпеген нерселердин образдарын түзүү жөндөмдөмдүүлүгүн түшүндүрөт. Чыгармачылык кыялданууда адам өзгөчө жаңылыкты же оригиналдуу нерселердин образын кайрадан түзө алат. Чыгармачылык кыялданууда, анын натыйжалуу

жүрүшүндө эңсөөнүн, эргүүнүн ролу чоң.

№26 сүрөт

№27 сүрөт

№ 26

сүрөттө элестетүүнүн сан жагынан көбөйтүү турасындагы образдар берилген, б.а. ажыдардын башы жети болуп кеткен. Мындан элестетүү аркылуу “күч”, “мүмкүнчүлүк” факторлорун билебиз.

№27 сүрөттө элестетүүнүн мазмунуна жараша да “балоо” факторуна карата адма экинчи адамды жаман көргөндүктөн аң-сезимде ал адамдын айрым белгилери сан жагынан күчөп жана азайып кеткен. Бул учурда күчөп кеткендиги көрсөтүлгөн. Алсак, чачы көбөйүп, көзү бакырайып, мурду узарып, муруттары да узаргандыгын көрүүгө болот. Чындыгында ал адам андай эмес. Чыныгы көрүнүшү сүрөттүн сол жагындагысы.

Эңсөө объективдүү чындыкты кайтадан өзгөртүп түзүүгө, карата адамдын чыгармачылык күчүнүн багытталышы, Ал илимий алдын ала көрүүнүн негизги элементи

болуп саналат. «Мен, - деп жазган К.Э.Циалковский физикалык күч жөнүндө,- салмактын толук түрдө жоголушун элестетип жана угуу үчүн дарактарга, үйдүн чатырына чыгып, жиптерге аркандарды байлап учураар элем. Менин ушундай маанисиз ойлорумду уксун үчүн кичинекей үкөмө акча төлүгөн күндөрүм болгон.»

Ал эми англиялык улуу фантаст Г.Ж.Уэллс «Караңгылыктагы Россия» деген китебинде большевиктердин алдына койгон планын элестете албай, В.И.Ленин «Кремлдин кыялкечи» деп атаган.

Эңсөө кандайдыр бир себептер менен аткарылбай калган ишти аягына чыгарууда адамдын иш-аракетинин мотиви жана кыймылдаткыч күчү катары кызмат кылат.

Эргүү (ылхам) деп личносттун аң-сезими өтө ачык болушун, образдардын, ойлордун агым-агымы менен жүрүшүн, ойлоонун эң жогорку тездикте, түшүмдүү өтүшүн айтабыз. Эргүүнүн ички механизмин А.С.Пушкин төмөнкү ырында өтө так берген:

И мысли в голове волнуются в отваге,

И рифмы легкие навстречу им бегут

И пальцы просятся к перу, перо к бумаге,

Минута - и стихи свободно потекут.

Көңүл эргүү өзүнөн-өзү пайда болбойт. Ал адамдын алдында турган кыйын проблеманы чечүүдөгү активдүү аракет менен байланышкан. Эргүү келгенде, маселеге тиешеси жок жагдайлар көңүлдүн сыртында калат, аракет жемиштүү жүрөт. Ага психикалык процесстер ыңгайлуу өтө турган өзгөчө шарттар талап кылынат.

Элестетүүдө образдарды түзүү (процесстери) жараяндар.

Адам өзү ойлогон объектини түрдүү чоңдукта, түрдүү түстө», түрдүү абалда, жагдайда элестете алат. Анын мындай мүмкүнчүлүктө чексиз. Бирок образдарды жаратуунун белгилүү жолдору бар.

1.Реалдуу нерселердпн образдарын сан, көлөм жагынан өзгөртүү (кичирейтүү, көбөйтүү, азайтуу ж.б.) аркылуу. Буга жомоктогу алптардып, гиганттардын, зргежээлдердин образдары мисал боло алат.

2.Клейлөө (желимдөө) жолу менен жаңы образдарды түзүү. Бири-бирине окшобогон эки объектинин айрым элементтерн бириктирилип, клейленип элестейт. Мисалы, Русалканын, Кентаврдын образдары биригиши мүмкүн.

Комбинациялоонун жардамы менен жаңы, образдарды түзүү.

Буга көркөм чыгармалардагы типтүү образдар - айкын мисал. Жазуучулар реалдуу адамдарга жакшы, жаман сапаттарды топтоштуруп келип, оң, терс типтештирилген адабий образдарды жаратат.

Элестетүү жана органикалык (процесстер жараяндар)

Элестетүү процесси менен физиологиялык процесстердин ортосунда байланыштын бар экендиги практикада аныкталган. Тигил же бул иш-аракеттин натыйжасында пайда болгон элестетүүлөр организмдин түрдүү системаларына өз таасирин тийгизет, изсиз өтпөйт. Психикалык ооруларга, нервдик бузулууга, ысытманын көтөрүлүшүнө, кан басымынын жогорулашына алып келери белгилүү. Орто кылымдардагы теңсиз социалдык шарт, оор эмгек адамдарды нервдик ооруларга, колдорунда, тамандарында, кандып топтолушуна, жара пайда болушуна алып келген. Мисалы, жазуучу Вольтер (1694-1778) Ворволомей түнүн (1572-жылдын 24-августка караган түнү Парижде Екатерина Медичи жана Гиздер уюштуруп, католиктер гугенотторду массалык түрдө кырган) эстегенде, ысытмасы көтөрүлүп, кан тамырдын кагуусу жогорулап, иштөөсү жоголгон. Москвада Психология институтунда феноменалдуу, күчтүү, образдуу элестетүүгө ээ болгон С.Ш. аттуу кишинин көп жылдар бою психолог А.Р.Лурия изилдеген. Ал кишиде кандайдыр бир нерсени көрүү менен денесинде укмуштуудай өзгөрүүлөр жүргөн. Оң колун ысык плитада турат деп элестетип, колунун температурасын 2 градус жогору көрсөткөн сол колун муздак сууда турат деп, анын температурасын, 1,5 градуска төмөндөткөн. С.Шерешевский өзүн катуу жүрүп бараткан вагондун алдында мын деп элестетип жүрөгүнүн кагуусун бир канча эсе көтөргөн, тескерисинче, жылуу-жумшак төшөктө жатамып деп, жүрөгүнүн кагышын нормалдаштырууга жетишкен.

Элестетүү айрым кесиптик ооруларга себепчи болушу да мүмкүн. Медицина ястроген деген оору кездешет. Ал сыркоо адамга авторитеттүү дарыгердин же врачтын туура эмес айтылган сөздөрүнөн пайда болот. Ошондой эле мугалимдин окуучуларга туура эмес мамилесинен, туура эмес сөзүнөн окуучулар арасында кеңири тараган, дидаскоген деп аталган оору бар.

Психолог К.К.Платонов «Сөз дарылайт» деген китебинде дидакто-гендик ооруга учураган кызды мисалга келтирет. 4-класста окуган Людмила бир мектептен экинчи мектепке которулат. Жаңы мектептеги орус тил, адабияты мугалими кызды жылуу кабыл алган эмес. Ал өзүнүн алгачкы сабагында: «Тилиң буудай кууруйт, сочинениени кантип жазар экенсиң! - деп кекетет. Кыз класска: «Эгер сочинение жаза албай калсам, эмне болот? Мугалимдин айтканы чын болобу? Башым иштебеген болобу?» - деген ой менен отуруп, сочинение жазат. Мугалим сочинениенин баасын угузганда: «Көрдүңбү, менин айтканым чын экен, сочинениенин баасын угузганда: «экиге» жазыпсың» - дейт. Ушул күндөн баштан адабият сабагы болордон бир күн мурда кыздын иштөөсү (аппетити) жоголуп, кан басымы жогорулап, ысытма чыгып, кадимки оору кишиге айланат.

Ошентип, түрдүү таасирдин натыйжасында пайда болгон кыялдануу адамдын денесиндеги физиологиялык өзгөрүүлөргө гана алып келбестен, психикалык ооруларды да пайда кылат.

Сезим туудуруу жана идиомотордук акт

Сезим туудуруу (внушение) - объект субъект тарабынан сын көз менен кабыл алынбаган учурда пайда болуучу өзгөчө психикалык абал. Көп учурда алсыз аркылуу жүрөт. Сөздүн адамга тийгизген таасирин грек софисттери төмөндөгүдөй мүнөздөйт. Сөз өтө кичине, көзгө чалынбаган телого ээ. бирок укмуштай иштерди жүзөгө ашыруучу, улуу бийлик кылуучу феномен. Ал, бир жагы кайгыны, коркууну жок кылып, адамга кубаныч туудурса, экинчиден, капалантат, үчүнчүдөн, жүрөгүн түшүрүп, коркутуп салат.

Сезим туудуруу сөздүн гана мааниси менен байланышпайт, таасир этүүчү кишинин авторитетные, кабыл алуучу субъектинин сөзгө сын көз сала албаганына психикалык жактан али өнүкпөгөндүгүнө да көз каранды. Айрыкча сезим туудуруу таасирленүүчүнүн берилген көрсөтмөлөргө, кеңештерге жеңил багынып берүүсүнө келип чыгат. Адам өзүн курчал турган кишилердин таасирине сын көз менен карабастан, ага берилип, анын буйругун аткаруу аракети. Таасирге берилүү, албетте аргументтүү жүйөлүү айтылган ойдун, кептин негизинде пайда болот. Мында адам өзүнүн көз карашынын туура экендигине ишенсе да, андан кечип, таасирленген кишинин сөзүнө кирип кетет. Мисалы: өлүм жазасына тартылган бир адамга көзүн таңып: «кан жүрүүчү венаңыз кесилди, кан жүрөккө барбай жерге тамчылоодо», - деген жалган информацияны берип колуна кандын температурасына барабар келген сууну тамчылатканда, ал бир канча мүнөттөн кийин жан берген.

Академик В.Ф.Зеленин оорулардын ысытмасын көтөрүү үчүн аларды терморегулин бердим деп ишендирип, шприц менен терисине таза сууну тамчылаткан. Натыйжада, оорулардын ысытмасы кескин түрдө жогорулаган.

Врач-гинеколог П.И.Буль сезимге тез берилип кетүүчү ооруну кароодон өткөрүп, болуп, керектүү маалыматтарды оору тарыхына жазып жатканда, сырттан бирөө чакырып калат. Врач: «Көк боор жок», —деген сүйлүмдү жазууга үлгүргөн. Сыркоо киши абалдан пайдаланып, ачык калган китепчедеги жазууну окуп алат. Врач келип, оорунун акыбалы жакшы экенин айтып үйүнө жиберет. Ал үйүнө келип, аялына «Менин көк боорум жок, экен, мен өлөм» - деп, кейип-кепчип ысытмасы кескин жогорулаган. үйгө врач П.И.Буль чакыртылат. Врач жагдайды баамдап, көк боордун жоктугу дени сактыкты түшүндүрөрүн баяндагандан кийин оорунун абалы жакшырат.

Сезим туудуруунун физиологиялык негизин И.П.Павлов түшүндүрүүгө аракеттенген. Анын ою боюнча, сезим туудуруучу дүүлүк-түргүчтөр таасир эткенде, адамдын баш мээсинин кыртышы тормоздолуу абалына өтөт, бирок айрым участоктору термелүү абалында болуп, тышкы чөйрө менен байланыштуу функциясын жүргүзө берет.

Сезим туудуруу суггестия деген ат менен илимге белгилүү. Ал эми сезим туудуруунун жардамы менен окутуу суггестопедия деп аталат. Бул методдун: авторлорунун бири - болгар психотерапевта Георгий Лазонов.

Суггестопедия чет тилин үйрөнүүдө кеңири колдонулат. Мында мугалим окуучуларды сөздүн жардамы менен өзгөчө абалга өткөзөт, аларга тоскоол болуучу дүүлүктүргүчтөрдү жоготот. Балдар уйку-соо абалына жеткенде, мугалим программалык материалдарды бере баштайт. Мугалим өзүн кадимки артисттей кармайт.

Идиомотордук акт. Ал атайын элестетүүнүн натыйжасында кандай-дыр заттын өзүнөн-өзү кыймылга келип кетүүсүн билдирет. Бул кубулушту 1850-жылы Англияда химик М.Э.Шеврель, физик М.Фарадей ачкан. Практикада аны пайда кылуу үчүн, узундугу бир метрге барабар болгон ичке жиптин бир учуна салмагы 5-15 грамм жүктү бекитип, экинчи учу адамдын оң колунун сөөмөйүнө байланат. Адам көзүн жумуп, (таңып) маятник байланган колун горизонталдык абалда түз кармап, бардык оюн маятникке топтогон: «Маятник оңго, солго, өз огунда термелүүдө», — деген сөздөрдү ичинен кайталаганда, маятник өзүнөн-өзү» кыймылга келип кетет.

Идиомотордук акт турмушта кеңири кездешет жана практикалык мааниси бар. Мисалы, спортсмендер аренага чыгардын алдында өзү жасай турган мотордук кыймылдарды ой жүзүндө кайталайт.

Идиомотордук актынын физиологиялык негизин И.П.Павлов негиздеген. Идиомотордук акт баш мээнин кыртышындагы белгилүү клеткалардан келген эффектордук импульстардан пайда болот дейт.

Бул кубулуш жаңы үйрөнчүк шоферлордун керектөө аракеттерди кыялында кайталоосунан ачык байкалат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Элестетүү деп эмнени айтабыз?
2. Активдүү жана пассивдүү элестетүүгө мисалдарды келтиргиле.
3. Кайра түзүүчү жана чыгармачыл элестетүү деген эмне? Эргүү абалы жөнүндө айтып бергиле.
4. Идиомотордук акт деген эмне?

9-ТЕМА: ЭМОЦИЯ ЖАНА СЕЗИМ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛЖ-3: Үйрөнүүчүлөрдү окутуу жана өнүктүрүү үчүн, ар түрдүү курактагы үйрөнүүчүлөрдө сергек жашоо образынын, жаратылышты коргоонун, энергияны сактоонун, жаратылышты үнөмдүү пайдалануунун жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялануунун көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү;

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун психологиялык концепцияларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Жасай алат: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.
2. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди эмоция жана сезимдин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын эмоциясын жана сезимин калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Эмоция жана сезимдин негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Сезим жана эмоция жөнүндө түшүнүк.
2. Эмоционалдык абалдын сигналдык жана жөнгө салуучулук функциясы.
3. Эмоциянын физиологиялык негизи.
4. Негизги эмоционалдык абалдар
5. Жогорку сезимдер.

1.Сезим жана эмоция жөнүндө түшүнүк.

Адам реалдуу дүйнөнү таанууда ага пассивдүү мамиледе болбойт, активдүү аракеттенет. Ошол эле учурда өзү курчап турган ал заттын таасирине да кабылат. Ушундай кайчылаш мамиленин негизинде таасир эткен дүүлүктүргүч жана өзүнүн аракети жөнүндө адамда ички субъективдүү ой толгоо пайда болот. Жасаган ишинин натыйжасына, таасир эткен дүүлүктүргүчтүн мүнөзүнө карата сүйүүнү, өкүнүү, канаатанбоо, жек көрүү сезимдери калыптанат. Бир объект адамды кубантат, сыймыктантат, экинчиси кайгыртат, үчүнчүсү кайдыгер абалда калтырат кайдыгер абалда калтырат.

Адамды өзүн курчап турган объектилерге болгон өкүнүчү, кубанычы жана башка мамилеси психология илиминде эмоция жана сезим деген категориялар аркылуу белгиленет. Эмоция - латын сөзү «толкундоо, козголуу» дегенди түшүндүрөт.

Эмоция сезим процесстери адамдын өзүн курчап турган чындыктагы кубулуштарга, заттарга болгон субъективдүү мамилесин көрсөтөт. Дүйнөнү таануу, өзгөртүү аракетинде личностто жекече мамиленин пайда болушуна алып келет. Алар субъективдик, жекелик гана мүнөзгө ээ болуп адамдын түрдүү жактары менен сырдуу байланышта турат.

Эмоция менен сезимдин (чувство) табиятын ачык түшүнүү үчүн аларды сезүү (ощущение) процесси менен салыштырган оң. Сезүүдө личность заттардын айрым касиеттери менен мамиледе болуп, ошол касиеттер аркылуу зат жөнүндө маалымат алат. Сезүү сезим процесстери бири-бири менен тыгыз байланышта турат. Сезүү эмоция процессин пайда кылуучу булак. Ошол эле мезгилде өзү эмоциянын негизинде пайда өзгөрүүгө дуушар болот.

Адамды курчап турган объективдүү чындык эмоцияны козгойт жана эмоциянын жардамы менен дүйнө таанылат. «Адам баласынын эмоциясыз чындыкты изилдөө эч качан болбогон жана болбойт дагы». Жазуучулардын акындардын үлүү эмгектери да дайым эмоциянын таасиринде жаралган. Анткени тигил же бул иш аракетин аткарууда эмоциялык абал адамдын өзүндөгү ички жашыруун энергиясын колдонууга мүмкүндүк берет. Буга мисалдар көп. Катуу келе жаткан автобустун дөңгөлөгүнөн эне баласын куткарып калууга үлгүрө алат. Же Ата Мекендик согуш учурунда солдаттардын оор согуш куралдарын татаал жерлерге көтөрүп чыгышын элестетеличи.

Эмоция өзүнүн тар маанисинде адамдын алгачкы органикалык керектөөсү менен байланышкан (канаатануу, канаатанбоо) жөнөкөй органикалык талаптарда (тамак-аш, үй-жай, кийим-кече) пайда болот. Сезим болсо адам баласынын тарыхый өнүгүүсүндө керектөө менен өзөктөшкөн татаал психологиялык мамиле, өзгөчө процесс. И.П. Павлов да эмоция менен сезимди бир, мазмундаш кубулуш деп караган эмес. Эмоцияны инстинкт, сезимди социалдык турмуш менен байланыштыган. Кыскасын айтканда, эмоция менен сезим процесстеринин ортосундагы айырма-чылыктар төмөнкүдөй.

- Сезим адамга гана тиешелүү, эмоция адамга да макулдуктарга да таандык.

- Сезим социалдык турмушка көз каранды. Адамдагы сүйүү, жек көрүү, жолдоштук ымала, түрдүү умтулуулар коомдук тарыхый өнүгүүнүн негизинде келип чыккан. Эмоция мындай мүнөзгө ээ болойт. Эволюциялык өнүгүүдөн, органикалык керектөөлөрдү канаатандыруу зарылдыгынан пайда болгон жана сезимге караганда алгачкы. Көп учурда адам менен айбандын эмоциясынын пайда болуусу окшош келет. Аны ачынуудан, жыныстык канаатануудан ачык байкайбыз. Бирок сезим социалдык таасирдин жардамы менен иретке салынып турат. Дегинкиси, сезим кишинин социалдык муктаждыктарына негизделген. Эмоция - анын дифференцияланган бир түрү. Кыскасы эмоция жана сезим турмушундагы же таануу аракетиндеги, иш процесиндеги же башка ар түрдүү кырдаалдагы адамдын ички мамилесинин түрдүү формаларын чагылдыруучу психологиялык түшүнүктөр.

Стеникалык, астеникалык сезимдер жана амбмваленттүү сезимдер.

Астеникалык сезим көңүлдүн туруксуздугу, уйкунун бузулушун, сезгичтиктин чектен төмөндөшүн, тез чарчагандыкты жана начарлоону туюндуруучу процесс. Бул сезимде ишке болгон аракет төмөндөйт, энергия пастайт.

Стеникалык (грек сөзү - бизче «күч») сезим. Стеникалык сезим индивиддин жогорулаган иш жөндөмдүүлүгүн, түрдүү тоскоолдуктарга болгон туруктуулугун, узак убакытка чейин иштөө жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт. Бул сезимде жүрөк кубатуу иштеп, кан басымы жогорулайт, энергия күчөйт.

Амбиваленттик сезим (амби валент латын сөзүнөн бизче «эки», «күч»). Бул амбиваленттик сезим түшүнүгүн швейцариялык психиатр Э. Блейлер сунуш кылган. Бул сезим бир эле мезгилде, бир эле кубулушка, бир эле затка адамдын эки башка көз карашта болуусун билдирет.

М: Сүйүү менен жек көрүү, ыраазычылык менен нараазычылык ж.б. Бул сезимдердин бирөөсү четтетилет экинчиси далдаасында калат.

2. Эмоциянын сигналдык жана жөнгө салуучулук функциясы.

Эмоция жана сезим объективдүү дүйнөнү адам менен, жаратылыш-тын ортосундагы мамилени чагылдыруу менен бирдикте конкреттүү функцияны аткарат.

Сезимдин эки кызматы бар: биринчиси билдирүү (мимика) бет булчуңдарынын өзгөрүшү: понтомимика - жаңсоо жана дене булчуңдары-нын абалдары, экинчи башкаруучулук адамдын жүрүш-турушундагы өзгөрүүлөр функция. Адам алынган сигналдардын жардамы менен өзүнүн иш-аракетин, жүрүш-турушун башкарат. Демек, эмоциянын башкаруучу-лук функциясы пайда болот. Бул функция адамдагы толкундоолорду, жүрүш-турушту багыттайт, аракетти активтештирет.

Эмоция жана сезим сезүү (ощущение) башка психикалык процесстер сыяктуу эле объективдүү чындыкты үйрөнүүгө көмөктөшүү менен бирге айлана чөйрөнүн терс таасиринен алыстоого, пайдалуу жагын көздөй адамды багыттап турат. Сезимдин сигналдык кызматы адамдын организмдеги же аны курчап турган чөйрөнүн өзгөрүшүнөн пайда болот.

3.Эмоция менен сезимдин физиологиялык негиздери.

Физиологдор, психологдор - невроз, инфаркт, миокард, гипертония, аш казан ооруусу, он эки эли ичегинин жараты, кант диабети сыяктуу ооруулар терс эмоциянын натыйжасы экенин танышбайт. Саналган ооруулар акыркы жылдары 20 эсе жогорутаганын байкалган. Мындан тышкары азыркы учурда дене гигиенасы менен өз ара мамиле «гигиенасы» актуалдуу мамилелердин бирине айланууда. Ушундай кырдаал эмоция менен сезимдин физиологиялык сезидин физиологиялык негизин билүү зарылчылыгын туудурат.

Эмоция адамдын денесиндеги түрдүү өзгөрүүлөргө: жүрөктүн иштешине, кандын жүрүшүнө, дем алуу органдарынын, булчуң эттердин аракетине таасирин тийгизип, бардык организмдин кызматын башкарып тургандай элес калтырат. Жүрөк нормалдуу абалда мүнөтүнө 70 жолу кагат, ал эми эмоцияналдуу абалда 150 гө чейин жетет. Дюмо ар кандай эмоцияналдык абалда бир мүнөттөгү дем алуунун төмөнкүдөй сандык көрсөткүчүн келтирет: кубанганда 17 жолу, пассивдүү капаланууда 9 жолу, активдүү капаланууда 20 жолу, корккондо 64 жолу, ачууланууда 40 жолу. Күчтүү эмоциялык абалда турган ашказандын иштөөсү начарлайт. Тамак сиңирүүчү ширелердин бөлүнүшү азаят.

Адамдын эмоциялык сезимдин башкаруучу орган баш мээ болуп саналат. Негизги милдет чоң жарым шардын кыртышына таандык. И.П. Павлов өзүнүн изилдөөсүндө эмоциянын, сезимдин, денедеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн чоң жарым шардын кыртышы башкарбастан, «вицералдык мээнин» таламус, гипоталамус, лимбикалык системанын иш аракеттери да көмөктөшөрүн далилдешкен. Бул борборлорго рахаттануу, кайгыруу, жыныстык канаатануу борборлору жайланышканын билебиз. Эмоцияны, сезимди башкаруучу борборлордун баш мээде объективдүү жашай турганын далилдей турган так эксперименттер жүргүзүлгөн.

1953-жылы Д.Олдс тарабынан чычкандын баш мээсинен «канаатануу» борборду тапкан. Чычканды айын жасалган клеткага камап анын башы аркылуу электр тогу бар чынжыр өркөрөт да токту туташтыруучу кнопканы клетканын ичине жайлаштырат. Электр

тогу чычкандын башы аркылуу өтүп турган учурда, чычкан клеткадагы клетканы бир канча миң жолу, токту ажыратып койгондо бар болгону 10-15 жолу баскан.

Дж.Ингрэм менен Ренсон маймылдын гипоталамусун иштеп чыгарып, ал аркылуу электр тогун өткөргөндө анда эч кандай эмоцияналдык реакция пайда болгон эмес. Тескерисинче, гипоталамусу иштеп турганда, ток жиберилсе, коркуу ачуулануу сыяктуу эмоциялары козголгон. Швед Дж. Андерсен эчкинин баш мээсинин белгилүү бөлүгүнө ийне менен хлористый-натрийди куйганда эчкиде сууга болгон ач көздүк келип чыккан. Сууну ичи жарылганга чейин иче берген. Дүүлүгүнү токтоткон соң эчкинин суу ичкени калган сууга чаңкоо гипоталамуста жатканы ачык.

4. Негизги эмоционалдык абалдар.

Адамда күчтүү, күчсүз дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринен пайда болгон абал кыска узак убакытка созулушу ыктымал мындай абалдар спецификалык мүнөзгө ээ жана түрдүү формада кырдаалда кездешет.

Көңүл. Жагымдуу, жагымсыз, пайдалуу, пайдасыз ж.б. ар түрдүү дүүлүктөргүчтөрдү жалпы организмге таасир этишинин натыйжасына адамдын жакшы, жаман сезүү абалы психология илиминде көңүл деген түшүнүк аркылуу туюнтулат. Көңүлдүн пайда болуу себептерине төмөнкүлөр кирет.

Начар интенсивдүүлүккө ээ М. кайгыруу, чочулоо сыяктуу касиеттер адамдык толкундоо абалына кирет.

Белгилүү убакытка созулат. Бир саатка, бир күнгө же андан ашык.

Белгисиздик мүнөзгө ээ. Көңүлдүн тигил же бул түрүн пайда кылуучу себептер адамга алдын ала белгисиз болот.

Организмдин физикалык абалы сырткы шарт адамдар менен болгон мамиле ар дайым көңүлдүн пайда болушуна түрткү берет. Көңүлдүн туруктуу болушу адамдын жашына мүнөзүнө, жеке өзгөчөлүктөрүнө темпераментине, эркине байланыштуу болот. Иш аракетке анын түрдүүчө натыйжасына көңүл сөзсүз таасир этет. Кушбак турганда адам өзүн чыйрак сезет, ишке жөндөмдүүлүгү кескин түрдө жогорулайт.

Аффект (келесоолонуу, жиндөө). Адамдагы эффективдүү абалдын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар.

Эң чоң интенсивдүүлүктө жүрөт, ачык байкалат. Адам эффективдүү абалда турганда, колдору түйүлүп, үнү катуу чыгып, дем алуусу начарлап, бети канга толгондой кызарып кабагы бүркөлөт. Адам эффективдүү абалда өзүн-өзү жоготуп, бир орунда катып калышы мүмкүн же эффективге себепчи болгон шарттан качууга аракет кылат.

Кыска убакытка созулат.

Отчетсуз мүнөзгө ээ. Аффективдүү абалда адам өзү жасап жаткан ишке маани бербейт, аракетин өзү башкара албай калат. М, 22 жаштагы Н, аттуу келиндин сулуу,

сымбатуу күйөөсү болгон. Күндөрдүн биринде келин ишке баратып, жолдош кызынын үйүнөн күйөөсүнүн үнүн угуп калат. Үйгө кирсе күйөөсү жолдош кызы менен турат. Күйөөсү уялуунун ордуна аялын шылдыңдагандай карайт. Үйүнө келип эч нерсе болбогондой кир жууйт, келген милиционерлерге, алардын сүроолоруна таң калуу менен карайт.

Диффузиялык мүнөзгө ээ аффектини пайда кылуучу дүүлүктүргүч адамдын бүткүл денесине бийлик кылып, аң-сезимди иштен чыгарат. Мындай абалда адам чектелген гана объектилерге көңүл бурат.

Ошентип аффект - адамдын аң сезимин толук, тез ээлеп, дуулдап өтүүчү эмоционалдык процесс.

Стресс (чыңалуу). Бул татаал психикалык процесс. Стресс адамдын кыймыл аракеттеринин, ойлоосунун жогорку чыңалуу абалында өтүүсүн мүнөздөйт. Ал коркунучтуу абалда аракет кылганда, иш аткаруу убактысынын чукулдугунда, иште көп белгисиздиктер орун алганда пайда болот. Стрестик абал жогорку өкмөттүк дэңгээлдеги адамдардын сөздөрүн которгон котормочуларда ачык байкалат. Алар кыска убакыттын ичинде айтылып жаткан убакыттын ичинде айтылып жаткан информацияларды мазмунун бузбай, так которуп, угуучуга жеткизүүгө тийиш. Которуу учурунда котормочулардын кан тамыры бир минутада 160 жолу соккон, электрокардиограмма кескин түрдө бузулган.

Стрестин адамдын иш аракетине, жүрүш турушуна таасир этиши нерв системасынын түрүнө жараша болот. Козголуу тибиндеги адамдар стрестик абалда көп сөздүү болуп, колу менен керексиз кыймылдарды жасайт. Көңүлү ойлоосу тез алмашат. Ал эми тормоздолуу нерв системасына ээ болгон адамдар өзүн эркин кармай албай, кыймылдары жайлайт. Стрестик абалда пайда кылган дүүлүктүргүчтөрдү көп эстей берет, ойлоо аракети начарлайт.

Стрестин табиятын биринчи болуп Г.Силье изилдеген. Адам стрестик абалда турганда үч стрестик абалды башынан кечирерин аныктаган. Биринчи фаза - «коркунуч реакциясы». Мында адам стрестик абалды жеңүү үчүн бүткүл абалын жумшайт. Кан коюлуп, хлордун составындагы иондор азаят, нерв ткандарынын начарлашы байкалат. Экинчи фазасында организм таасир эткен дүүлүктүргүчтөргө көнө баштайт. Кан, салмак, хлордун составы калыбына келет. Эгер адамга таасир эткен күчтүү дүүлүктүргүчтүн таасири алынып салынбаса, анда стрестин үчүнчү фазасы пайда болот. Ал көтөрүмдүк же арыктоо фазасы болот. Анда адам физиологиялык жактан өзгөрөт же өлүм коркунучу туулат. Ошентип - стресс күтүлбөгөн, ыңгайсыз абалда пайда болуу менен бирге чоң нервтик чыңалууну жумшап, белгилүү иш-аракетти аткарууда пайда болгон эмоционалдык процесс.

Стресске окшогон кубулуштардын бири - фрустрация. Бул англис сөзүнөн которгондо «пландын бузулушу, жолу болбогондук» деген маанини берет.

Фрустрация – кайгыны баштан кечирүүнү, канаатанбаган, көөдөгөн максатка жетпеген абалды көрсөтүүчү терс эмоционалдык процесс. Анын ачык көрүнүшү болуп депрессия, агрессия саналат.

Бул жооптуу ишти аткара албагандан, жолдошторунун туугандарынын алдында өзүн жоопкер-чилигин, күнөөлүүлүгүн сезип, ал абалдан чыга албагандан пайда болот. Кыскасы депрессия терс эмоциялык фондо пайда болуп, адамдын мотивациялык сферасын өзгөртөт, таануу мүмкүнчүлүгүн, жүрүш-турушун жалпы абалын начарлатат.

5. Жогорку сезимдер.

Жогорку сезимдер моралдык, интеллектуалдык, эстетикалык болуп бөлүнөт. Алар адамдын рухий дүйнөсүн, личность катары потенциалдык деңгээлин мүнөздөйт.

Моралдык сезим, коом тарабынан иштелип чыккан моралдык категориялардын негизинде адам өзүн курчап турган объектилерге карата мамилесин билдирет. Анда личносттун адамдар ортосундагы мамилеге, өзү жашаган коомго болгон жекече көз-карашы чагылат. Моралдык сезим этикалык нормалардын, адамдын мамилелердин системасында пайда болот. Ар бир коом, эл өзүнүн жашоо чөйрөсүнө жараша белгилүү моралдык нормаларды иштеп чыгат. Адамдын моралдык сезими жакшы көрүүдө, сыйлоодо жек көрүүдө, сүйүүдө, ыраазылык билдирүүдө байкалат. Моралдык сезим социалдык мүнөзгө ээ болуу менен бирге өтө татаал, көп кырдуу көрүнүш. Психологияда ойлоо менен эмоциялык сезимдердин ортосунда тыгыз байланыштын бар экендиги маалым. Эмоция ойлоо аракттеин башкарууга жөндөмдүү. Адам таануу процессинде ар кандай жаңы гипотезаларды жаратат. Алардын реалдуулугун, тактоо, далилдөө же жокко чыгарууда адамда ишенбөө, таң калуу, кызыгуу жана кубануу сыяктуу эмоциялык абалдар пайда болот. Бул абалдар адамдын алдында турган гипотезаларды кунт коюп, анализдөөгө, баалоого мажбур кылат. Натыйжада жаратылыштын закондору ачылат.

Эстетикалык сезим. Адам баласынын өз колунда жасаган же жаратылыштагы кооздукту кабыл алуудан пайда болот. Бул сезимди кооз предметтер, табияттын көркү, искусствонун шедеври туудурат. Сулуулук адамды өзүнө тартып, анын ички дүйнөсүндөгү түрдүү өзгөрүүлөргө алып келет. Эстетикалык сезимди жалаң гана сулуу предметтер эмес, өтө интеллектуалдуу личность да, өз эмгеги менен элди таң калтырган инсан да козгой алат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Эмоция жана сезимдин табияты жөнүндө айтып бергиле.
2. Эмоционалдык абалдын сигналдык жана жөнгө салуучулук функцияларын түшүндүрүп бергиле.
3. Настроение, стресс, аффект, фрустрация, депрессия ж.б. эмоционалдык абалдардын мүнөздүү белгилерин айтып бергиле.
4. Жогорку сезимдердин түрлөрүн айтып бергиле.

10-ТЕМА: ТЕМПЕРАМЕНТ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди темпераменттин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын темпераментин эске алууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Темпераменттин негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Темпераменттин типтери жана ага психологиялык мүнөздөмө.

2. Темпераменттин физиологиялык негизи. Жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн типтери жана темперамент.
3. Темпераменттин касиеттери жана окуучуларды тарбиялоодогу өзгөчөлүктөр.

1. Темперамент жөнүндө жалпы түшүнүк.

Адамдын окшош, бирдей турмуштук шарттарда өздөрүн түрдүүчө кармай тургандыгы белгилүү. Ошондой эле монотондуу (бирдей ыргактыгы) дүүлүктүргүч ар бир адамдын психикалык процесстерине ар түрдүү таасир тийгизет. Бир адамда эмоция ачык, экинчисинде жеңил көрүнсө, үчүнчү адамда эмоция пайда болуу үчүн атайын убакыт, кошумча шарт талап кылынат. ошол эле монотондуу дүүлүктүргүч личностордун мотордук кыймылдарына, көңүлдөрүнүн түрдүү темпте жүрүшүнө таасир тийгизет. Мындай абал студенттик аудиторияда ачык байкалат. Окутуучунун бир ыргакта берип жаткан интеллектуалдык мааламатына студенттердин бир тобу көңүлдөрү көтөрүңкө, жайдары, экинчи тобу салмактуу, сабырдуу, ал эми үчүнчү тобу көңүлсүз, кайдыгер мамиледе отурушканын байкоо кыйын эмес. Адамдардын топторунда иш-аракетти аткаруу, ага карата мамиле жасоодогу өзгөчөлүктөр менен катар алар үчүн туруктуу, окшош жалпы касиеттер да бар. Адамдардын ушундай өзгөчөлүктөрү темперамент деген психологиялык категория аркылуу туюнтулат.

«Темперамент ар бир жеке адамдын жалпы мүнөздөмөсү болуу менен нерв системасыны да эң негизги мүнөздөмөсүнө айланат. Нерв системасы индивиддин бардык иш-аракетине өз мөөрүн басат», - деп белгилейт, И.П.Павлов.

Темперамент индивиддин бардык психикалык аракеттерине (эмоцияга, ойлоого, элестетүүгө, кеп ыргагына ж.б.) өз таасирин тийгизет. Демек, темперамент адамдын жүрүш-турушунун жана психикалык процесстердин жүрүү динамикасын мүнөздөөчү жекече өзгөчөлүк болуп саналат. Жүрүү динамикасы деген психикалык процесстердин темпин, ритмин, узатыгын, интенсивдүүлүгүн жана адамдын жүрүш-турушундагы сырткы өзгөчөлүктөрдү, активдүүлүгүн, кыймылдуулугун, реакциясы, анын темпин билдирет.

Темперамент личносттун динамикалык өзгөчөлүгүн, мүнөздөйт, бирок анын ишеничин, көз карашын, кызыкчылыгын, мүмкүнчүлүк деңгээлин аныктабайт.

Иш-аракеттин психикалык динамикасы, жалаң гана темпераментке, эмес, мотивге, адамдын психикалык абалына да каранды. Адамда конкреттүү ишке карата мотив күчтүү болсо, ал темпераментине карабай көп эле мээнет кылып, ишти сапаттуу аткара берет. Алсак, адам жакын, сүйүктүү жолдошунан ажыраган да кайсы темпераментте болбосун, анын кайгыруусу, туталануусу, өзгөчө абалда өтөт. Ошондуктан темпераментти мотивден айырмалай турган өзгөчөлүктөрдү билүү зарыл:

1. Темпераменттин айрым туруктуу касиеттери адамдын иш-аракетинин түрдүү салааларында пайда болот: эмгекте, кетинин түрдүү салааларында пайда болот: эмгекте, оюнда, ж.б.
2. Темпераменттин айрым касиеттери адамдын турмушунда узак убакытка чейин туруктуу кылат.

Адамдын теипераментинин тигил же бул касиеттери кокустан гана жаралбастан, топтолбостон мурдатан бери болуп, бири-бири менен тыгыз органикалык байланышта турат.

2. Темпераменттин табиятын түшүндүрүүчү негизги теориялар.

Темпераменттин табиятын, тейлөө сферасын, башка психикалык процесстер менен болгон карым-катнашын түшүндүрүнө ар түрдүү теориялар, пикирлер бар. Алгач теиперамент түшүнүгүн башка психикалык процесстерден айырмалап кароодогу пикирлерге токтолуп көрөлү.

1. Личность жана темперамент түшүнүктөрүн маанилеш, бир көрүнүш катары карашат.
2. Темпераментти негизги деп, личносттун калыптанышын ага көз каранды деңгээлде койгон пикир бар
3. Темперамент өзүнчө, өзгөчө психикалык процесс катары жашабайт деген багыт да кездешет.

Темперамент категориясын түшүнүүдөгү, анын башка психикалык түшүнүктөр менен болгон карым-катышы жөнүндөгү мындай карама-каршы пикирлердин болушу, албетте, бул маселенин али терең изилдене электиги менен түшүндүрүлөт.

Темпераменттин табиятын аныктоого аракеттенген бир катар теориялар белгилүү.

Темперамент физиологиялык жана психикалык багытта изилденип келүүдө.

Темпераменттин табиятын физиологиялык багытта түшүндүрүүдө аны кандын химиялык составы, кан тамырлардын жоондугу туурасы, нерв тонусу, булчуң ткандары жана нерв системасынын касиеттери менен байланыштырып тандаган гипотезалар кездешет.

Жогорку божомолдордун ичинен окуу китептеринен кеңири орун алып жүргөн эки (гуморалдык, неврологиялык) көз карашка токтолобуз.

Гуморалдык теория, латын сөзү «суюктук» деген маани берет. Гуморалдык теориянын автору – биздин заманга чейин жашаган грек дарыгери Гиппократ. Ал адамдын бири-бирине айырмасы же жалпы окшош касиеттери алардын денесиндеги ар түрдүү суюктук түктүн-былжыр суюктуктун, кандын, өттүн өз ара катышына жараша болот деп түшүндүргөн.

Гипократ жана анын окуучулары өздөрүнүн ушундай идеяларына таянып, темпераменттин төрт түрүн бөлүп карашкан.

Сангвиник (кан - латынча сангвис) темперамент. Денедө кандын, адалын көбөйүп кетишинен адамдар өздөрүн шайыр, жаркын маанайда алып жүрүшөт.

Флегматик (былжыр суюктук - флегма) темперамент.

Денедө баш мээ бөлүп чыгарган былжыр суюктун, суунун басымдуу адамдын өз чөйрөсүнө кайдыгер, бейтарап болушуна

болушу

алып келет.

Холерик (сары өт - грекче холе) темперамент. Денедө боор бөлүп чыгарган сары өт көбөйүп, адамды конфликтүү, энергиялуу болууга түртөт.

Меланхолик (кара өт - грекче майан холе) темперамент. Денедө кара өт арбын болуп, адамда кысынуу, тарынчаактык касиеттерди пайда кылат.

Гуморалдык окуу өз учурунда материалисттик мүнөздө болуп, зор тарыхый роль ойногонун менен, азыркы кезде ал илимий негизге ээ эмес. Бирок «Гипократтын бир генийлиги, - дейт И. П. Павлов,- адамдын чексиз касиеттеринин ичинен «капиталдуу белгилерди тапкандыгында»

Гуморалдык окууга жакын теориялардын бири - XX кылымдын башында пайда болгон П.Ф.Лесгафттын теориясы. Ал темпераменттин негизин кандын тамырлар боюнча айлануу касиеттери түзөт дейт.

Психология илиминде Э.Кречмер менен У.Шелдондун теориясы бир топ кызыгууну туудурат. Алар темперамент нерв системасынын жалпы тибинин физиологиялык өзгөчөлүгүнө эмес, организмдин жалпы конституциясына, башкача айтканда, дененин физиологиялык түзүлүшүнө, анын ткандарынын, бөлүктөрүнүн ортосундагы катнашка байланышына жараша болот деген идеяны сунуш кылышат. Личносттун төмөндөгүдөй үч тибин белгилешет:

Эндоморф - флегматик,

Эктоморф - сангвиник же меланхолик,

Мезоморф - холерик.

И.Кант темпераменттик айырмачылыктарды кандын химиялык составы менен байланыштырат.

Неврологиялык теория. Темпераменттин физиологиялык негизин аныктоодо И.П.Павловдун жогорку нерв системасы жөнүндөгү окуусунун мааниси чоң. Ал темпераменттин табиятын илимий негизде түшүндүрүү үчүн иттердеги шарттуу рефлексин пайда болуу закон ченемдүүлүгүн изилдеген. Иттер бирдей жашоо шартта турганына карабай, алардын биринен кысынуучулук, экинчисинен тынчсыздандык, үчүнчүсүнөн тең салмактуулук абал байкалат. Иттерде шарттуу рефлекс да түрдүү пайда болгон: биринде тез, экинчисинде жай, ал эми үчүнчүсүндө өтө кыйынчылык менен түзүлгөн. И.П.Павлов иттердеги мындай өзгөчө-лөнгөн абалдарды алардын жогорку нерв системасы менен байланыш-тырат. Жогорку нерв системасы (Ж.Н.С.) тубаса мүнөзгө ээ. Ошондуктан айбандардын нервдик иш-аракеттерин бири-биринен айырмалап туруучу эки нервдик процессти, козголуу жана тормоздолуу процесстерин, алардын төмөнкүдөй касиеттерин үйрөнүү зарыл.

Козголуу жана тормоздолуу процесстеринин күчүн.

Козголуу, тормоздолуу процесстеринин тең салмактуулугун.

Козголуу жана тормоздолуу процесстеринин кыймылдуулугун.

Аталган касиеттер баш мээнин чоң жарым шарынын иш-аракетин мүнөздөйт жана ЖНСтин типтерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Нерв процесстеринин күчү - нерв клеткаларынын жана нерв системасынын жөндөмдүүлүгүн көрсөтөт. Обьективдүү дүйнө адамдын, айбандардын нерв системасына түрдүү күчтө, интенсивдүүлүктө таасир этет. Нерв системасы ал таасирге жооп берет, анын маанисин жоюу үчүн күрөшкө чыгат. Бул адамдардын да, айбандардын да жашоо үчүн күрөшүүнүн маңызын чагылдырат.

Жогорку түзүлүштөгү жандуу дүйнөнүн жашоосунда зарыл болгон нерв системасынын экинчи касиети тең салмактуулук. Сырткы дүүлүк-түргүчтөргө карата нервдик козголуунун, тормоздолуунун күчү ар дайым тең салмактуу абалдарда турууга тийиш. Ансыз тирүү жандардын жашоосу кыйын.

Түрмүш кечирүү процессинде нерв системасынын кыймылдуулук касиетинин мааниси да чоң. Ансыз адам өзгөрүп туруучу дүйнө менен мамиле, карым-катнаш түзө албайт. Кыймылдуулуктун жардамы менен адамдар чексиз таасир этүүчү пайдалуу, пайдасыз түркүн-түмөн дүүлүктүргүчтөрдүн арасынан өздөрүнө ылайыктуу зарыл жүрүш-туруштун типтерин тандап алат.

И.П.Павлов жана анын окуучулары нерв системасынын күчү, тең салмактуулугу, кыймылдуулугу түрдүү комбинацияларда өзгөрөп тура-рын, жогорку нерв иш-аракетинин типтерин түзөрүн аныкташкан. Нерв системасында мындай комбинациялар көп санда. И.П.Павлов ЖНСтин иш-аракетинин төрт түрүн бөлүп көрсөтөт.

Күчтүү, тең салмактуу, кыймылдуу тип.

Күчтүү, тең салмактуу эмес (кармап токтоткус) кыймылдуу тип.

Күчтүү, тең салмактуу, инерттүү тип.

Күчсүз тип.

И.П.Павловдун ЖНСинин төрт түрү эскиргендигине карабай бардык окуу китептеринде берилет. Бирок өзү ачкан ЖНСтин типтерине карата, Павловдун олку-солку мамилеси көзүнүн тирүүсүндө изилдөөлөрүнүн жыйынтыгында да байкалган. Мисалы, ал генотип (нерв системасынын тубуса тиби), фенотип (жогорку нерв иш-аракетинин чөйрөгө жараша түзүлүшү) түшүнүктөрүн киргизип, темпераменттин маанисин жана табиятын башкача түшүндүрүүгө дагы аракеттенген. Павлов геноитпти темперамент менен, фенотиптин мүнөз менен байланыштырган. Павлов өзүнүн эксперименттеринде жогорку нерв системасынын касиеттеринин ар түрдүү комбинациялары 24-кө жакын типтерди берерин аныктаган. Кийинчерээк ЖНСтин типтерин изилдегенде нерв системасынын негизги туруктуу катыштары 4-төн көп экендигин айткан. Павлов өзүнүн жогоркудай илимий изилдөөлөрүнө маани бербей, ЖНСтин 4түрү бар деген жыйынтыкка келген. Мындай корутунду Гиппократтын окуусунун таасиринен болсо керек дейт психолог Теплов.

Улуу физиолог өз экспериментин иттерге жүргүзгөндүктөн, иттерде көрүнгөн системасынын аталган типтерин адамга ыйгарууда көп ыңгайсызданган. Кийин: «Эгер адамды мүнөздөөчү нерв система иттин нерв системасы менен окшош болсо, адамдар капа болбойт деп ойлойм», - деп жазган. Мындай ой жүгүртүүгө каршы чыгууга эч кандай негиз жок. Адам да - биологиялык жандыктардын бир түрү. Ошондуктан иттерге эксперимент жүргүзүү менен табылган нерв системасынын типтерин толук түрдө адамдагы алып өтүүгө илимий негиз бар.

Сыягы, келтирилген жгорку типтер мазмуну боюнча темперамент түшүнүгүнө туура келчүдөй. Бул И.П.Павлов ЖНСтин типтерин Гиппократтын темпераментине салыштыруудан да ачык көрүнөт.

Күчтүү, тең салмактуу, кыймылдуу тип сангвинник темпераментке туура келет.

Күчтүү тең салмактуу инертүү типти флегматик темперамент деп караса болот.

Күчтүү, тең салмактуу эмес, кыймылдуу тип холерик темпераментке дал келет.

Күчсүз типти меланхолик темперамент менен тең койсо болот.

И.П.Павлов булардан дагы ойчул (экинчи сигналдык система негизги орун ээлеген тип жана орто тип деген жетиге чейинки ЖНСтин типтерин аныктаган.

Жогорудагы талдалган темпераменттин түрлөрү жөнүдөгү окумуш-туулардын пикирлерин таблицага төмөнкүдөй жайгаштырса болот.

Таблицада көрүнгөндөй, окумуштуулар темпераменттин табиятын аныктоодо түрдүү концепцияларды кармаганына карабай, бардыгы Гиппократтын типтерине келип токтолгону ачык көрүнөт:

1. Большая медицинская энциклопедия - т.2.- с.307. ички, тышкы тоскоолдуктарды жеңүүдө, сырткы дүйнөгө таасир этүүдө көрүнгөн адамдын активдүүлүгүнүн деңгээлин белгилейт.

Ийилчээктик - адамдын тышкы таасирге, өзгөрүүлөргө карата жеңил, тез ыңгайлашуу өзгөчөлүгү.

Ригиддүүлүк. Бул - жүрүш-туруштун инертүүлүк деңгээли башкача айтканда сырткы шартка ыңгайлашпоочулук.

Экстраверттүүлүк адамдын реакциясынын, иш-аракетинин көп учурда тышкы таасирге көз каранды болуп, өзгөрүп турушун билдирет.

Интроверттүүлүк адамдын жүрүш-турушунун, келечектеги кыялдардын жана өткөнкү элестердин таасиринде болушун мүнөздөйт.

Темпераменттин түрлөрүнө жалпы мүнөздөмө.

Темпераменттин түрлөрүн мүнөздөө үчүн психофизиологдор тарабынан ачылган темпераменттин негизги касиеттерин билүү зарыл. Алар нерв системасынын касиеттери менен тыгыз байланышта туруп, адамдын иш-аракеттеринин бардык түрлөрүнө бирдей, туруктуу кездешип, темпераменттерди бири-биринен ажыратып, ар бирин жалпы мүнөздөөгө мүмкүндүк берет. В.С.Мерлин темпераменттин төмөнкүдөй психикалык касиеттерин белгилеген:

Сензитивдүүлүгү (психиканын сезгичтиги). Бул адамда кандайдыр бир психикалык реакциянын пайда болушун шарттаган тыштан таасир этүүчү эң кичине күч, психиканын пайда болуу ылдамдыгы.

Реактивдүүлүк. Бирдей күчкө ээ болгон тышкы жана ички дүүлүк-түрүгүчтөргө адамдын кандай эмоционалдык күч менен жооп бере тургандыгын билдирет.

Реакциянын темпи. Бул ар кандай кырдаалдардагы адамдын психика-лык процесстеринин кыймылынын ылдамдыгын, кептемпин, акылынын тездигин, тапкычтуулугун түшүндүрөт.

Активдүүлүк. Касиеттин бул түрү максатты ишке ашырууда Жогоруда таблицаларда көрсөтүлгөн касиеттер аркылуу темпераменттин түрлөрүнүн табиятын түшүнүүдө бир топ кыйынчылыктар түзүлүшү мүмкүн. Ошондуктан ар бир темпераменттин өзгөчөлүктөрүн конкреттүү мүнөздөп берүүнү оң көрдүк.

Флегматик

- Ишти ойлонуп, ырааты менен жасайт.
- Күтүүгө эрки жетет.
- Жоош, оор басырыктуу.
- Куру сөздү көп сүйбөйт.
- Эстүү-баштуу.
- Куру сөздү көп сүйбөйт.
- Токтоо, эмоциясыз сүйлөйт.
- Чыдамкай өзүн кармайт билет.
- Баштаган ишин аягына чыгат.
- Күчүн бекер кетире бербейт.
- Ишинде системалуулук байкалат.
- Урушканды, мактоону жакшы кабыл албайт.

- Ички толгонуусун сыртка көп чыгарбайт.
- Өз адресине айтылган катуу сөздөргө сабырдуу.
- Кызыгуусу, мамилеси туруктуу.
- Ишке жай киришет, бир иштен экинчи ишке жай өтөт.
- Бардык адамдарга бирдей мамиледе.
- Иште тыкандыкты, тартипти сактайт.
- Жаңы шартка тез көнбөйт.
- Чыдамкай.

Меланхолик

- Тартынчаак, кысынчаак.
- Жаңы шартта өзүн жоготуп коет.
- Жаңы таанышы менен мамиле түзүүдө кыйналат.
- Өз алдынча ойлонууну сүйөт.
- Жеке жүрүүнү жакшы көрөт.
- Жолу болбосо, өзүн жоготуп, көңүлү чөгөт.
- Өз алдынча ойлонууну сүйөт.
- Тез чарчайт.
- Үнү катуу чыкпайт, кээде шыбырагандай сүйлөйт.
- Жоро-жолдошторунун мүнөздөрүнө аргасыздан көнөт.
- Таасирге тез берилет.
- Чөйрөгө өзүнө катуу талап коет.
- Шекчил келет.
- Өтө сезгич, көңүлү тез бурулат.
- Өтө тарынчаак.
- Адамдар менен мамиледе болуп, өз оюн бирөөлөр менен бөлүшөт.
- Коркунчаак активдүү эмес.
- Өтө элпек.

- Жардамга, көңүл бөлүүгө муктаж.

Холерик

- Кымкуут, тырышчаак эмес.
- Каны кызуу, токтоо эмес.
- Чыдамсыз.
- Кишилерге жасаган мамилеси бир жактуу, катаал.
- Чечкиндүү демилгелүү.
- Талашта тапкыч.
- Бирдей иштей албайт.
- Экспериментчи.
- Кекчил, тарынчаак эмес.
- Мукактанып, берилип, тез сүйлөйт.
- Курч, тең салмактуу эмес.
- Агрессивдүү, урушчаак.
- Жетишпегендикке чыдамсыз.
- Жагымдуу мимикалуу.
- Тез чечүүгө жана аракеттенүүгө жөндөмдүү.
- Катuu, үзгүлтүктүү кыймылга ээ.
- Алдына койгон максатка жетүүдө туруктуу эмес.
- Көңүлү тез өзгөрүп турат.

Сангвиник

- Шайыр, турмушту сүйөт.
- Энергиялуу, ишмер.
- Көп учурда баштаган иштин аягына жеткизбейт.
- Өзүн ашыра баалайт.
- Жаңы нерсени тез кабыл алууга жөндөмдүү.
- Кызыгуусу, ынтаасы өзгөрүлмөлүү.

- Жолу болбогондукту, жагымсыз окуяны жеңил көтөрөт.
- Жаңы шартка тез көнөт.
- Жаңы ишке кызыгуу менен киришет.
- Иш кызыктырбаса, көңүлү тез калат.
- Ишке тез киришет, бир иштен экинчи ишке тез өтөт.
- Бир түрдүү аракеттерди, күндөлүк иштерди жаман көрөт.
- Мамилечил сылык, тааныш эмес кишилерден чочубайт.
- Чыдамдуу, ишке жөндөмдүү.
- Сөзү так, көп жаңсоо менен катуу сүйлөйт.
- Күтүлбөгөн, татаал шартта өзүн кармай билет.
- Ар качан көңүлү көтөрүңкү.
- Тез уктайт, жеңил ойгонот.
- Тыкан эмес, маселени шашылып туура чечпейт.
- Иштин мазмунун терең түшүнүүгө аракеттенбейт.

Темпераменттин иш-аракетке жараша ыңгайланышы.

Темпераменттин кайсы түрү мыкты, баалууда, кайсынысы начар деген суроолор турмушта көп эле коюлуп жүрөт. Мындай суроолорго бир жактуу жооп берүү туура эмес. Белгилүү окумуштуулар өздөрүнүн темперамент-теринин таасирине берилип, темпераментти жакшы, жаман деп экиге бөлүшкөн. Мисалы, Аристотель меланхоликти жогору баалап, анын терең ойчулдугуна артыкчылык бериптир. Философ И. Кант болсо флегматик темпераментти баалап, анын ишке жай кызыганы менен, майын чыгарып, көшөрө иштерине таң берген экен.

Бирок мындай ой жүгүртүү туура эмес. Ар бир темпераменттин оң-терс касиеттери жарыш кездешет. Алсак, холерик таарынчаак, өзүн-өзү кармай албаган ачуулук, бирөөнүн тилин албаган тээжик болгону менен өтө тырышчаак, ишти талбай, ак ниети менен берилип аткарат. Меланхолик-коркунчаак, өзүнө-өзү ишенбеген бирөөлөр менен мамиле түзө албаган, өтө эмоциялуу адам. Ошол эле учурда ал өтө кылдат, өтө сезгич, боорукер сапаты менен баалуу. Сангвиник темпераменттеги адамдын баштаган ишти ар качан арабөк калтырган шашма экени белгилүү. Бирок күчтүү дипломат, бир канча жумушту жарыш аткара алуучулук сыяктуу мыкты, жөндөмгө да ээ. Флегматик үчүн өзүн курчап турган кишилерге кайдыгерлик, көңүлү суздук өңдүү кемчил касиеттер менен бирге токтоолук, баштаган ишин аягына жеткизген өжөрлүк да мүнөздүү.

Турмушта туруктуу темпераменттин түрүнө ээ болгон адам кантип тигил же бул кесиптин талабына жооп берет деген практикалык суроо келип чыгары чын. Бул проблеманы чечүүнүн бир канча жолдору бар:

Биринчи - кесипти туура тандоо, профориентациялык иштерди тыккандык менен жүргүзүү.

Экинчи - адамдарга коюлуучу талаптарды дифференциялоо. Алсак, адамдар менен мамиледе болгондо алардын темпераментинин оң-терс жактарын бирдей эске алуу, көңүлдүү кармоо зарыл. Айталы, флегматиктин көңүл коштугун, кайдыгерлигин жое тургандай холериктен өзүн токтоо кармап, улууларды, жолдошторун сыйлагандай, меланхолик-тен коомдук эмгекке активдүүлүктү, коллективде болууну талап кылып, мамиле жасоо оң натыйжа берет.

Үчүнчү - тандап алган кесипке темпераменттин касиеттерин ылайык-таштыруу же иш-аракетте кызыктуу мотивдерди көбөйтүү. Эгерде бул принцип ишке ашса, анда тигил же бул иште адамдардын темпераменттик касиеттери анча мааниге ээ болбой калат.

3. Темперамент, тукум куучулук жана чөйрө

түшүнүктөрүнүн ортосундагы байланыштар.

Окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн эксперименттер байкоолор темпераменттин касиеттери тубаса эмес деп негиздейт. Бирок эгиз балдар-дын өз ара жакындык касиеттери 85%ке чейин жетери аныкталган И.В.Рабич-Щербо бирдей жана түрдүү уруктагы эгиздердин нерв системасынын (түгөйлөр ортосунда) типтеринин окшош касиеттерин атайын салыштырганда, тукум куучулуктун маанилүү ролу аныкталган, И.В.Рабия-Щербонун оюн белгилүү деңгээлде В.С.Мерлин да тактап, нерв системасынын ар кандай касиети темпераменттин түрдүү жактарына таасир этерин, активдүүлүктүн ар бир динамикалык, эмоционалдык жана мотордук өзгөчөлүгү нерв системасынын тиги же буг касиетине гана жараша болбостон, Бирок, И.П.Павлов аларга кошулган эмес. Ал адамдардын жана айбандардын жүрүш-туруш образдары жалаң гана нерв системасынын касиеттерине байланыштуу болбостон, организмге тыным-сыз таасир эткен дүүлүктүргүчтөргө, тагыраак айтканда, тарбияга, окутууга да жараша болот дейт. Жалпысынан алагнда, темпераменттин касиеттеринин тубаса экендигин бир да окумуштуу танбаганы менен темпераменттик касиеттер чөйрөгө, тарбияга, окууга эч кандай көз каранды эмес дегендик туура эмес. Ал дамдын жашоо шартына, жаштык өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине, коомдо ээлеген ордуна карап, өзүнүн касиеттерин өзгөртөт, ылайыкташтырат. Мисалы, холериктик касиеттер менен төрөлүп калыптанган балдар турмуштун белгилүү этабында жогорку маданияттуу, адамгерчиликтүү үй-бүлөөгө туш келсе, ошол шартка ылайык өз касиеттерин ыңгайлаштырат.

И.П.Павлов өзүнүн лабораториясында бирдей касиеттерге ээ болгон иттерди тең эки группага бөлүп, бир тобун эркин, ачык чөйрөдө, экинчи тобун клеткада кармаган. Эксперимент клеткада багылган иттердин көбүнүн нерв системасынын начар өнүккөнүн

көрсөткөн. Мындан чөйрөнүн таасиринен темпераменттин айрым касиеттери начарлашы, же күчөшү мүмкөн экендиги аныкталат.

Практикада адам катуу оорудан травмалык таасирден темпераменттик касиеттеринин айрымдарынын ажырашы мүмкүн. Чынында да, катуу оруудан турган адамдарда кескин өзгөрүүлөр байкалары белгилүү. Мисалы, шизофрения менен ооруган адамдын темпераменти жөнүндө сөз кылууга болбойт.

Текшерүү үчүн сүроолор:

1. Темперамент деген эмне?
2. Темпераменттин гуморалдык, конституциялык жана неврологиялык теорияларын айтып бергиле.
3. Темпераменттин ар бир тибине мүнөздөмө бергиле.
4. Темпераменттин тибине ылайык тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле.

11-ТЕМА: МҮНӨЗ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-3: Үйрөнүүчүлөрдү окутуу жана өнүктүрүү үчүн, ар түрдүү курактагы үйрөнүүчүлөрдө сергек жашоо образынын, жаратылышты коргоонун, энергияны сактоонун, жаратылышты үнөмдүү пайдалануунун жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялануунун көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү;

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун психологиялык концепцияларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Жасай алат: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.
2. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди мүнөздүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын мүнөзүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Мүнөздүн негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Мүнөз жөнүндө түшүнүк. Мүнөз жана адамдардын индивидуалдуулугу.
2. Мүнөздүн структурасы.
3. Мүнөздүн акцентуациялык белгилери.
4. Мүнөз жана темперамент.

1. Мүнөз жөнүндө жалпы түшүнүк.

Мүнөз жөнүндөгү түшүнүктү илимге биздин доорго чейин 4-3 кылымда грек философу Теофраст киргизген. Грекче «характер» деген сөз «белги, өзгөчөлүк» деген маани берет. Орусча «характер», кыргызча мүнөз терминдерине бал келет.

Мүнөз башка психикалык процесстерге караганда бир жактуу чектелген психикалык сфераны тейлебегендиги менен байланышта болгон, көрүнүш катары каралат. Дээрлик окумуштуулардын көбү мүнөзгө төмөнкүдөй аныктама берип жүрүшөт.

Адамдын эрктик - нравалык сапаттарында негизги орунду ээлеп, анын коомго, коллективге (башка кишилерге), эмгекке жана өзүнө личность катары жасаган мамилесинде байкалуучу жекече психикалык өзгөчөлүк мүнөз деп аталат.

Аныктамада көрүнгөндөй, мүнөз личностук нравалык (патриот-тулук, эмгекчилдик, чынчылдык, ак ниеттүүлүк) эрктик, (чечкиндүүлүк, тырышчаактык, өзүн-өзү кармай билүүчүлүк, эр жүрөктүүлүк) касиет-теринен, эмгекке, башка адамдарга, өзүнө болгон мамилесинен ачык байкалат.

Мүнөз жалаң гана айлана-чөйрөнүн таасиринен калыптанат деп бир жактуу бүтүм чыгаруу илимий негизден алыстагандык. Мүнөз эч качан баш мээсиз, дене түзүлүш физиологиялык обочолонгон боштукта пайда болот. Мээ башка бардык психикалык процесстердин негизги элементи болгондой эле, мүнөздүн калыптанышында да базалык элементи болуп кала берет. Мындай көз карашты көпчүлүк окумуштуулар (Э.Кречмер, У.Шелдон, И.П.Павлов, А.Е.Личко) колдошот. Кречмердин, Шелдондун, Личконун ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүнө мүнөздүн генетикалык негизи ашкере бир жактуу маани берилет. Бирок бир түйүлдүктөн төрөлүп, бири-биринен ажыратылып, ар түрдүү чөйрөдө жана бири-биринен ажыратылбай бирге тарбияланган өгиз балдарга жүргүзүлгөн эксперименттердин жыйынтыгын (таблицыдагыны жүргүзүлгөн эксперименттердин жыйынтыгын мүнөздүн табияты тууралуу генетикалык көз карашты төгүндөйт).

Мүнөз – личностун туруктуу, бекем касиети. Бирок анын сферасын түзүүчү личностук касиеттер өзгөрбөй, стереотиптик деңгээлде турат деген ой туура эмес. Мүнөз муундан муунга, тукумдан-тукумга мураска өтпөйт, адамды курчап турган чөйрөнүн таасиринде өзгөрүп турат. Ал айлана-чөйрөнүн таасиринде калыптанат, түзүлөт. Мүнөздүн калыптанышында чөйрөнүн таасиринин ролу да чоң, кыскасы, мүнөздүн табиятын түшүнүү үчүн калыптаныш механизмин тандаган ой.

Мүнөздүн калыптаныш механизмин байкап көрөлү. Личностун индивидуалдык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышы өтө жаш чагынан башталып, аң-сезимдүү турмушунда стереотиптик, системалуу касиет-тердин тобу болуп чыга келет. Мүнөздү көрсөтүүчү касиеттердин пайда болушу адамга билинбей, төрөлгөндөн тарта берилгендей сезилет. Чынында, андай эмес.

Наристе жаңы төрөлгөндөн баштап туруктуу дүүлүктүргүчтөрдүн таасирине кабылып, ар дайым аларга жооп берүүгө туура келет. Дүүлүктүргүчтөрдүн айрымдары

баланын иш-тажрыйбасында негизги орунду ээлеп, бекемделип, күн өткөн сайын стереотиптик абаога өтө баштайт. Мындай касиеттер улам такталып, анын жүрүш-турушун башкаруучу кудуретке айланып отурат. Ошентип, балада өзүн курчап турган дүйнөгө карата туруктуу мамиле, көз караш, жүрүш-туруштун, типтери, ой жүгүртүүнүн аракеттери акырындап калыптана берет. Коомго, коллективге, эмгекке анын маанисине карата мамиледе психологиялык өзгөчөлүктөр түзүлөт. Ушундай өзгөчөлүктөрдүн туруктуу букети ар бир личностун мүнөзүн белгилейт.

Мүнөз чөйрөнүн таасиринде өзгөрүшү жана кайрадан тарбияла-нышы толук мүмкүн. Буга орус жазуучу А.П.Чеховдун эмгектеринен мисалдарды кездештиребиз. «Сен менен мүнөзүмө суктанганың жөнүндө жазыпсың. Айтып коюуга тийишмин, мурда мүнөзүм орой кескин, чогоол болчу», - деп жзыптыр ал өзү жөнүндө.

Адамдын жашаган чөйрөсүнүн байлыгы, көп кырдылуугу, мазмуундулугу анын мүнөзүндө сөзсүз чагылыт.

Жогоруда белгиленгендей, мүнөздө тукум куучулук касиет болбойт. Мисалга эгиз балдарды алсак, темпераменттеринин өтө жакын экендигине карабастан, эки башка чөйрөдө таббияланаса, мүнөздөрүнүн окшобой калышы белгилүү. Адам чынчыл, жалганчы, арамза, алдамчы, ак көңүл касиеттери менен төрөлбөйт. Булардын баары-жашаган, тарбияланган чөйрөсүнүн издери. Бирок мүнөздүн калыптануусунда личностук жаратылышынан өткөн белгилерди такыр жокко чыгарууга жарабайт. Биринчи кезекте нерв системасынын тең салмактуулугу, күчү, кыймыл-дуулугу сыяктуу өзгөчөлүктөрү мүнөздөн байкалат. Чындыктагы бир эле көрүнүшкө эки адамдын мамилеси эки башка. Нерв системасынын өзгөчөлүгүнөн улам бири ага активдүү, ачык темпераменттүү мамиледе болсо, экинчиси ойчул, токтоо карайт.

Мүнөздүн калыптанышында адамдын ден соолугунун да орду бар. Мүнөздүк касиеттердин жаңыдан түптөлүшүндө, андан ары калыптаны-шында жүрөктүн, кан тамырларынын, ашказандын, эндоркиндик системанын иштеринин ролу чоң. Бул системалардын бузулушу мүнөзгө таасирин тийгизет.

Калыптанган, стереотиптик абалга өткөн мүнөздүк касиеттер адамга жаратылыштан берилген өзгөчөлүктөрдүн көрүнүшүнө, байкалышына тоскоолдук кылышы да этимал. Темпераменттин мүнөздүк белгилерди тез калыптоого өбөлгө болгонун көрөбүз.

Айталы, холерикте, өз алдынчалык, уюштуруучулук сымал сапаттар оңой тарбияланат, ал эми өзүн-өзү кармоо, өзүн-өзү сыңдоо касиеттерин тарбиялоо кыйын, жай жүрөт. Сангвиникте болсо демилгелүүлүк, мамилеге ийкемдүүлүк, кызыгуучулук өңдүү касиеттер жеңил пайда болот. Ошол эле убакта анда баштаган ишти аягына талбай жеткизүүчүлүк, өзүн кармоо сыяктуу касиеттерди жаратуу өтө ыкшоо жүрөт.

Өз кезегинде касиеттер, жүрүш-туруштардын формалары, өнөкөт-төрү темпераментке таасирин тийгизип, айрым тескери сапаттарды жок кылууга түрткү берет. Мисалы, холерик темпераментке ээ болгон баланы кичинесинен баштап жакшы,

маданияттуу үй-бүлөөдө тарбиялоо менен холериктин айрым терс касиеттерин өзгөртүүгө мүмкүн.

Мүнөздүн табиятын терең түшүнүү анын личность, темперамент сыяктуу категориялар менен болгон карым-катышын билүүгө байланыштуу. Көбүнчө мүнөздү окумуштуулар темперамент менен бирдикте же анын негизинде пайда болуучу процесс катары карашат. Андай көз караштар төмөнкүлөр:

Темпераментти мүнөзгө карама-каршы коюу (П.Викторов, А.С.Варениус, Н.Д.Левитов).

Темперамент менен мүнөздү бир процесс катары кароо (Русжицкий, Э.Кречмер).

Темпераментти мүнөздүн бир элементи деп түшүнүү (Ф.Кейре, Н.П.Гундобин, И.Городецкий, М.М.Рубинштейн, Ю.К.К.Платонов).

Темпераментти мүнөздүн негизи катары саноо (Выготский.Л.С, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, К.Н.Корнилов).

Мүнөз менен личносттун ортосундагы байланышты түшүнүү боюнча да бирдиктүү пикир жок.

Мүнөздөгү индивидуалдуулук жана типтүүлүк.

Мүнөздүн индивидуалдык белгилери личносттун психикалык иш-аракеттеринен, тарбиясынан окуусунан, эмгектенишинен, көңүл буруусу-нан, эркинен ж.б. байкалат. Мисалы, чечкиндүүлүк бир адамда негиздүү, орундуу келип чыкса, экинчи адам аны негизсиз, зарыл болбогон учурда пайдаланышы мүмкүн. Дегинкиси, кырдаалга, мамилеге карай мүнөздүн индивидуалдуулугу түркүн «түстө» көрүнүп отурат.

Типтүүлүк жалпы коомго, таптарга, социалдык катмарларга, топторго таандык мүнөздүк касиеттерди өз ичине камтыйт.

Ар доордо жашаган адамдар, социалдык топтор жалпы көз карашка, жалпы багытка, жүрүш-туруштардын жалпы типтерине ээ. Алсак, окуучу-лардагы типтүү касиеттер - окуу процессине жооп керчилик менен мамиле кылуу, жогорку идеялуулук. Өспүрүмдүн үчүн өз алдынчалык, өзүн-өзү сыңдоо, өзүнөн үлүүлүккө сын көз менен кароо мүнөздүү. Мүнөздөгү жалпылык ар бир элге да тиешелүү. Мисалы, орус мүнөзү, өзбек мүнөзү, кыргыз мүнөзү.

Личность менен мүнөздү бир түшүнүк катары кароо.

- 1) Мүнөздү личносттун аракетинин бир көрүнүшү деп эсептөө.
- 2) Личностту мүнөздүн спецификалык бөлүгү катары түшүнүү.

3) Личность менен мүнөздү бири-бири менен тыгыз байланыштагы категория деп таануу. Келтирилген пикирлердин көп түрдүүлүгү мүнөздүн сферасынын ачык чектелбегендигин, али кеңири изилдөө зарылдыгын далилдейт.

Мүнөздүн физиологиялык негизин нерв системасынын типтери жана адамга таасир эткен дүүлүктүргүчтөрдүн таасиринде пайда болгон убактылуу байланыш түзөт.

Мүнөздүн калыптануу механизмин түшүндүрүүдө динамикалык стереотипке чоң маани берип жүрүшөт. Стереотип, «стерео», тип деген грек сөзүнөн түзүлгөн, кыргызча «бекем, көлөмдүү, мейкиндүү», «из, так» маанилерин берет. Стереотип – организмдин реакция системасына болгон салыштырмалуу туруктуулугу, адамга тышкы чөйрөдөн таасир эткен бир эле дүүлүктүргүчтүн бир нече жолу кайталанышынан пайда болуучу процесс.

2. Мүнөздүн (структурасы) түзүлүшү.

Мүнөз көп түрдүү касиеттердин тобунан түзүлөт. Түрдүү топтордогу касиеттер өз ара механикалык байланышта болбостон, бүтүн органикалык системада турат. И.П.Павлов айткандай: «Эгерде сиз адамдын айрым белгилерин гана өзгөчө орунга койсоңуз, анын мүнөзүн аныктай албайсыз, ал үчүн белгилердин кайсынысы жетектөөчү экендигин, биринчи планга коюларын, ал эми кайсынысы анча байкалбагандыгын, көмүскөдө калгандыгын аныктоо керек»!

Мүнөздү түзүүчү касиеттер окшоштугуна карабай эки чоң топко бөлүнөт.

1. Личносттун багытталышын мүнөздөөчү касиеттер.
2. Эрдик, интеллектуалдык, нравалык касиеттер.

Мүнөздүн интеллектуалдык белгилерине теориялык жана практикалык акыл, илимий байкагычтык, чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдү андай турган ийкемдүү акыл, жаратылышты өүйрөнүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуучу касиеттер кирет. Мүнөздүн эмоционалдык белгилерине кубулуш чындык-тарына болгон мамиленин ойчулдугун, супсактыгын, берилгенигин, кызыгуусун, объектини сүйүү же сүйбөө, сезимдерин, үстөмдүк кылуучу көңүлдү кошууга болот.

Мүнөздүн эрдик белгилерин чечкиндүүлүк, эр жүрөктүүлүк демилгелүүлүк, чечкиндүү эместик, коркоктук, жүпүнүлүк сыяктуу касиеттер түзөт. Ал эми личносттун багытталышын мүнөздөөчү касиеттерге дүйнөгө көз караш, идеал, ыктаа, кунт, кызыгуу, каалоо жана берилүү кирет.

Психологиялык илимий китептерде мүнөз гармониялык жана дисгармониялык мүнөз деп эки типке бөлүнүп жүрөт.

Биринчи типке кирген адамдар жашоо чөйрөлөрү өтө ыңгайлуу болуп табиятынан бай натурага ээ. Алар – атактуу окумуштуулар, сүрөтчүлөр, музыканттар жана башкалар.

Дисгармониялык типтеги адамдарда бардык белгилер бирдей өнүкпөйт. Иш-аракетке керектүү касиеттердин бир бөлүгү күчтүү өөрчүп, экинчи бөлүгүнүн өнүүгөсүн токтотуп калат. Адамдагы касиеттер турмуштун бардык кырдаалдарында бирдей оң эффективдүү манилүүлүккө ээ эмес. Айрымдагы коомдо жашаган белгилүү группаларга жагымсыз көрөнөп, терс кабыл алынышы мүмкүн. Ал адам ар дайым ошол чектелген касиети менен коомдон өзгөчөлөнүп, өзүн курчаган адамдардан бөлүнүп турат. Мындай өзгөчө касиеттер илимге акцентуралык касиеттер деп аталат. Мүнөздүн акцентуациясы. Акцентуация-латын сөзү, кыргызча «басым». Психологияда адамдын бир касиетине өзгөчө маани берүүнү туюндурат. Акцентуралык касиет деген личностту мүнөздөөчү касиеттердин ичинен өзгөчө бөлүнүп, анын жүрүш турушун башкаруучу, башка адамдардан айырмалоодо доминанттык ролду аткарган касиеттердин тобу. Дисгармоникалык тип ээ болгон касиеттерге карап окумуштуулар мүнөздүн түрдүү типтерин сунуш кылышууда.

Адамдын мүнөзү анын төрөлүшүнүн биринчи күчүнөн калыптанган-дыктан, жашоонун бардык мезгилинде тигил же бул деңгээлде туруктуулук байкалат. Личностту мүнөздөөчү белгилердин айрымдары мүнөздүн негизги касиеттерине айланып, адамды бири-биринен айырмалай турган касиеттердин топторун түзөт. Ошондуктан айрым окумуштуулар (У.Шелдон, Э.Кречмер, Э.Фромм, К.Леонгард, А.Е.Личко) мүнөздүн типтерин табууга аракеттенишкен. Кречмер адамдын денесинин түзүлүшүнө карап мүнөздүн үч астеник, атлетик, пикник түрүн келтирет. Бул Кречмердин идеясын А.Е.Личко өнүктүрүп, өспүрүмдөрдөгү байкоо жүргүзүү менен мүнөздүн 11 (гипертимдик, циклоиддик, лабирдик, астеноневротикалык, сензитивдик психостеникалык, шизоидик, эпиптоид-дик, туруксуздук, конформдук) тибин сунуш эткен. Анын ойлорунун негизинде немец окумуштуусу К.Леонгард мүнөздүн 12 түрүн (гипертимдик, дистимдик, циклоиддик, козголуучулук, завтревающий, педанттык тынчсыздык, тревождуулук, эмотивдүү, демонстративдүү, экзальтивдик, экстравертүүлүк, интравертүүлүк) көрсөтөт. Ал эми дарыгер-психиатр фрейдист Э.Фромм адамдын социалдык жүрүш-турушуна байкоо жүргүзүп, мүнөздөн 3 тибин (мазихит, садист, разрушитель, конформист-автомат) белгилейт. Жогоруда келтирилген мүнөздүн типтеринин бир вариантын талдап көрөлү.

Дисгармониялык (эксентуралык) касиеттерге ээ болгон адамдар негизинен 9 группага бөлүнөт.

Гипертимдүү мүнөзгө ээ болгон тип. Алар-шартка көз каранды болбой, көңүл көтөрүңкү жашаган, активдүүлүктү, иш-аракети, турмушту сүйгөн адамдар. Тескери касиеттерине көңүлүнүн өөгөрмөлүүлүгүн, өзүн-өзү контролдоосунун начардыгы туругунун жоктугу кирет.

Мүнөздүн гипотимдүү тибине ээ личносттордо ак ниеттүүлүк, туруктуулук сыяктуу оң жана пессимисттик, пассивдүүлүк, өз күчүнө ишене бербегендик өңдөнгөн терс сапаттар бар.

Мүнөздүн циклоиддик тиби. Мындай типтеги адамдын көңүлү ички жана тышкы себептерден улам өзгөрүп турат.

Мүнөздүн шекчил – ташпишчил тиби. Бул типтеги адамдар ар кандай нерсеге чочугандык, коркоктук, ишенбөөчүлүк, шекчилдик менен мамиле жасайт. Оң жактары – кылдаттык, тыкандык, тактык.

Мүнөздүн демонстративдүү тиби. Өзүнө керектүү ролду тез ойноп кетет, ийкемдүү, өзүн өзү таанытууга көп умтулат.

Мүнөздүн козголгуч тиби. Эмоциясы күчтүү, кызыгуусу зор.

Мүнөздүн туруктуу эмес тиби. Бул типтеги адамдар бала кыялдуу туруксуз болот, ырахаттанууну жакшы көрөт.

Мүнөздүн (застревающий) токтоп калуучу тили: Адатта коом социалдык чөйрө менен личносттун кызыкчылыктарында жалпылыктар болбой калат. Аталган мүнөздөгү адамдардын максаты коомдун максатына дал келсе, алар коомго чоң пайда келтиришет.

Мүнөздүн өздүк-каниеттик тиби. Ойлоосунун оригиналдуулугу, өзгөчөлүгү менен адамдардан, дүйнөлүк окуялардан өзүн ажыратууга аракеттенген жагы менен бул инсандар айырмаланып турат. Эң кемчил жагы өзүн ар кандай кырдаалдарда обочо кармагандыгында өздүк-топтук сезимде жүргөндүгүндө.

3. Тулку бой жана мүнөз.

Мүнөздү тулку бойго карап аныктоо системасы адамдардын ортосундагы мамиленин, карым-катнаштын негизинде пайда болгон. Байыркы Грециядагы кулчулук доор - буга айкын мисал. Кул ээлөөчү кулку сатып алууда анын физикалык күчүн, жашын, пайда келтирүү мүмкүнчүлүгүн сырткы боюна карап, ошол учур да топтолгон адам жөнүндө информацияга таянып аныктаган.

Тулку бойго карап мүнөздү аныктоо Аристотелдин, Платондун эмгектеринде да учурайт. Аристотель мындай деп жазыптыр: «Мурду буканыкындай жоон арамзалыкты, чочконукуна окшош чоң тешиктүү кенен мурун дөөпөрөстүктү, арстан мурундуу кекирейүүчүлүктү, ичке, уяң чачтуу, коркоктукту, катуу кара чачтуу эр жүрөктүүлүктү билдирет».

XVII кылымда тулку бойго карап мүнөздү аныктоо аракеттери өтө күчөгөн. Бул багыттын негизги өкүлүнүн бири - Иогани Каспар Лафатер. Ал адамды башына, дене түзүлүшүнө, конфигурациясына байкоо жүргүзүү менен үйрөнүүнү сунуш кылган. Өз доорунда Лафатер чоң ийгиликтерге жетишет. Бир жолу жаңы үйлөнгөн граф аялын алып келип, анын келечегин айтып берүүнү өтүнөт. Лафатер бир топ кыйыктанып жатып, аялы жакынкы күндөрдө аны таштап, сойку болуп кетерин графка айткан. Кийин Лафатердин ою чын болуп чыккан. Немец врачы Ф.Галльда адамдын баш сөөгөн үйрөнүү менен анын келечеги жөнүндө ой жүгүрткөн. Албетте, бул метод илимий негизге ээ эмес. Тулку бой менен мүнөздүн ортосунда эч кандай байланыш жок. Бирок мүнөз адамдын тышкы облигине таасир тийгизери шексиз. Адамдын бетиндеги бырыштар-өнөкөт болуп калган булчуң эттердин аракетинин натыйжасы. Мүнөз айрыкча позадан даана байкалат. Боюн

көтөргөн адам тулкусун артка таштап, көкүрөгүн алдына чыгарып, чалкалап басат. Жупуну, жөнөкөй адам ыткүрөйүн, башын жерге салып, ийнин кичине көтөрүп жүрөт. Кошоматчы бүткүл денесин алдыга таштап, көзү башка адамдардан өтүп турат.

Хиромантия. Бул гректин хир, мантия сөздөрүнүн айкашынан түзүлгөн, кыргызча «кол», «жору». Жаратылыштан чоң кудуретке ээ болгон көр тириликтин айынан алдамчылык кылган адамдардын алаканга карап тагдырды аныктоо аракети хиромантия окуусун пайда кылган. Хиромантия адамдын алаканында жайланышкан тарамдарга жана сайчаларга карап, адамдын тагдырын алдын ала айтып берүү мүнөзүн аныктоого аракет жасаган окуу ишеним. Ал Пифагор, Гален, Ибн-Сина жашаган доорлордо пайда болуп, ушул күнгө чейин карапайым калктын арасын да кызыгууларды туудуруп келүүдө. Хиромантиянын маңызында адамдын тагдыры мүнөзү төрөгөндөн баштап, берилип, ал чөйрөгө жана башка факторлорго карай өзгөрбөйт деген пикир жатат.

4. Мүнөз жана кол жазма.

Кол жазма менен мүнөздүн ортосундагы байланышка азырынча илимий негиздүү жооп алына элек. Бул мүнөз түшүнүгүнүн өзүнүн жашоо чөйрөсү табияты али такталбагандыгы менен байланыштуу.

Илимий изилдөөлөр кол жазма менен личносттук татаал касиет-тердин, мүнөздүн белгилеринин ортосундагы түз байланыштын жоктугун далилденген.

Бирок кол жазма менен кээ бир эмоционалдык жогорку нерв системасынын типологиялык касиеттеринин ортосунда байланыш бар. Мисалы, шизоврения оорусу кол жазманын өзгөрүшүнө ттсир берет. Криминалисттер кол жазма аркылуу кылмышкерлерди таба алышат. Кол жазмада адамдын тигил же бул иш-аракети ийгиликтүү, ийгиликсиз аткарышы чагыла тургандыгы чындык. Ошондуктан кол жазма менен мүнөздүн ортосунда түз байланыш бар деген пикир айрым изилдөө-чүлөрдүн арасында жашап жатат. Чындыгында да, кол жазма менен адамдын мүнөзүнүн айрым элементтеринин ортосунда түзбайланыш бар. Ал физиологиялык жактан да жеңил далилденет. Алсак, адамга түрдүү мазмундагы дүүлүктүргүчтөр таасир этип, алар анализатордук жаада иштелип, тийиштүү малыматтар жумушчу органдарга берилет. Жумушчу орундар дүүлүктүргүчтүн мазмунуна жараша жооп берет. Адамдын организмде болуп жаткан бул өзгөрүүлөр колжазмада катталып турат.

Мүнөз менен кол жазманын ортосундагы байланышты аныктоо аракеттери графология («графо», «логия» деген грек сөздөрүнөн турат, кыргызча «жазам», «окуу») окуусунун пайда болушуна алып келди. Бул окуу антик философтору Аристотельден, Теофрастан башталган.

Мүнөз менен кол жазманын ортосундагы байланышты аныктоо аракеттери графология илиминин пайда болушуна алып келди, ал эми биринчи илимге 1622-жылы италиялык окумуштуу К.Бальдо киргизген. Кийин графология жөнүндөгү илимий

пикирлер Мишонанын, Хрост Громандын эмгектеринде кездешет. Бул илимдин өнүгүшүнө алгач байкоолор негиз болгон. Мисалы, Кытайда жаңы үйлөнүп жаткан кыз менен жигиттин келечектеги мамилесин, тагдырын алардын кол жазмасы аркылуу аныкташкан тийиштүү кеңеш беришкен. Америкада заводдордун кожоюндары өздөрүнө керектүү жумушчулардын кол жазмаларын текшерип, алардын ишкердүүлүгүн, жалпы ден соолугун билишкен. Кол жазма аркылуу ооруларыга диагноз коюуга да мүмкүн.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Мүнөз деп эмнени айтабыз?
2. Мүнөздүн структуралык түзүлүшү кандай?
3. Мүнөздүн акцентуациялык белгилерин айтып бергиле.
4. Мүнөз жана темпераменттин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын айтып бергиле.

12-ТЕМА: ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди жөндөмдүүлүктүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын жөндөмдүүлүгүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Жөндөмдүүлүктүн негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Жөндөмдүүлүк жөнүндө түшүнүк. Жөндөмдүүлүк жана ишмердүүлүк.
2. Жөндөмдүүлүккө сандык жана сапаттык мүнөздөмө.
3. Жөндөмдүүлүктүн структурасы. Жөндөмдүүлүктү аныктоо жана өлчөөнүн проблемалары.
4. Шык (задатка) жана жөндөмдүүлүк.
5. Жөндөмдүүлүк жана окуучуларды кесипке багыттоо милдеттери.

Жөндөмдүүлүк жөнүндө жалпы түшүнүк.

Адамдардын жөндөмдүүлүгү - психология илиминдеги негизги татаал маселелердин бири. Бул проблеманы туура чечүү-жалаң гана окуу тарбия ишине жардам бербестен, көптөгөн татаал экономикалык, саясий проблемаларга жооп берүү дегендик.

Адамдардын психикалык процесстеринин аракеттеринин темпине конкреттүү жумушту аткаруусуна байкоо жүргүзүүдө, ар дайым учурдай турган мындай бир психикалык кубулуштарда дуушар болобуз. Ар бир адам тигил же бул иш-аракеттерди аткарууда минималдуу ык-навыктарга, маалыматтарга ээ болууга кудурети жетет. Мисалы, окууга, жазууга, элементардуу маселелерди чыгарууга, укканын кайта айтып берүүгө ж.б. Бирок адамдар бирдей шартта тургандыгына карабастан, мындай ык, машыгуу, маалыматтарды алуу темптери бирдей эмес. Айталы, бир окуучу информация мугалимдин оозунан чыга электе эле билип алат, тез түшүнөт. Экинчиден маалыматтарды жай кабылдайт. Айрым адамдар чеберчилик-тин жогорку чекитине аз убакыт аз нервдик аракеттерин жумшап жетсе, башкалары өз үстүндө тынымсыз иштеп, көп мээнеттенип, орточо ийгиликке араң жетет. Андан калса, айрым иш-аракеттердин түрлөрүн, мисалы, искусствону, же спортту, же математиканы бардык адамдар бирдей өздөштүрө албасын билебиз. Адамдардагы белгилүү кесиптик касиеттер өзү менен кошо төрөлөт. Мындай

адамдар жаш чагынан эле топтон бөлүнүп чыгып, коомчулуктун көңүлүн өздөрүнө бурат. Алсак, 9 жашар афгандык Саид Жалил – МГУнун механика-математика факультетинин студенти. Үч жашар Вадим Репин Паганининин чыгармаларын өз оригиналында ойногон. 16 жаштагы ирандык Мухуммед Кошеневисен - илимдин доктору, кафедра башчысы. Адамдарда туруктуу учурай турган ушундай өзгөчөлүк, айырмачылык жөндөмдүүлүк деген түшүнүк аркылуу белгиленет.

Жөндөмдүүлүк деп личносттун ык, машыгуу, маалыматтарга жеңил, тез ээ болуп, белгилүү бир иш аракетти ийгиликтүү аткара алган психикалык касиеттеринин синтезин айтабыз. Бул аныктаманы жөндөм-дүүлүктүн бирден-бир, талашсыз аныктамасы деп айтууга болбойт. К.К.Платонов: «Психологияда жөндөмдүүлүк маселесин чечүүдөгүдөй каталар, чаташуулар башка бир дагы проблемада учурабайт», - деп жазат да, аныктамадагы «ыкмаалыматтарга жеңил, тез ээ болот» деген далил-дөөгө каршы чыгат. Эгер жөндөмдүүлүк «тез ээ болуу» белгиси аркылуу мүнөздөлсө, анда Ф.И.Шаляпин чоң ырчы болбос эле (хорго кабыл алынган эмес). Эйнштейн мектепте математиканы орто өздөштүргөн окуучулардын тобуна кирген К.Линней, П.Кюре, Т.Эдисон, А.И.Герцен, Н.В.Гоголь, Н.Ньютон, Н.И.Лобачевский жана башка окумуштуулар, жазуучулар мектепте орто жөндөмдүүлүктөгү окуучулар болгон, таң калтырарлык кудурет ачык байкалган эмес. Бирок, ар биринде мугалимдер түшүнбөй турган илимге, чыгармачылыкка болгон белгисиз өзгөчөлүктөр, чоң жөндөм катылып жаткан.

Жөндөмдүүлүктүн табиятын түшүнүү үчүн Б.М.Тепловдун төмөнкүдөй ойлорун келтирүү негиздүү:

Жөндөмдүүлүк-бир адамды башка бир адамдын айырмалоочу жекече психологиялык өзгөчөлүк.

Белгилүү бир иш-аракетти аткарууга керек болгон адамдын мүмкүнчүлүгү.

Жөндөмдүүлүк адамдагы пайда болгон ык, навык, маалыматтардын жыйындысы эмес, ошолорго жетишүүдөгү алгачкы баштапкы генетикалык күл азык.

Жөндөмдүүлүк башка психикалык процесстерден айырмаланат. Мисалы, мүнөз бардык иш-аракеттердин түрүндө кездешсе, жөндөмдүүлүк иш-аракеттин түрү, өзгөчөлүгүнө жараша түрдүүчө байкалат.

Жөндөмдүүлүктүн деңгээлдери.

Өтө жөндөмдүүлүк (одаренность). Өтө жөндөмдүүлүктүн табиятын билүү үчүн жөндөмдүүлүк түшүнүгүнөн ажыратуу зарыл. Өтө жөндөмдүүлүк - личносттун жөндөмдүүлүгүнүн эң жогорку деңгээлде өнүгүшү.

Жөндөмдүүлүк - белгилүү иш-аракетти ийгиликтүү аткарууга керек болгон индивидуалдуу өзгөчөлүк. Адам даяр жөндөмдүүлүк менен төрөлбөйт. Бирок тигил же бул иш-аракети ийгиликтүү аткарууга керек боло турган, жетилбеген, төрөлгөндө кошо берилген шыкка ээ. Эгер шык болбосо, жөндөмдүүлүк өнүкпөйт.

Өтө жөндөмдүүлүк жөндөмдүүлүктүн негизинде пайда болот. Жөндөмдүүлүксүз өтө жөндөмдүүлүк жок. Өтө жөндөмдүүлүк белгилүү -иш-аракетти ийгиликтүү аткарууну камсыз кылуучу бир канча жөндөмдүүлүктөрдүн кошулмасы, айкалышы. Мисалы, жакшы скрипачтар көп. Бирок өтө жөндөмдүүлүккө ээ болгон скрипачтар саналуу гана. Эң жакшы скрипач болуу үчүн музыканттка керек боло турган бир канча жөндөмдүүлүктөрдүн тобуна ээ болуу зарыл. Алсак, скрипач музыкалык үнгө, ритмди туюуга, музыкалык эске, кинестикалык, өске эмоционалдык өзгөчөлүктөргө ж.б. Айрым адамдар өтө жөндөмдүү касиеттер менен төрөлөт. Буга музыкадан В.Моцартты, сүрөттөн С.Рафаэлди, поэзиядан А.С.Пушкиндин, математикадан К.Ф.Гауссту атоо жетишер.

Кунт же ынта. Тигил же бул иш-аракетти аткарууда шыктын бар экендиги, байкалышы кунтту көрүнөт. Кунт жөндөмдүүлүктүн жаралышынын биринчи, эң алгачкы белгисинин бири болуп саналат. Кунт-ынтаа-адамдын бир иш-аракетке берилиши же өмүр бою аны коштоп жүргөн үмтүлүүсү. Ал адамда жөндөмдүүлүк бар экендигин толук аныктай албайт, себеби анын чыныгы жана жалган түрлөрү кездешет. Чыныгы ынтада-кунтта адам иш-аракетке берилип кирип аны усталык менен аткарып зор ийгиликке жетет. Жалган кунтта ынтада иш-аракеттин аткарылышы өтө жай, көп убакытты талап кылат, да орточо ийгилик жаралат.

Шык (задатки). Психологиялык илиминен алыс адамдарда жөндөм-дүүлүк категориясын тубаса түшүнүгү менен бирдей мааниде кароо кездешет. Жөндөмдүүлүктү эч өзгөрүүсүз ген аркылуу берилет деп болжолдошот. Бирок анын калыптанышындагы социалдык чөйрөнүн, тукум куучулуктун ролун, таасирин эсепке алышпайт. Мисалы, И.С.Бухтардын үй-бүлөсүнөн 18 өтө жөндөмдүү музыкант чыккан экен. Бул жерде тубаса шыктан башка социалдык шартты тукум куучулуктада эске түшүнгөн оң.

Жөндөмдүүлүк – кеңири түшүнүк. Адам өнүгүшүнө, калыптанышына өбөлгө түзүүчү феномен болуп шык саналат. Ал-адамдагы укум тукумга берүүлүчү анатомо-физиологиялык өзгөчөлүк. Адамдын иш-аракети алгач аткара баштагандагы өзүнүн эмнеге жөндөмдүү экендигинен белги бере турган, зээндүүлүктүн өсүп-өнүгүп жетише элек тубаса негизи. Зээндүүлүктүн андан ары өнүгүшү үчүн шыктын болушу өтө зарыл. Айталы, сүрөтчү болуу үчүн, көрүү анализатору көргөндөрдү эсте калтыруу керек. Шык (задатки) - жөндөмдүүлүктүн өнүгүшүнөн өбөлгөсү оңтойлуу шарты. Ага тубаса же төрөлгөндөн кийин ээ болушу ыктымал.

Гениалдуулук. Бул латын сөзү - деген «дух» деп которулат. Гениалдуулук - коомдун турмушунда тарыхый мааниге ээ болгон личност-тун жогорку чыгармачылыгы. Генийге жогорку чыгармачылык өзгөчөлүк тиешелүү. Адам баласы топтоп кеткен тажрыйбаларды өздөштөрөп, аны жаңы ачылыштар менен толуктайт.

Талант. Талант - жөндөмдүүлүктүн объективдүү жашашы белгилөө-чү деңгээл белгилүү иш-аракетте кездешүүчү көптөгөн багыттардын бирин өтө жогору деңгээлде аткаруу мүмкүнчүлүк. Таланттка эгедер адам гений сыяктуу эле жаңылыкты жаратат, өзүнүн көз карашын коркпой таңуулайт, аны жактоого кудурет- дарамети жетет.

Жөндөмдүүлүк, ык, машыгуу маалымат.

Жөндөмдүүлүктүн табиятын маалымат, ык, машыгуу сыяктуу түшүнүктөр менен салыштыра натыйжасында түшүнөбүз. Алар өз ара органикалык байланышта турган, бирок теориялык, практикалык деңгээлде айырмаланган түшүнүктөр. Келтирилген категориялардын өзгөчөлүктөрүн билбегендиктен окуу тарбия иштеринде көп кыйынчылык-тар кездешет. Мисалы, институттун мугалимдери абитуриенттердин экзамен алганда, алардын ык, машыгуу, маалыматтарын текшербестен жөндөмдүүлүгүн текшерүүгө тийиш. Анткени жаман мугалимдин колунда окугн таланттуу окуучу зарыл, ык, машыгуу маалыматтарга ээ болбой келиши ыктымал. Атактуу сүрөтчү В.И.Суриков сүрөтчүлүк кесипке керек болгон элементардуу ык, машыгуунун жоктугунан экзаменден өтпөй калган. Бир айдан кийин мурда кулаткан профессор аны мактоо менен окуу жайына кабыл алган. Демек В.И.Суриковдогу жаратылышынан берилген сүрөтчүлүк чоң мүмкүнчүлүк кыска убакытта аны керектүү машыгууларга жеткирди. Ал эми абитуриенттер студент болгондон кийин, окутуучулар алардагы жөндөмдүүлүктү эмес, ээ болгон ык, машыгуу, маалыматтарды, алардын деңгээлин текшерип керек. Адам ийгиликке 1%-тик талант, 99% өз алдынча тырышчаактык менен иштөө аркылуу жетет. Экинчи жактан, адамдагы ал ык, машыгуу маалыматсыз андан ары өнүкпөйт, айлана-чөйрөнүн активдүү таасирине муктаж.

Жөндөмдүүлүк түрлөрү.

Жаратылышта мазмуну боюнча бири-биринен айрмаланган көп сандагы заттар, кубулуштар, иш-аракеттер бар. Алар менен мамиледе болуу, аларды таануу личносттон түрдүү жөндөмдүүлүгү жалпы жана атайын жөндөмдүүлүк болуп эки группага бөлүнөт.

Жалпы жөндөмдүүлүк өзүнчө дагы эки түрдөн турат:

Элементардык жөндөмдүүлүк (сезүү, кабыл алуу, эсте сактоо, ойлоо, сүйлөө, элестетүү, бирөөлөр үчүн кыйналуу мүмкүнчүлүк-төрү.

Татаал жөндөмдүүлүк (окуудагы эмгектенүүдөгү, оюндагы, мамиледеги жөндөмдүүлөк.

Атайын жөндөмдүүлүк. Бул дагы элементардык жана татаал жөндөмдүүлүк болуп экиге бөлүнөт. Элементардык жөндөмдүүлүк мүнөздүү адамдар көз өлчөмүнө, музыкалык табитке (үн), ойлоонун сынчылдыгына, сөздүн - логикалык эске, жогорку жыт сезгичтикке ээ. Ал эми татаал жөндөмдүүлүгү бар личносттор математикада, музыкада, сүрөттө, уюштуруучулукта жана техникалык конструктордук иште өздөрүн көрсөтө алат.

Жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө.

Адамдын жөндөмдүүлүгүн сан жагынан мүнөздөөгө мүмкүнбү же жокпу деген суроонун узак тарыхы бар. Бул маселеге биринчи кайрылган француз окумуштуусу-А. Бине. Ал жөндөмдүүлүктү өлчөй турган тест методун иштеп чыгат. Анын методун андан ары өркүндөткөн жана практикада колдонгон окумуштууларга Г.Айзенко, Ф.Гальтондор кирет.

Тест методу эл арасына тез тарап кеткен. Мындай популярдуулук, биринчиден, завод-фабрикаларга, ишканаларга жогорку квалификациялуу жумушчуларды тандоо, экономикалык мүдөө, экинчиден, окуучуларды жөндөмдүүлүктөрүнө карап керектүү мектептерде жиктеп окутуу зарылчылыгы менен байланыштуу.

Учурундагы саясий-акимчилдик көз караштан улам 1936-жылы советтик психологияда тест методун колдонууга толук тыюу салынган токтомо алигиче өз күчүндө. Бирок бул токтомого карабай, азыркы учурда тест методу турмуштун бардык сферасында активдүү пайданууда. Илимий кызматкерлер кеңири колдонууда.

Советтик психологиядагы бул методго карата позитивдүү жана айрым негативдүү мамилеге карабай, жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө идеясы менен таанышуунун зыяны жок.

Жөндөмдүүлүктү сан жагынан мүнөздөө үчүн алгач конкреттүү жаштагы балдар үчүн атайын тесттердин батареясы иштелип чыгат жана көп сандагы балдар текшерүүдөгү өтөт. Ар бир баланын тесттеги суроолорго берген жоопторуна упай ыйгарылып, алардын орточо арифметикалык саны чыгарылат. Орточо упай белгилүү курак үчүн туруктуу орточо сан карата кабыл алынат. Өнүгүүнүн нормалдуу темпин шарттуу түрдө 100 деп алып, акыл жашын паспорттук жашка бөлүп, аны 100гө көбөйтөбүз. Мисалы, 4 жашар баланын акыл жашы болсо, анда анын интеллект коэффициенти (И.К) $5:4 \times 100 = 125$ ти түзөт. Паспорттук жашы 7 болгон баланын акыл жашы 6 болсо, анда анын Иксы 86-ны түзөт.

Акыл жашы Бине-Симондун шкаласы боюнча төмөндөгүдөй анык-талат: Эгер баланын нормалдуу балдарга ылайыкталган тесттердин бардык түрүн чечүүгө күчү жетсе, анда ага өзүнөн бир башка улуу балдарга ылайыкталган тест берилет. Аны да ийгиликтүү чечип, бирок өзүнөн эки жаш улуу балага эсептелген тестти чыгара албаса, анда анын акыл жашы паспорттук жаштан бир жашка жогору болот.

Алынган упайга карап, адамдарды төмөнкүдөй классификациялап жүрүшөт. Кисы 130дан жогорку эң жогорку интеллекттеги, 120-129 жогорку интеллекттеги, 110-119 нормалдуу, 90-109 орточо, 80-89 төмөнкү нормадагы, 70-79 чек аралык нормадагы, 69дан төмөн акыл жактан өспөй калган адам.

Советтик психологдор бул методдун жардамы менен баланын акыл деңгээлин эмес, анын ык, маалыматтарынын деңгээлин гана аныктоого мүмкүн деген ойду жакташат. Акылды сандык жактан аныктоо методунун курч грандарын жок кылуу ниетинде советтик психолог Л.Выгодский «Өнүгүүнүн жакынкы зонасы» деген идеяны сунуш кылган. Окуучунун жөндөмдүүлүгү жөнүндө так маалымат алуу үчүн, өлчөөнү эки ирет кайталоо керектигин негиздейт. Биринчи учурда маселени окуучулардын эч жардамысыз иштөө мүмкүнчүлүгү өлчөнөт. Экинчи жолу чоң кишилердин жардамы менен чыгаруу деңгээли өлчөнөт. Алынган эки көрсөткүчтүн айырмасы окуучунун жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин толук аныктай алат.

Жөндөмдүүлүктүн табияты.

Психология илиминде жөндөмдүүлүктүн табиятын түшүндүрүүдө төмөнкүдөй теориялар бар.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук теориясы.

Жөндөмдүүлүктүн чөйрөгө көз карандылык теориясы.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук менен чөйрөнүн ортосундагы диалектикалык байланыш теориясы.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук теориясы.

Бул теориянын өзөгүн адамдын жөндөмдүүлүгү, анын байкалышы, калыптанышы, ишмердүүлүктөгү көрүнүшү, баланын акылдуу, акылсыз төрөлүп калышы ата тегиндеги күл азыкка (генге) жараша болот деген ой түзөт. Агымды илимий жактан далилдөөгө аракет жасагандардын бири-Ф.Гальтон. Ал 300 атактуу үй бүлөнүн тарыхын изилдеген. 300 үй-бүлөнүн 1000ге жакын илимде, искусстводо, адабиятта из калтырган, атагы таш жарган адамдар чыкканын далилдеген. Америкада 35 жыл ичинде жогорку интеллектуалдык коэффициентке ээ болгон 875 эркек балага, 671 кызга байкоо жүргүзүлгөн. Байкоо мезгилинде алардын балдарынын жогорку интеллектуалдык көрсөткүчтөрү туруктуу калганы аныкталган. 1528 жогорку интеллектуалдуу балдардын 85%ти университетке өтүшүп, 70%ти илимий даражага ээ болгон. Алар көп сандагы илимий изилдөөлөрдү, адабий китептерди жазышкан. Ал эми Г.Айзенек интеллектуалдуулуктун 85%ти баланын ата тегине (генге), 20%ти чөйрөнүн таасиринен боло турганын көрсөткөн.

К.Маркс өзүнүн бир катында: «Баарынан жакшысы - кудай берген үн менен ырдоо», - деп жазат. Ал мындай ойду кандай кырдаалда жазганы, кандай коомдук кубулуштар менен байланыштырганы белгисиз.

Чындыгында да, музыкант, математик, акын болуп төрөлүү керек деген учкул сөзгө айланган ойду далилдей турган фактылар турмушта көп кездешет. В.Моцартта музыкалык жөндөмдүүлүк, 3 жашта, И.Гайднда 4 жашта, С.Рафаэлди сүрөтчүлүк жөндөм 8 жашта, К.Ф.Гауста математик талант 4 жашта байкалган экен. Психолог С.Л.Рубинштейн жөндөмдүүлүк-түн тукум куучулук мүнөзүнө төмөнкүдөй фактыларды келтирет. Эгер баланын ата-энесинин экөөндө тең музыкалык жөндөмдүүлүгү 85%ке барабар болсо, алардын балдарынын музыкага жөндөмсүздүгү 7%ти гана түзөт. Эгер ата-энесинин музыкалык жөндөмдүүлүгү 25% болсо балдарында музыкага жөндөмсүздүк 58% болот.

Чычкандарга жүргүзүлгөн эксперимент да көңүлдү өзүнө бурат. Бир топ чычкандардын лабиринттен чыгуу жөндөмдүүлүгү изилденип «акылсыз» жана «акылдуу» чычкандардын тобу бөлүнүп алынган. Кийин алты муунга чейин ал топторду бири-бирине аралаштырбай көбөйүшүнө мүмкүндүк түзүлгөн. Муундан муунга өткөн сайын «акылдуу» чычкандар лабиринтте өтө аз ката кетирген. Ал эми «акылсыз» чычкандарда муундан муунга ката кетирүү улам көбөйүп отурган.

Психолог Ю.П.Гиппенрейтер бир үй-бүлөдө тарбияланган балдардын сензитивдүү өнүгүүсүн изилдөө менен жөндөмдүүлүктүн пайда болушуна кызыктуу түшүндүрмө берет.

Ал бирдей чөйрөдө жашаган эки бир туугандардын бири музыкага жөндөмдүү, экинчиси жөндөмсүз болушунун себеби жөнүндө ой жүгүртөт.

Биринчи бала музыканы угууга өзгөчө даяр турган учурда угуп, ага өтө таң калышы мүмкүн. Экинчи бала музыканы кабыл алууга даяр эмес, ооругун же көңүлү чөккөн учурда угушу ыктымал.

Жөндөмдүүлүктүн чөйрөгө көз карандылык теориясы.

Мындан 200 жыл мурун кулчулукту жана башка теңсиздиктерди жек көргөн француз философтору Д.Дидро жана К.А.Гельвеций адамдардын жөндөмдүүлүгү жөнүндө эки башка - пикирде болушкан. К.А.Гельвеций эгер бала физиологиялык жактан нормалдуу төрөлсө аны психикалык жактан каалагандай калыптоого мүмкүн деп, айлана-чөйрөгө башкы ролду ыйгарган. Ал эми Д.Дидро болсо баланын түйүлдүгүнүн жаратылышындагы гана болгон деп, чөйрөнүн психикалык өнүгүүгө тийгизген таасирин экинчи орунга койгон.

Жөндөмдүүлүк менен чөйрөнүн ортосундагы байланышты бир жактуу чечүүгө болбойт. Адамдын калыптанышындагы чөйрөнүн тийгизген таасирин аныктоо үчүн советтик психолог А.А.Венгер төмөнкүдөй суроолорду коюп, аларга далилдүү жооп берүүгө аракеттенген.

Биринчи суроо. Адамдык мээге ээ болбой туруп, адам коомунда жашап, адамдык касиеттер пайда болобу? Ал бул суроону чечүү үчүн, зоопсихологдордун иш-тажрыйбаларына кайрылган. Зоопсихолог Н.Н.Ладыгина-Котс шимпанзенин баласын 1,5 жаштан 4 жашка чейин адам баласы жашаган чөйрөдө баккан. 10 жылдан кийин өзү балалуу болуп, ага да туруктуу байкоо жүргүзгөн. Айбан менен адамдын балдарынын ортосунда оюн процессиндеги, эмоционалдык аракеттердеги айрым окшоштуктарды байкаган. Бирок айбандын баласынын эч качан тике басууга, акылдуу кыймыл-аракеттерди жасоого жөндөмсүз экендигине көзү жетет. Н.Н.Ладыгина-Котс менен А.Л.Венгер адам мээсине ээ болбой, адам чөйрөсүнө жашаганы менен адамдык касиеттер пайда болбой тургандыгын далилдешкен.

Экинчи суроо. Адамдык мээге ээ болуп, адам коомунан ажырап жашаган адамда адамдык касиеттер барбы? Илимде адам коомунан ажырап, айбандар чөйрөсүндө жашаган 23төн ашык фактылар белгилүү. 1920-жылы идеялык психолог Рид Сингх карышкырлар үйүрүндө жашаган эки кызды кармаган. Аларга Амала, Камала деген ат берет. Кыздардын бири 17 жашка чейин жашап, карышкырларга тиешелүү адаттардан ажыроо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Бирок шашып кеткенде төрт буттап жүгүрүүнү, караңгы үйдө отурууну унута алган эмес. Болгону 40 гана сөздү үйрөнүүгө кудурети жеткен. Жаратылыштын бул эксперименти адам коомунан ажырап калса, чөйрөнүн таасиринде адамдык касиеттер калыптанбай турганын көрсөтөт.

Үчүнчү суроо. Мээ өзүндө эмнени алып жүрөт? Адамга чөйрө, тарбия кандай таасир тийгизет? Адамдардын жөндөмдүүлүгүнө керектүү болгон жүрүш-туруш белгилери түкүм куучулуктун закону менен даяр түрдө берилбейт. Алар тарбиянын, окуунун негизинде гана жаралат. Бала жаңы төөөлгөндө, анын мээси таптаза тактайга окшош

болот. Аны адамга керектүү касиеттер менен «толтуруу» чөйрөнүн таасиринде жүрөт. Мээ чексиз мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Төртүнчү суроо. Бир эле иш-аракетти аткаруудагы балдарда учураган айырмачылыктарды кантип түшүндүрсө болот? Мындай айырма-чылык объективдүү жашайт. Миллиондогон балдар математикадан, физикадан эсеп чыгарууга, же сүрөт тартууга жөндөмдүү. Бирок бул иш-аракеттердин түрлөрүн аткарууда аларда түрдүү айырмачылыктар ар дайым байкалат. Кээлери таң каларлыктай жөндөмгө ээ. Мындай бири-биринен кескин айырмачылыктын өзгөчөлүктүн сыры адам баласына али белгисиз. Психологдор бул өзгөчө белгисиз касиетти шык (задатки) деген феномен аркылуу түшүндүрүшөт. Шык - жөндөмдүүлүктү өстүрүүгө мүмкүндүк берүүчү нерв системасы, сезүү органдары ээ болгон өзгөчө касиет.

Жөндөмдүүлүктүн тукум куучулук менен чөйрөнүн ортосундагы диалектикалык байланыш теориясы. Айрым окумуштуулар: «Тукум куучулук негизгиби?». «Чөйрө негизгиби?» деген түрдө суроолордун ачык коюшуна каршы. Алардын ойлору боюнча, психикалык өнүгүүдө эки фактор бирдикте, жарыш таасир этет. Личносттун айрым касиеттеринин калыптанышына тукум куучулук өз таасирин тийгизсе, башка топтогу касиеттеринин калыптанышына чөйрөнүн таасири басымдуу. Демек, бул эки фактор адамдын психикалык өнүгүүсүндө диалектикалык байланышта аракеттенет.

Жөндөмдүүлүктүн физиологиялык негизи болуп жаратылыштан берилген шык эсептелет. Жаратылыш шык нерв системасынын, мээнин, анализаторлордун, жалпы органдардын анатомиялык –физиологиялык өзгөчөлүгү болуп саналат. Ал тукум куучулук белгилери аркылуу байланышкан дене «уясында» жана баланын кийинки турмушунда өнүгөт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Жөндөмдүүлүк деп эмнени айтабыз?
2. Жөндөмдүүлүктүн калыптанышындагы ишмердүүлүктүн ролун айтып бергиле.
3. Жөндөмдүүлүктүн кандай түрлөрү бар?
4. Жөндөмдүүлүк кантип аныкталат?
5. Окуучуларды кесипке багыт берүүдө алардын жөндөмдүүлүгүн эске алуунун зарылдыктарын айтып бергиле?

1-ТЕМА: ПСИХОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА СТРУКТУРАСЫ

Калыптандыруучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу.

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Психология илиминин предметин, максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Психология илиминин негизги милдеттерине талдоо жүргүзүлө.
2. Психикалык кубулуштарды классификациялагыла.
3. Психология илиминин принциптерин анализдегиле.
4. Психологиянын изилдөө методдорунун ар бирине мүнөздөмө бергиле.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

2-ТЕМА: АҢ СЕЗИМ ПСИХИКАНЫН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ЭҢ ЖОГОРКУ ФОРМАСЫ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди аң сезимдин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын аң сезимин калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Аң сезимдин негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

5. 1. Жаныбарлардын жүрүм турум формаларына талдоо жүргүзгүлө.

2. Аң-сезимдин пайда болушундагы эмгектин маанисин ачып бергиле.
  3. Аң сезимдин жана аң сезимсиз абалдын өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
  4. Психологиялык коргонуунун ар түрүн мүнөздөп көрсөткүлө.
- Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.**

3-ТЕМА: ЛИЧНОСТЬ ЖАНА АНЫН СТРУКТУРАСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди личностун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын личностун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семина):

Личностун негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Личность, индивид жана индивидуалдуулук түшүнүктөрүнүн байланышын жана айырмачылыктарын айтып бергиле.
2. Личностун биологиялык жана социалдык структурасын мүнөздөөчү касиеттерге талдоо жүргүзгүлө.
3. Мотив жана керектик түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
4. Личносту үйрөнүүчү методдордун өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

Азыркы мезгилде инсан проблемасы эң актуалдуу проблемалардын бири. Ошондуктан ал проблемаларды коомунун талапка жараша чечүүдө психология илими бир катар кыйынчылыкка дуушар болууда. Анткени психология илими сыяктуу мазмунга, экономика, юридика ж.б. Илимдердин адам баламын изилдөө үчүн техникалык куралдар колдонулуп изилдөөгө жетишинче, психология илими андай куралдарды түз колдоно албагандыктан, кыйыр жол менен изилдөөгө мүмкүнчүлүк берген психологиялык методикаларды колдонуп инсандын ким экендигине анализ берүүгө жетишүүдө.

Мындай ыкмалар инсанды (личносту) изилдөөдө азыркы учурда жүздөн саналат. Алардын ичинен биздин шартка ылайыкташылган «Инсандын ситуациялык абалдан чыгуу иш аракетинин деңгээли». «Инсандын, инсандык сапатына карата билим алуу деңгээлин изилдөө» «Тематикалык апперациялык тест» «Роршахтын тести» жана «Инсандын өзүн-өзү баалоо методикалары» ж.б. тестик методикалар менен изилдөөгө болот.

Ушул методикалардын ичинен «Инсандын өзүн-өзү баалоо» методика-сын алып, бул методиканын практикадагы оордун көрсөтө турган болсок, ал төмөндөгүдөй кол жазмада колдонулат.

Инсандын (личностун) өзүн-өзү баалоосу.

- **Иштин максаты:** Окуучулардын өзүн-өзү баалоо коэффициентин аныктоо.

Экспериментке катышуучулар: Класс коллективи, коомдук уюмга кирген (спорттук, өздүк көркөм чыгармачылыкка катышкан окуучулар, окуунун мыктыларынын группасы, начар окуган окуучулардын группасы, о.э. мугалим коллективдердин) өзүн-өзү баалоо субъектилерин изилдөөгө жетишүүгө болот.

Экспериментке керек болуучу материалдар: инсандын жүрүш-турушун, мүнөзүн, сапатын (50 личносттук жакшы жаман болуп аралашкан) тизмеги алынат мисалы: Тыкан,

бейкам, ачуусу чукул, терең ойлоочулук, баамдуу, текебер, одоно, жайдары, көрө албоо, тарынчаак, кекчил, ак ниет, көшөргөндүк, кылдат, кежир, ишенчээк, бошоң, кыялдануучулук, курулай шектенүүчүлүк, өч алуучулук, назиктик, кысылбоочулук, чечкиндүүлүк, жылуу жүздүүлүк, жеңилдик, сактык, боорукердик, өтө эле бышыксынгандык, сергектик, ишенбоочулук, тийиштүү жолдо жүрбөөчүлүк, камкордук, жек көрүүчүлүк, ак көңүл, көйрөң, ойлонуп иш кылуучулук, чечкиндүү, сабырдуу, кайрымдуу, уялчаак токтоо, коркок, кызыгуучулук, тырышчаак, тил алчаак, ишке берилгендик, туруктуулук.

Андан кийин изилдене турган группанын ар бир катышуучула-рынын төмөндөгүдөй инструкция боюнча өзүнө-өзү эксперимент жүргүзүүнү сунуш этебиз.

Биринчи жолу: сизге сунуш этилген 50 инсандык сапаттардын ичинен жаман, жакшы сапаттарды аралаштырып, 20 сапатты тандап төмөнкү таблицанын биринчи бөлүгүнө жазасыз.

Экинчи жолу: ошол биринчи колонкада тандалган 20 сапаттын ичинен сиздин оюңузга эң жаман деген сапаттан баштап, ага салыштырмалуу жакшыраак, буга салыштырмалуу андан да жакшы деп 20-сапатка келгенде сиздин оюңузга эң жакшы сапат менен аныктайсыз (айрымдары мисалда көрсөтүлөт)

Үчүнчү жолу: Биринчи колонкадагы 20 сапаттын жакшы жаманына карабастан сизде (өзүңүздө) эң аз кездешкенинен баштап, таблицасынын үчүнчү колонкасында дайыма кездешет деген мазмунда оранжировкалай баштайсыз. Б. а. 20 сапатты сизде кездешпегенинен баштап, дайыма коштоп жүргөн сапатты көздөй иретке коебуз.

Эксперименттин жүрүшү:

Аралаш тандалган сапаттар	Менин оюмча жаман Жана жакшы сапаттар.	Мындай сапаттар менде аз ж-а коп кездешет.
1. Көйрөң	1. Көйрөң	1.Өтө эле бышыксынуу
2. Ишенбөөчүлүк	2. Ачуусу чукул	2.Көйрөң
3. Жайдары	3. Текебер	3. Жеңилдик
4. Жек көрүүчүлүк	4. Өтө эле бышыксынуу	4. Текебер
5. Ишенчээк	5. Кежир	5. Кежир
6. Ак ниет	6. Жеңилдик	6. Ишенчээк
7. Назиктик	7. Коркок	7. Кылдат
8. Сактык	8. Ишенбөөчүлүк	8. Ишенбөөчүлүк
9. Жеңилдик	9. Жек көрүүчүлүк	9. Жек көрүүчүлүк
	10. Кылдат	
	11. Ишенчээк	
	12. Назиктик	
	13. Сактык	
	14. Сабырдуу	
	15. Ишке берилгендик	
	16. Жайдары	
	17. Боорукердик	

10. Сергектик	18. Тырышчаак	10. Назиктик
11. Коркок	19. Сергектик	11. Сактык
12. Өтө эле бышыксынуу	20. Ак ниет	12. Сабырдуулук
13. Тырышчаак		13. Тырышчаак
14. Ачуусу чукул		14. Ачуусу чукул
15. Сабырдуу		15. Сергектик
16. Ишке берилгендик		16. Ишке берилгендик
17. Текебер		17. Коркок
18. Жежир		18. Жайдары
19. Кылдат		19. Ак ниет
20. Боорукердик		20. Боорукер

Ошентип эксперимент аяктагандан кийин 2- жана 3-колонкадагы инсандык сапаттын жайгашуу номерине жараша инсандын баалоо коэффициентин төмөндөгү формула боюнча аныктайбыз.

$$P = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} \quad (1)$$

Эгерде формулага маани бере турган болсок; **P** - инсандын өзүн-өзү баалоо коэффициенти, **n** - 50 инсандык сапаттан тандалган сапаттардын саны (биз үчүн 20 га барабар). **d₁** - деген таблицанын 2- жана 3-колонкасындагы ар бир сапаттын жайгашуу номерине жараша айырмасы б.а. «Бейгам» деген сапат 2-колонкада 3-катарда турса, ошол эле «бейгам» деген сапат 3- колонкада 2-катарда тура тургандыгын билдирет жана ал төмөндөгү көрүнүштү берет.

Ошентип d-нын суммасын табуу үчүн таблицадагы берилген 2-жана 3- колонкадагы инсандык сапаттардын биринен экинчинин айырмасынын квадратын төмөндөгүдөй табабыз.

Мисалы: көйрөң 2-колонкада 1-тургандыктан, аны 3-колонкадан кайсыл номерде тургандыгын таап төмөндөгүдөй жазып суммасын табабыз.

$d_1^2 = 1-2=1^2=1$ болот ушундай эле калган сапаттарды дагы ушул эрежеде табабыз. Ачуусу чукул 2-колонкада 2-номерде турса, ушул эле сапат 3-колонкада 14-номерде турат. Булардын суммасын; $d_2^2 = 2-14=12^2=144$ деп чыгарабыз. Ушинтип калган номердеги сапаттардын айырмасынын суммасын 20-номерге чейин таап номер биринчи (1) формуладагы d- нын ордуна коебуз.

$d_3^2=3-4=1^2=1$, $d_4^2=4-1=3^2=9$, ж.б. ушу сыяктуу болуп чыгарылат.

Ошентип 2 жана 3–колонкадагы сапаттар жогорку көрсөтмөлөр сыяктуу өз ара иранжировкаланып 1 ден 20чы катарга чейинки берилген жыйынтыктар суммаланып ($d_i^2 = \sum d$ формуласы менен жыйынтыкталып) (1) формула $\sum d_i - i = s$ нын ордуна коюлат.

Биздин мисалыбыз боюнча:

$$d^2 = 1+144+1+9+0+9+100+0+0+9+25+4+4+4+1+4+4+25+14+1 = 359 \text{ ду берет.}$$

Ал эми $n = 50$ сапаттан тандалган сапаттардын саны. (Биздин шартта 20 барабар). Бул көрсөткүчтөрдү (1) формулага алып барып кое турган болсок:

$$P = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n^3 - n} = 1 - \frac{6 * 359}{20^3 - 20} = 1 - \frac{2154}{8000 - 20} = \frac{7980 - 2154}{7980} = \frac{5826}{7980} = 0,73$$

б.а. изилденип жаткан бул адамдын өзүн-өзү баалоо коэффициенти 0,73 болот. Мындай адамдар жогорку теорияга караганда өзүн-өзү жогору баалаган адамдар деп эсептелет. Эгерде мектепте мындай окуучулар кездеше турган болсо мугалим бул окуучу үчүн өзгөчө ыкмалардын колдонушу зарыл. Б.а. мындай окуучуга мугалим бир катар критикаларды жасап дайыма көңүл буруп, көңүлдүн сыртында калтырбастан бирдиктүү мамиледе болуп туруусу керек.

Ошентип эксперименттин жыйынтыгында 0,1 ден баштап 1деген коэффициентке чейин көрсөткүчтөр алынышы мүмкүн. Биздин шартта 0,73 деген коэффициент алынды.

Биринчи баалоо коэффициенти 0,1-0,3 кө дейре боло турган болсо, мындай адамдарды өздүк баалоо коэффициенти төмөнкү адамдарга кошууга болот. Мындай инсандар өзүнө критикалык мамилени жогорку деңгээлде жасап, өзүн дайыма башкалардан төмөн сезип, алдындагы проблеманы чечүүдө активдүүлүк көрсөтүүдөн тартынып, өзүн жөндөмү жок деп сезген адамдар болот.

Ошондуктан мугалим-тарбиячылар мындай окуучуларга өзгөчө маани берип, алардын ар бир жасаган жумушун баалап, алар аткарып жаткан жумуш так атарылып жаткандыгын белгилеп туруу максатка ылайыктуу. Андай болбосо ал окуучунун активдүүлүгү коомдо артта калгандай сезилип, жаман окуган окуучулардын катарында болуп калат. Мугалим мындай окуучуларды критикалагандын ордуна мактап, көтөрүп туруу керек.

Экинчи баалоо коэффициенти 0,4-0,6 болуп чыккан учурлар болот, мындай изилденүүчүлөр өздөрүн өзгөчө баалайт дегенди түшүнөбүз. Тарбия – окуу учурунда окуучуларды мактоо жана критика менен да тарбиялап билим берүүгө болот. Бул түшүнүктү төмөнкүдөй түшүнүүгө болот.

Кандай гана адам (инсан) болбосун өзү туурасында өздүк баасы болот. Өзүндөгү реалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө, социалдык шартына, билимине, жынысына карабастан. Психологиянын негизги өзгөчөлүгү болуп, ушул өздүк жана коомдук берилген инсандык сапатка жараша адамдарды (биздин шартта окуучуларды) тарбиялап, мамиле жасоого боло тургандыгында турат. Анткени жогорку берилген лекциядагы теорияларга таяна турган болсок, адам баласы өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө карабастан түрдүүчө

баалагандыгы, өзүн сезгендиги, өзүн жөндөмдүү дегендигне күбөбүз. Ошол себептен экспериментке катышкан изилдөөчүлөрдү баалаган коэффициенттер чыгат. Андай инсандарды төмөндөгүдөй баалоого болот.

Ал эми үчүнчү баалоодо коэффициент **0,7-1** болуп калган учурлар кездешет. Бул адамдар өздөрүн өтө жогору баалашат. Өздөрү жөнүндөгү түшүндүрүү 70-100% туура дегенди билгизет. Ошондуктан бул адамдарды тарбиялоодо, түшүндүрүүдө же бир нерсеге үйрөтүүдө өтө кыйынчылык туулат. Тарбиялык мазмунда мугалим аларга дайыма көңүл буруп туруу керек, сабак учурунда аларга дифференциялык формадагы сабакты уюштуруу максатка ылайыктуу.

Ошондуктан инсандык сапатты ар тараптуу изилдөө менен жумуш алып баруу адамдар ортосундагы мамилени жакшыртып, коомдук талапты туура чечүүдө негизги кызматты аткарат.

Текшерүүчү суроолор.

1. Личностту психологиялык негизде таануу.
2. Адам, индивид, индивидуалдуулук ролдор теориясы, личность.
3. Личносттун психикалык структурасы.
4. Личностту түшүндүрүүчү суроолор.
5. Личносттун активдүүлүгү.
6. Керектиктин түрлөрү.
7. Личносттук сапаттардын калыптанышындагы психологиялык негиздер.
8. Личностту кыймылга келтирүүчү күчтөр.
9. Личносттун психикалык кризиси.

4-ТЕМА: КӨҢҮЛ БУРУУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди көңүл буруунун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын көңүл буруусун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Көңүл буруунун негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Адамдын психикалык ишмердүүлүгүндөгү көңүл буруунун маанисин ачып бергиле.
2. Эрткүү жана эркисиз көңүл буруунун өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
3. Көңүл буруунун түрктүүлүгүнүн, алмашуучулугунун көлөмүнүн ж.б. өзгөчөлүктөрүн анализдегиле.
4. Көңүл буруунун бузулушунун жана анын окуу-тарбия процессиндеги коррекциялоо жумуштарынын өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

Мектеп окуучуларына мазмундуу билим берүүдө психология илиминдеги таануу процесстери негизги орунда турат. Таануу процесстеринин ичинде «көңүл буруу» үйрөнүү процесстеринин эң алгачкысы. Ал теорияда кандай мазмунга ээ болуп, адам баласынын турмушуна кандай өз таасирин тийгизе тургандыгын теорияда байкаган чыгарсыздар. Ал эми керектүү (изилдене турган) инсандардын көңүл буруусун керектүү маалыматтарга багытоодо, окутуучулар көңүл буруунун структурасына кирген психикалык өзгөчөлүктөрүнү карата изилдөөлөрдү жүргүзүп, инсандын көңүл буруу деңгээлине

жараша өзгөчө подходдорду жана изилденип жаткан инсан кандай өзгөчөлүккө ээ болбосун көңүл буруунун багытталуусу күчтүү боло тургандыгына ишенүүгө болот.

Лекциядан көрүнүп тургандай көңүл буруу структурасы негизинен 6 топко бөлүнөт (көңүл буруунун - көлөмү, термелүүсү, туруктуулугу, бөлүнүүчүлүгү, алмашуучулугу жана бузулушу). Эгерде окутуучу ушул көңүл буруунун структурасына маани берүү менен сабакты (тарбияны) баштай турган болсо окутуучу түшүндүрүп жаткан маалыматты түшүнбөй турган окуучулар болбойт. Турмушта окуучулардын өңүгүсү мугалимдерди караганы менен алардын ойлоосу, элестетүүлөрү башка маалыматтарга бурулуп жаткандыгын көп кездештирип.

Экинчиден психологиянын закондоруна маани бере турган болсок, кандай гана адам болбосун көңүл буруу термелип, бөлүнүп, бузулуп турат ж.б. Ушул сыяктуу психикалык өзгөчөлүктөрдү азайтып үйрөтүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүү менен окуп жаткан балдардын ким экендигин билип, ар бир окуучуга жекече подходдорду жасоого болот. Ушундай факторлорду изилдеген ыкмалардын бири болуп «көңүл буруунун туруктуулугу жана бөлүнүүчүлүгү» деген ыкма аркылуу окуучуларды изилдейбиз.

Изилдөөнүн максаты: изилденип жаткан окуучулардын көңүл буруусунун туруктуулугун жана бөлүнүүчүлүгүн аныктоо.

Изилдөө объектиси: Мектеп окуучуларынын сабакка көңүл буруу деңгээлдери.

Экспериментте колдонулуучу материалдар: туурасынан жана тигинен 30 дан машинкада түрдүү иретте жазылган алфавитте жазылган тамгалардын бланкасы. Эгерде ошондой бланка болбой турган болсо бир номердеги газета, журналдагы статьяларды же эски китептердеги тамгаларды да пайдаланса болот. Мындан сыркары убакытты өлчөгөнгө мүмкүндүк берген секундомер колдонулат.

Экспериментти жүргүзүүнүн инструкциясы:

Эксперимент класс группаларына, же ар бир окуучуга жекече жүргүзүүгө да болот (биздин шартта дистанттык студент өзүнө жүргүзүп, үйрөнүп алып, андан кийин жумушунда колдонсо болот).

Экспериментти жүргүзүүнүн алдында экспериментатор изилденүүчүлөргө төмөнкүдөй түшүндүрүү жумушун жүргүзөт.

Азыр сиздерге бардыгы бирдей болгон Бурзанонун таблицасын таратып берем (ушул методиканы жараткан англиялык психолог). Эгерде ал таблица болбосо бирдей номердеги газетаны же журналды – деп жазылган материалдын адресин айтат.

Менин команدام боюнча сиздер тараптан берилген таблицадагы эки тамганы, окуп баратканда учурай турган болсо сызып кете бересиздер. Качан «мен» минута дегенде ошол жерди өгзөчө сызык менен белгилеп жумуш аткарууну уланта бериңиздер. Z ошентип эксперименталдык жумуш 10 минутка созулат. М: К ж-а Т тамгаларын сыз десек К, Т деп сызышат. Экперимент аяктагандан кийин 10 минут эс алып, окуучулардан

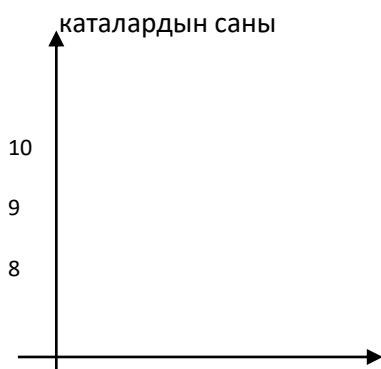
чогултуп алынган Бурзонун таблицалардын текшерүүгө өтөбүз. Бул учурда окуучулар өтө көңүл буруу менен иштесе да айтылган тамгаларды сызбай, ката кетирген учурларды байкайбыз. Б.а. ошол кетирген каталарга карата ал окуучулардын көңүл буруусунун туруктуу жана туруктуу эмес экендигин аныктайбыз.

Эксперименттин жыйынтыктары. Эгерде класс окуучуларын толук ала турган болсок экспериментке катышкан бардык окуучулардын фамилиясы жазылган, 10 минутанын ар бир минутасында ката кетирген каталардын санын жаза турган таблица түзүлүп, аягында класстын, группанын орто көңүл буруусун туруктуу ж-а туруктуу эместигин аныктаган арифметикалык жыйынтыгы чыгарылган таблица түзүлөт.

№	Окуучулардын фамилиясы	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10 мин
1.	Асанов Ф.	4	3	3	2	0	3	2	3	3	4
2.	Үсөнөв Т.	0	2	1	0	4	2	1	0	2	2
3.	Чыңгыззов А.	1	2	1	0	2	1	0	2	3	1
n											
	Ариф. Орточо	1,7	2,3	1,7	0,7	2	2	1	1,7	2,7	2,3

Бул таблицалары көрсөткүчкө маани бере турган болсок. Таблицадагы Асанов Фархат биринчи минутада 4 ката. Экинчи мин. 3 үчүнчү мин. 3 ж.б. Ушул сыяктуу болуп 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10-чу минутадагы кетирген каталарын билүүгө болот. Ушундай эле эрежеде Үсөнөва Гүлзаттын, Чыңгыззов Алмаздын кетирген каталарына жараша көңүл бурууларынын туруктуулугун аныктоого жетише алабыз.

Ал эми класстын (группанын) көңүл буруусун, туруктуулугун ар бир минутасындагы экспериментке катышкан окуучуларынын кетирген каталарынын сандарын тигинен (вертикалдуу) суммалап жалпы окуучунун санына бөлүү менен класс коллективинин ар бир минутага карата көңүл буруунун туруктуулугун аныктай алабыз жана графикалык графикалык диаграммада төмөндөгүдөй көрсөтүүгө болот.

7
6
5
4
3
2
1

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10   убакыт

Эгерде жогорку таблицадагы 3 окуучуга карата арифметикалык орточо таап графикти тургуза турган болсок ал төмөндөгү көрүнүштү алат. Бул класс коллективинин орточо көңүл буруусун туруктуулугун жоон сызык менен белгилеп, андан кийин ар бир окуучунун графиктин таап үзүк сызык менен белгилеп, бирин экинчисинен айырмалайбыз. Ушул тургузган графиктерге жараша, ар бир окуучуга жана класс коллективине анализ жүргүзөбүз.

Анализ:

Изилденүүчүлөр канчалык катанын санын аз кетирип колго жакындаган сайын ошол окуучунун класстын көңүл буруусунун туруктуу экендигин билүүгө болот. Мындай окуучулардын сабагына маани бере турган болсо, сабакты жакшы өздөштүрө алат деп түшүнсөк болот. Эгерде катаны көп кетирип өздүк графиги класс коллективинин орто графигинен айырмалана турган болсо, окутуу алардын көңүлүн өзүнө буруу үчүн плакаттарды, диогностиктерди, слайдаларды, компьютерлердик технология-ларды колдонуп сабак уюштурууну сунуш этебиз.

Ушул эле эксперименттин жыйынтыгы менен изилденүүчүлөрдүн (окуучулардын) сабакка карата көңүл буруусунун көлөмүн да аныктоого болот. Жогоруда алынган эксперименттеги Бурзанонун таблицасындагы, изилденүүчүлөрдүн аткарган жумушунун ылдамдыгына жараша б.а. 10 минутанын ичнде таблицадагы канча строканы сызгандыгына жараша. Анткени лекциядагы түшүнүккө таяна турган болсок- көңүл буруунун көлөмү дегенибизде, эки же андан көп маалыматтарга бир эле убакытта жооп бере алуучу психологиялык процессти айтабыз. Бул аныктамалардан көрүнүп тургандай көңүл буруунун көлөмү айрым учурларда убакытка жараша болот. Эгерде башка изилдөөлөргө салыштырмалуу таблицадагы көп строканы окуп, ал, строкадагы сыз деген темаларды катасыз сыза турган болсо, анда окуучуларды, көңүл буруусунун туруктуулугу жана көлөмү жакшы иштеген окуучулар деп айтууга болот. Бирок мындай учурдагы окуучулар аз кездешет. Көп строканы окуганы менен, ал ошончолук катаны көп кетирет мындай окуучулардын аткарып жаткан жумушту сапатсыз аткарышы педагогикалык жумуштун максатына туура келбейт. Ошондуктан андай окуучуларга шашпай, катасыз

аткарууну сунуш этебиз. Айрым окуучулар аз строканы иштөө менен катаны аз кетирет. Мындай окуучуларга убакыт берип, алардын сабак аткаруу мүмкүнчүлүгүн эске алуу керек.

Үчүнчү этапта: Жогорку экспериментти улантып «**Көңүл буруунун_алмашуу**» деңгээлин аныктоого болот. Бул учурда эксперимент мурункуга караганда татаалдаштырылат.

Экспериментке керектүү каражаттар: - Баштагыдай эле Бурзанонун таблицасы же эски журнал, газеталар колдонулат. Мындан сырткары бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызуу менен угуу аркылуу магнитофонго жазылган сөздөрдүн тизмесине же ар түрдүү строкадан топтолгон ырлардын мазмунуна, эң жөнөкөй экспериментатор иретүү системада такылдаткан үндүн санына маани берип, эки жумушту бирдей алып баруу милдеттендирилет.

Инструкция: Бул учурда да 10 минутада бир эле мезгилде керектүү тамгаларды сызып, чыккан үндүн санына жараша ар бир минутасын өзүнчө аткаруу керек. М.: экспериментатор минута дегенде иштеп жаткан стракалардын келген жерин белгилеп, анын жанына такылдагандын санын жазып туруу керек.

Изилденүүчүлөр ошол эле окуучулар болот. эксперимент аяктагандан кийин таблицаны чогултуп класс окуучуларына карата төмөнкүдөй таблица толтурулуп график тургузулат.

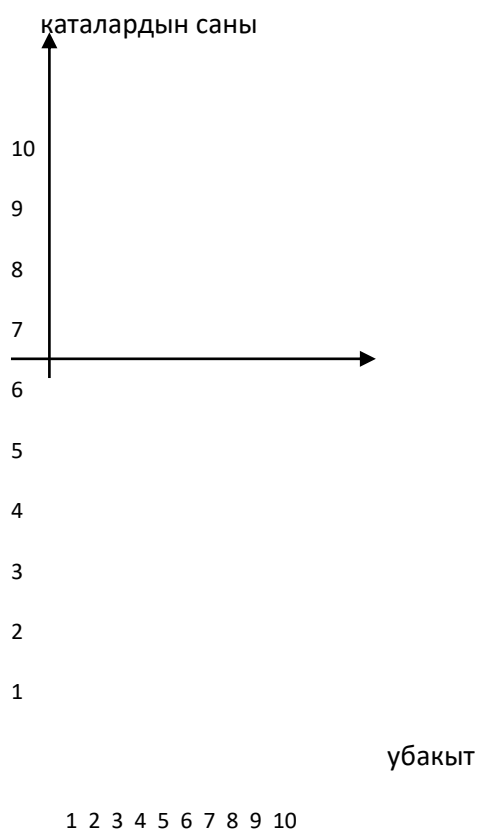
Таблицада ар бир окуучунун тушундагы минуталар менен кешилишкен жерге кетирген катанын сандары тамгаларга жана такылдаткан үндүн сандары бир кавадратка бөлөк-бөлөк жазылат. М.: 4Y7 мында 4-1 минутада сызбай кеткен тамгалардын саны, 7- такылдаган туура сандын же жетпей калган сандардын айырмасы ошондо таблицада:

№	Окуучулардын фамилиясы	1 мин	2 мин	3 мин	4 мин	5 мин	6 мин	7 мин	8 мин	9 мин	10 мин
1.	Асанов Ф.	4Y7	3Y9	5Y4	6Y10	4Y2	3Y5	2Y4	3Y2	3Y7	4Y6
2.	Үсөнөв Т.	0Y2	2Y6	1Y3	0Y3	4Y5	2Y1	1Y3	0Y0	2Y2	2Y1
3.	Чыңгыззов А.	1Y5	2Y6	1Y2	0Y2	2Y1	1Y5	0Y6	2Y1	3Y2	1Y3
n											
	Ариф. орточо	1,7Y	2,3Y	2,3Y	2Y5	3,3Y	2Y	1Y	2,3Y	2,7Y	2,3Y

		4,7	7	3		2,7	3,7	4,3	1	3,7	3,3

Ал эми график, убакыт (минута) менен каталардын ортосундагы катыштарга жараша тургузулат. Тамганын каталары башка түстөгү сызык

менен үндүн санын каталары башка түстөгү сызык менен тургузулушу керек.

Ошондой эле ушул график керектүү окуучулардын көрсөткүчтөрү тургузулуп, аларга анализ берилет. Класстын орточо көрсөткүчүнө жараша.

Анализ: Мында көңүл буруунун түрүктүүлүгү көңүл буруунун алмашуучулугуна жараша боло тургандыгы анализге алынат. Изилденип жаткан окуучулардын бардыгы эле бирдей боло бербейт.

Көңүл буруунун алмашуучулугун күчтүү иштеген окуучуларда тамгалык каталар менен үндүк каталарында айырма аз болот.

Көңүл буруунун алмашуучулугу начар иштеген окуучулардын тамгалык ката менен үндүк каталардын айырмасы чоң болот.ө

Мунун негизги фактору болуп теориядагы маалыматтарга маани бере турган болсок адам баласы да калган жаныбарлар сыяктуу эле дүйнөнү 5 анализаторлор менен аңдап тааный алат (көрүү, угуу, жыт билүү, даам татуу жана тери сезүү).

Биздин шартта көрүү аркылуу тамганы таанып атсак, угуу аркылуу үндү тааныйбыз. Бирок көптөгөн адамдарда булар айрым учурларда анализаторлор ирети менен иштейт. Мугалим эксперименттин көрсөт-күчтөрүнө карата ар бир окуучуга жекече подходдорду жасоону сунуш кылабыз.

Текшерүүчү суроолор

- 1.Көңүл буруунун психологияда түшүнүү
- 2.Көңүл буруунун табияты
- 3.Көңүл буруунун физиологиялык негиздери
- 4.Көңүл буруунун окуу процесиндеги негизи
- 5.Көңүл буруунун түрлөрү
- 6.Көңүл буруунун структурасы

5-ТЕМА: СЕЗҮҮ ЖАНА КАБЫЛ АЛУУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди сезүүнүн жана кабыл алуунун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын кабыл алуусун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Сезүүнүн жана кабыл алуунун негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Сезүү жана кабыл алуунун окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктагыла.
2. Сезүүнү классификациялагыла.
3. Сезүүнүн психофизиологиялык мыйзамдарына талдоо жүргүзгүлө. Адаптация. Сезүүнүн өз ара аракеттенүүсү. Сенсбилизация. Синестезия.
4. Кабыл алуунун ойлонуучулугу, предметтүүлүгү, бүтүндүүлүгү, структурасы, туруктуулугу. Апперцепциясы, иллюзиясы ж.б. касиеттеринин өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
5. Кабыл алуунун формаларына (Мейкиндикти, убактытты жана кыймылды кабыл алуу) талдоо жүргүзгүлө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

6-ТЕМА: ЭС

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди эстин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын эске сактоосун жакшыртууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Эстин негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Адам туршундагы эстин маанисине баа бергиле.
2. Эстин ар процессинин өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.

3. Эстин теорияларына талдоо жүргүзүлө.
4. Эстин ар бир түрүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
5. Унутуунун закон ченемдүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
6. Эсти жакшыртуунун жолдорун талкуулап анализдегиле.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

Адам баласынын (биздин шартта окуучулардын эске тутуу процесси жогорку лекциянын мазмунуна караганда эстин түрүнө (кыска-узак убакытка, сөз-логикалак эске эмприкалык эске, механикалык эске ж.б.) жана ошондой эле «эстин тибине» жараша боло тургандыгын түшүнүүгө болуучу. Ушул айтылган эстин түрлөрүн, ар түрдүү приборлордун, психологиялык ыкмалардын жардамында изилдөө аркылуу ар бир адамдын (окуучунун) эске тутуу жөндөмдүүлүгүнө жараша ал адамдардын интеллектуалдуулугун аныктоого жетишебиз. Айрыкча азыркы коом-чулукта интеллектуалдуулук эспроцессин иштөө принциптерин иштөө системасына жараша ал адамдын билимин, интеллектуалдуулугу баалаган-дыктан, адам баласынын эс процессинин изилдөө практикалык турмушта өтө баалуу.

Ошондуктан өзүбүздүн шартка жараша «эстин типтерин» жана эске сактоого тосколдук келтирген «ретроактивдүү тормоздолуу» кубулушта-рына карата эксперименталдык изилдөөнү көрсөтөлү.

Эске тутуунун типтери.

Теориялык түшүнүүгү караганда эстин типтери адам баласынын дүйнөнү таануу процессиндеги анализаторлорго жараша 4-кө бөлүнөт. Б.а. көрүү эси, угуу эси, мотордук угуу эси, бириктирилген эс – деп. Анткени адам баласы дүйнөнү андан билүүдө башка анализаторлору өтө көп колдонулат. Айрым бир адамдарда мындай эстин типтери тубаса биринчи аныктама. Эгерде окутуучу балдардан тубаса эсти байкай турган болсо аны ишке киргизип өркүндөтүүсү зарыл. Ал эми ал балдарда тубаса эс болбосо, бир катар көнүгүүлөрдү жасоо менен балдардын эс процесстерин өркүндөтүүгө болот. Мындай жумушту аткаруу үчүн алдын класс коллективиндеги балдарга экспериментин жасоо менен ар бир окуучунун эске тутуусун типтерин аныктоого жетишет. Андан кийин ар бир балага жекече подход жасоо менен эстин типтерин пайдалануу аркылуу окуу жана тарбия жумуштарын өркүндөтө алышат.

1). Бул лабораториялык жумуштун негизги максаты: Окуучулардын эстин типтерине жараша сырттан келген маалыматтрады сактап, калуу мүмкүнчүлүгүн аныктоо.

2. экспериментти уюштурууга керектөөчү каражаттар: эстин типтерин аныктоого керектүү болгон тең керектүү ар бир эстин тибине 10 дон 40 сөздүн тизмелери.

I. Көрүү эсинин тибине.

II. Угуу эстин тибине

1. Самалет

1. Диртабль

2. Чайник	2. Чырак
3. Көпөлөк	3. Алма
4. Бут	4. Карандаш
5. Хомут	5. Чагылгын
6. Дөңгөч	6. Өрдөк
7. Шам	7. Тегирмен
8. Араба	8. Попугай
9. Журнал	9. Обруч
10. Машина	10. Барак.

III. Мотордук угуу тибине. IV. Бириктирилген этин тибине.

1. Параход	1. Карышкыр
2. Бочка	2. Ит.
3. Коньки	3. Парта
4. Самовор	4. Өтүк
5. Ара	5. Свободна
6. Тараза	6. Калач
7. Табышмак	7. Бак
8. Тон (пальто)	8. Козу карын
9. Эс алуу	9. Тамаша (катарына)
10. Китеп	10. Жана (мазмуну керек.)

Мындан сырткары убакытты өлчөө үчүн керектелүүчү секундамер керектелет:

3) Изилдөө объектиси болуп иилденип жаткан окуучулардын эске тутуу жөндөмдүүлүгүнүн типтери (көрүү, угуу бириктирилген эстин типтери) саналат.

4) Эксперименти жүргүзүүнүн инструкциясы:

Эксперимент жекече жана группада жүргүзсө болот. Аны үчүн жогорудагы сунуш этилген ар бир эстин типтерине колдонуучу сөздөрдүн тизмектери өз-өз багыттарына 4 бөлөк картинага ар бир изилдөөчүгө жетишкендей машинкада (компьютерде) жазылып атайын

конверттерге салышып даярдалат. Эгерде «көрүү эстин тибинен» баштай турган болсок; экспериментатор алдын изилдөөчүүлөргө (окуучуларга) төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет.

Балдар азыр ушул эксперименттин негизинде силердин көрүү эсиңерди аныктайбыз.

Ал үчүн силер төмөдөгү мен айткан инструкцияны иреттүү, так аткарышыңар керек. Эгерде инструкция так аткарылбаса, башка эстин тибин өлчөп алышыбыз мүмкүн. Демек, силерге таратып берген карточкада 10 сөздүн тизмеси жазылган. Ар бир сөздү 5 сектордон токтолуп окуш керек (кайталаш керек) ошондо 10 сөздү окуп жатташ үчүн 50 секунд берилет. бул убакыты менин командам менен аткарасыңар. Качан мен баштагыла дегенде алдында тескерисинен жаткан карточканы колуңа алып жгорку инструкция боюнча жаттай баштайсыз. Качан, бүтү жапкыла дегенде карточканы ошол момент буйталбастан тескерисинен столдун бирине коюп, андан кийин 10 секундта ичинден кайталап турасыз. Качан команда жазгыла деп берилгенде. Алдын даярдалган тетрадька (барака) эсиңде калган карточкадагы сөздөрдүн тизмесин жаза баштайсыз. Жазып бүткөндөн кийин экспериментатордун уруксаты менен жазылган сөздөр менен карточкадагы сөздөрдү салыштырып, текшерип, ашыкча башка сөздөрдү жазып алсаң аларды сызып таштап өзүң жазаган карточкадагы сөздөрдү гана калтырасың. Унутуп калган сөздөрдү текшенрип жаткан мезгилде кошуп жазып алуу болбойт. Анда эксперимент жарабай калат.

Ошентип маалыматтар төмөнкү формула аркылуу аныкталып, группалык түзүлгөн таблицдагы ар бир окуучунун фамилиясынын тушундагы «көрүү эси» деген калонка менен кесилишкен жерге жазылат. Мисалы: изилденүүчү көрүү эси аркылуу 10 сөздүн ичинен 7-ни туура жазасың. Анда анын коэффициентин төмөндөгү фомилияда аныктайбыз:

$$K = \frac{a}{b} \quad (1) \text{ мында } K - \text{көрүү эсинин коэффициенти}$$

a – карточкадагы 10 сөздүн ичинен

эсте калагн сөздүн саны (7 болсо)

b - карточкадагы жалпы сөздүн

саны (биздин шартта 10 барабар)

Ошентип жогорку изилденүүчү үчүн көрүү коэффициенти:

$$K = \frac{a}{b} = \frac{7}{10} = 0,7 \text{ ге барабар болот б.а.}$$

Бул изилденүүчүнүн көрүү эси 70% иштей тургандыгын түшөнөбүз. Мындай коэффициент бардык изилденүүчүлөрдө бирдей боло бербейт. Ал коэффициент 0,1-ден баштап 1 ге чейин болушу мүмкүн. Канчалык төмөнкү балдагы коэффициенттин көрсөткүч боло турган болсо, ал адамда ошол эстин тибин төмөн экендигин түшүнсөк, улам коэффициент жогорулаган сайын эстин тибин төмөн экендигин түшөнөбүз.

Ал коэффициенттин көрсөткүчтөрү башка эстин типтеринде да жогорку инструкцияда жүргүзүлөү б.а.

2) Угуу эсинде: Карточкадагы 10 сөздү экспериментатор ар бир сөздү 5 секундатордун 50 секундада окуп берет. Андан кийин 10 секунда өткөндөн кийин жогоркудай эле эсте калаган сөздөрдү тетрадьга жазып, текшерип, жогорку көрсөтүлгөн (i) формулага салып чыккан коэффициенти өзүнүн фамилиясын тушунда угуу эси деген калонкага жазат.

Эскертүү: Эксперимент учурунда колу, буту, эриндери кыймылдабашы керек.

3) Моторду угуу эси дегенде эксперимент дагы башкача жүрөт. Б.а. сөздү 5 сек. токтолуп окуйт. Ушул учурда изилденүүчү уккан ар бир өзү сөмөйү же ручканын аркасы менен тамгаларды абага жазат. Мисалы: п–л – а- н – е – т – а деп. Эгерде жазбай кое турган болсо, эксперимент жүрбөй, угуу эсинин эксперименти болуп калат. Булардын коэффициенти жогоркулардай табылып группалык таблицага жазылат.

4) Бириктирилген эстин тибинде да карточкалардын 10 сөз жогорку 3 этаптагы эрежелер бир мезгилде колдонуп эксперимент жүргүзүлөт. Б.а. экспериментатор 10 сөз жазылган карточкаларды бардык окуучуларга алдын ала тескерисинен коюлган шартта таратып, экспериментатордун командасы менен балдар карточканы колуна алып, көздөрү менен ал сөздөрдү абага жазып, ошол эле моментте экспериментатор окуп берип аткан сөздөрдү, колундагы сөздөр менен салыштырып эстерине тутта башташат. 50 секундта бүткөндөн кийин, жогорку эрежелер боюнча коэффициент табылып группалык таблицага өзүнүн фамилиясынын турмушундагы биргелешкен эстин тибинин калонкасына жазылат.

Группалык таблица төмөндөгү көрүнүштө болот.

№	Изилденүүчүлөрдүн Фамилиясы	Көрүү эси	Угуу эси	Моторлуу эси	Бириктирилген эс
1	Аскаров Т	0,7	0,9	0,6	0,5
2	Камалова Р	0,9	0,4	0,4	0,7
3	Мамырова Ч	0,3	0,8	0,7	0,5
4					
n					
	Арифметикалык орточо	0,62	0,7	0,58	0,58

Бул таблицанын көрсөткүчтөрүнө карата ар бир изилденүүчүгө (окуучуга) жана класс коллективине карата эске тутуунун типтерине анализ берүүгө болот.

Анализ: Кандай гана окутуучу болобосун өз предметин окуучуларга жеткиликтүү түшүндүрүп, мазмунун ачууда окуучулардын эске тутуу тибине жараша сабакты уюштурууну билимдин эффективдүүлүгүн жогорулатат. Ал ишти жасаш үчүн экспериментте алынган таблицага таянып класстагы окуган окуучулардын ар биринин жакшы жана начар деңгээлдеги эске тутуу тибин аныктап, андан кийин, класстын группага түзүлгөн таблицадагы арифметикалык орточо салыштырмалуу ар бир типтеги калонкага катар ар окуучуларды үч группага бөлүнгөн. Б.а. 0,1-0,3 коэффициенттерди эске туутусу начар окуучуларга, 0,4-0,6 коэффициенттеги окуучуларды орточо типтеги окуучуларга, ал эми 0,7-1ге чейинки коэффициенттеги окуучуларды эске тутуусу жогорку типтеги балдар деп, ар бир (көрүү, угуу, мотордоочу жана бириккен) типтерге бөлүштүрүп класстык группаны 12 группага бөлүү менен, аларга сабак жана тарбия учурунда дифференцияланган подход керек. Мисалы; сабак учурунда көзү жакшы көргөн (0,7-7 коэффициенттеги) окуучулар. Класстын арткы парталарында, (0,4-0,6 коэффициентиндеги) көзү орточо көргөндүгү ортоңку стол парталарына, ал эми көзү начар көргөн (0.1-0,3 коэффициентиндеги) балдарды алдыга олтургузуп сабактын мазмунун түшүндүргөнү жакшы. Ушундай эле иш-аракеттер уугуга да жараша уюштурулса жакшы болгон.

Мындан сырткары анализдөөнүн мазмунун башкача да уюштурса болот. Көрүү эси жакшы иштеген окуучуларга көбүрөөк өз бет алдынча окууну сунуш эте турган болсок, уугу эси жакшы балдарга көп түшүндүрүп, айтып берүү методун колдонгон жакшы болот ж.б. ал эми “мотордуу уугу” эси жакшы иштеген мазмунун түшүнүүнү сунуш этүү керек.

Ал эми “бириктирилген эси” жакшы иштеген балдар жогорку үч этапты колдонуу менен сабакка даярданууну сунуш кылыш керек.

Ошентип бул эксперименттин жыйынтыгын ар бир эксперименттер өз түшүнүгүнө жараша кеңейтип анализдөө менен, өз жумушунда кеңери колдонууну сунуш кылабыз.

Ретроактивдүү тормоздолуу.

Алынган эксперименттин жыйынтыгы төмөнкү таблицага толтурулуп экспериментке катышкан окуучулардын ретроактивдүү тормоздолуу процесси аныкталат.

№	Экспериментке катышкандардын фамилиясы.	Кетирген катышкан саны (санга карата)	Кетирилген катанын саны (сөздүн мазмунуна карата)
1.	Аскаров Т.		
2.	Камалова Ф.		
3.	Мамырова З.		

Экспериментти эки жолу жүргүзүлөт.

Биринчи учурда 10 катарда эки сандан турган сандар 1005 жаталгандан кийин, дагы ушул сыяктуу 10 катар, эки сандан турган сандар жатталып 5 минута өкөндөн кийин биринчи катардагы сандар текшерилгенден көп ката кетет (теория боюнча).

Экинчи учурда: мурункуда башка 10 катар эки сандуу сандарды 100% жатап, андан соң 10 сөздү жаттап кайра биринчи 10 катар сандарды 5 минутадан кийин суранганда, биринчи учурда караганда аз ката кетет (теория боюнча).

Ушул теорияны текшерип окуучулардын жекече ретроактивдүү тормоздоолусун текшерип үчүн ушул эксперимент жүргүзүлөт.

Ошондой эле мектеп окуучуларындагы ретроактивдүү тормоздолууну төмөндөтүү үчүн предметтер аралык жазылбагандардын (расписаниянын) түзүлүшүн корректеротка жүргүзсө, о.э. мезгилде, окуучулардын сабакты өтүү чеберчилигиндеги технологияга дагы маани берүүнүн эскертип турат.

Мисалы, математикадан мазмунду жалаң сандар менен түшүндүрүүгө балдар ретроактивдүү тормоздолууга учурай тургандыгын айтууга болот.

О.э. гуманитардык сапаттрады (адабият, философияны ж.б.) жалаң сөздүн мазмуну менен да түшүндүрүү да балланы ретроактивдүү тормоздолуга алып келе тургандыгын эскертебиз.

Ошондуктан сабактын мазмунун жакшыртууга сөзсүз ушул жагдайдагы психологиялык технологияны эсеке алуу азыркы маазмундан коомдун бирден-бир талабы деп эсептелет. Ушундай эле эс проблемасын өлчөгөн, изилдеген бир канча материалдарды, төмөнкү сунуш этилген адабияттардын таап, практикада колдонсо болот деген сунуштарды айтабыз.

Текшерүүчү суроолор.

- 1.Эстин психология предмеринде аныкталышы
- 2.Эсти түшүндүрүүчү теориялар
- 3.Эстин физиологиялык негиздери
- 4.Эстин процесстери
- 5.Эстин индивидуалдуу айырмачылыктары
- 6.Эстин түрлөрү
- 7.Унутуу жана аны жакшыртуунун жолдору
- 8.Эске калтыруунун жолдору, психологиялык технологиясы
- 9.Эске сактоонун жол жобосу

10.Эс жана индивидуалдуулук

11.Эс процессин окуу жана тарбия учурундагы колдонулушу

7-ТЕМА: ОЙЛОО

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди ойлоонун негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын ойлоосун калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Ойлоонун негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдорунана жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Адамдын таанып билүү ишмердүүлүгүндөгү ойлоонун ролуна баа бергиле.
2. Ойлоонун операцияларынын (салыштыруу, аналогия, абстракциялоо, анализдөө, синтездөө, классификациялоо ж.б.) ар биринин өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
3. Ойлоонун формаларына жана ойлоонун түрлөрүнө анализ бергиле.
4. Ойлоонун жана кептин байланышына талкуулагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

8-ТЕМА: ЭЛЕСТЕТУУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдорунана анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди элестетүүнүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын элестетүүсүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Элестетүүнүн негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Адамдын таанып билүү жана чыгармачыл ишмердүүлүгүндөгү элестетүүнүн ролуна баа бергиле.
2. Элестетүүнү классификациялагыла.
3. Элестетүүнүн физиологиялык негизине талдоо жүргүзгүлө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

9-ТЕМА: ЭМОЦИЯ ЖАНА СЕЗИМ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-3: Үйрөнүүчүлөрдү окутуу жана өнүктүрүү үчүн, ар түрдүү курактагы үйрөнүүчүлөрдө сергек жашоо образынын, жаратылышты коргоонун, энергияны сактоонун, жаратылышты үнөмдүү пайдалануунун жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялануунун көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү;

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун психологиялык концепцияларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Жасай алат: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.
2. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди эмоция жана сезимдин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын эмоциясын жана сезимин калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Эмоция жана сезимдин негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Эмоция жана сезимдин табиятына талдоо жүргүзүлө.
2. Эмоционалдык абалдын сигналдык жана жөнгө салуучулук функцияларын түшүндүрүп бергиле.
3. Настроение, стресс, аффект, фрустрация, депрессия ж.б. эмоционалдык абалдардын өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
4. Жогорку сезимдерди калыптандыруу жолдорун талдагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

10-ТЕМА: ТЕМПЕРАМЕНТ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди темпераменттин негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө

билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын темпераментин эске алууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Темпераменттин негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Темпераменттин типтеринин психологиялык мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
2. Темпераменттин гуморалдык, конституциялык жана неврологиялык теорияларына талдоо жүргүзгүлө.
3. Темпераменттин тибине ылайык тарбиялоонун өзгөчөлүктөрүн талкуулагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

11-ТЕМА: МҮНӨЗ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-3: Үйрөнүүчүлөрдү окутуу жана өнүктүрүү үчүн, ар түрдүү курактагы үйрөнүүчүлөрдө сергек жашоо образынын, жаратылышты коргоонун, энергияны сактоонун, жаратылышты үнөмдүү пайдалануунун жана климаттын өзгөрүшүнө адаптациялануунун көндүмдөрүн калыптандыруу үчүн коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жөндөмдүү;

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун психологиялык концепцияларын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Жасай алат: Психологиялык коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштуруунун жана башкаруунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.
2. Коопсуз билим берүү чөйрөсүн уюштурууда жана башкарууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди мүнөздүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын мүнөзүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Мүнөздүн негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Мүнөз жана адамдардын индивидуалдуулугун анализдегиле.
2. Мүнөздүн акцентуациялык белгилеринин өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.
3. Мүнөз жана темпераменттин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын талдагыла.
4. Мүнөздү тарбиялоонун жолдорун талкуулагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

12-ТЕМА: ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3: Кесиптик маселелерди чечүү үчүн психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүктөрдү колдонууга даяр жана кесиптик ишмердүүлүгүндө педагогикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү;

СЛМ-1: Үйрөнүүчүлөрдү социалдаштыруунун ыкмаларын, жолдорун, методикасын жана техникасын билет, үйрөнүүчүлөрдүн кесиптик өзүн өзү аныктоосу үчүн шарттарды түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары:

Билет: Психология илиминин негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун жана принциптерин.

Билет: Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: Психология илиминин негизги теорияларына, концепцияларына, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Жасай алат: Адамды социалдаштыруунун концепцияларына, факторлоруна, механизмдерине жана институттарына анализ жасайт жана сын көз караш менен карай алат.

Көндүмүнө ээ:

1. Кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонууга даяр.
2. Кесиптик иш аракетинде психологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын колдонууга жөндөмдүү.

Көндүмүнө ээ:

Окутуу жана тарбиялоо процессинде окуучуларды социалдаштыруунун психологиялык механизмдерин жана ыкмаларын колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди жөндөмдүүлүктүн негизги психологиялык теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде окуучулардын жөндөмдүүлүгүн калыптандырууда психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманын окутуу натыйжалары (Семин):

Жөндөмдүүлүктүн негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Жөндөмдүүлүктүн генетикалык жана социалдык табиятына талдоо жүргүзгүлө.
2. Жөндөмдүүлүктүн калыптанышындагы ишмердүүлүктүн маанисине баа бергиле.
3. Жөндөмдүүлүктү аныктоо жана өлчөөнүн проблемаларын талкуулагыла.
4. Жөндөмдүүлүк жана окуучуларды кесипке багыттоо жумуштарынын өзгөчөлүктөрүн көрсөткүлө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

1-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА КАЛЫПТАНУУСУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Социалдык психология илиминин предметин, максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

5. Социалдык психология илиминин предмети.
6. Социалдык психологиянын милдеттери жана илимдердин системасындагы орду.
7. Социалдык психологиянын негизги тармактары.
8. Социалдык психологиянын өнүгүү тарыхы.

1. Социалдык психологиянын илимдердин системасындагы оорду жана анын изилдөө предмети, объектиси

“Социалдык психология” деген сөз айкашы илимий түшүнүк катары илимий билимдер системасында бул дисциплинанын өзгөчө спецификалык орунду ээлей турганын көрсөтүп турат. Ошондуктан, атайын адабияттардан социалдык психологиянын пайда болуу жана келип чыгуу табияты жөнүндө бир жактуу пикирди жолуктуруу кыйын.

Психология жана социология илимдеринин ширелишинен (айкалышынан) түзүлгөн социалдык психология азыркы күндө өзүнүн өзгөчө абалын сактап турат. Мында анын “тегин” түзгөн эки дисциплина тең, социалдык психологияны өзүнүн бир бөлүгү катары карашат.

Илимий дисциплинанын мындай көп жактуу абалды ээлеп турушу көпөгөн ар кандай себептер менен байланыштуу. Андай себептердин эн, башкысы катары коомдук турмушта психология жана социология илимдери биригип гана изилдөө жүргүзүп чечмелей алган – объективдүү түрдө жашаган, коомдук реалдуу фактылардын, кубулуштардын бар экендигинде. Ошондой эле ар кандай коомдук кубулуш өзүнүн “психологиялык” өңүтүнө (аспектине) ээ. Анткени, коомдук мыйзам ченемдүүлүктөр адамдардын ишмердүүлүктөрү аркылуу гана көрүнөт жана конкреттештирилет. Ал эми адамдар ишмердүүлүктү ан-сезимдүү түрдө жана эрктик аракеттерди жумшоо аркылуу жүргүзөт. Экинчи жагынан, адамдар биргелешкен ишмердүүлүк аткарган кырдаалда адамдардын ортосунда байланыштын өзгөчө типтери - баарлашуу жана өз ара таасир

өтүү пайда болот. Аларды атайын социалдык-психологиялык билимдерсиз талдап түшүндүрүүгө мүмкүн эмес.

Мына ушулардын баары социалдык психологиянын предметин аныктоодо жана ал изипдөөгө алчу илимий маселелерди тактоодо бир топ кыйынчылыктарды жаратат.

Ошондой болсо да коомдун өнүгүшүнүн практикалык муктаждыктары бир нече илимдер үчүн орток болгон маселелерди чечүүнүн зарылдыгын жаратты. Себеби коомдун бүгүнкү өнүгүшү социалдык психология илиминин предметин аныктап алып, анан коомдо пайда болгон проблемаларды чечүү керек деп олтурбай эле, коомдук турмуштун бүт тармагы социалдык-психологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылууда. Айрыкча азыркы учурда коомдун ар бир тармагында радикалдуу өзгөрүүлөр жүрүп жатканда, социалдык-психологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болгон талап коомдук турмуштун талабынан келип чыгууда. Илимдин жардам көрсөтүүсүнө муктаж болгон андай тармактарга өндүрүш, башкаруу, тарбия берүү тармактары, маалымат каражаттарынын системасы, демография, спорт, кызмат көрсөтүү, коомдук тартипке ылайык келбеген жүрүм-турум менен күрөшүү ж.б. кирет. Психолог Г.Андрееванын пикири боюнча социалдык психология илиминин теориялык билимдеринин өнүгүшү турмуш талап кылган практикалык маселелерди чечүүгө караганда артта калып келүүдө.

Социалдык психология турмуш талап кылган практикалык маселелерди ийгиликтүү чечиши үчүн психология жана социологиядан башка илимдер менен да бекем байланышта аракеттениши зарыл. Алсак, философия социалдык-психологиялык кубулуштар жана процесстер, алардын табияты жана алардык коомдук жашоодогу ролу жөнүндө методологиялык жактан так, теориялык туура ой жүгүртүүгө шарт түзөт.

Тарыхый илимдер социалдык психологияга адамдык мамилелердин жана коомдун калыптанышынын түрдүү баскычтарындагы адамзаттын коомдук аң сезиминин өнүгүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтөт.

Саясат таануу илими социалдык психологияга кайсы саясий кубулуштун (процесстердин) саясий ишмердүүлүктүн жана турмуштун шартында адамдардын социалдык психикасына кандай таасир тийгизерин туура түшүнүүгө жардам берет.

Экономика илими коомдогу экономикалык процесстердин коомдук мамилелерге жана адамдардын аң сезимине кандай таасир тийгизе тургандыгын социалдык психологдорго көрсөтөт.

Маданият таануу, тил таануу, этнология илимдери маданияттын, тилдин жана улуттук баалуулуктардын коомдук жашоодогу ролун, инсандын калыптануусундагы оордун жана социалдык-психологиялык кубулуштардын этникалык бөтөнчөлүктөрүн туура баамдоого жардам берет.

Педагогика илими социалдык-психологиялык жактан камсыздоого муктаж болгон окутуунун жана тарбиялоонун негизги багыттары жөнүндөгү маалыматтарды берет.

Экинчи жагынан, социалдык психология адамдардын коомдук психикасынын пайда болуу табиятын, калыптануу жана иштеп-аракетте болуу (функционирование) өзгөчөлүгүн үйрөнүү менен башка илимдерге объективдүү чындыктын, экономикалык жана социалдык мамилелердин коомдук аң сезимдеги чагылуу мыйзамдарын туура түшүнүүсүнө мүмкүндүк берет. Тактап айтканда, социалдык психология түрдүү коомдук-тарыхый шарттардагы социалдык-психологиялык кубулуштардын жана процесстердин калыптануу, өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө менен тарыхый, экономикалык, саясий, педагогикалык ж.б. илимдерге өз көмөгүн көрсөтө алат.

Өзгөчө педагогика илими үчүн социалдык психология адамдардын социалдык-психологиялык сапаттарынын калыптануу мыйзам ченемдүүлүктөрүн көрсөтүү менен

окутуунун жана тарбиялоонун эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгууга теориялык негиз түзөт.

Азыркы мезгилдеги социалдык психологиянын предмети жөнүндө түрдүү көз караштарды кезиктирүүгө мүмкүн. Мындай өзгөчөлүк жалпы эле аралаш илимдердин тармагына мүнөздүү, анын ичинде социалдык психологияга да тиешелүү. Ал көз караштарга токтоло турган болсок:

1. Адамдар менен мамилелешип түрдүү социалдык группага (үй-бүлө, окуу жана эмгек группалары ж.б.) жана жалпы эле социалдык мамилелердин системасына (экономикалык, саясий, башкаруу, укуктук ж.б.) кирүүсүнүн таасиринде көрүнүп, байкалуучу индивиддин психологиялык процесстерин, абалдарын жана касиеттерин. Ушул көз караштан алып караганда личностун группадагы мамилечилдик, агрессивдүүлүк, батышуучулук, конфликттүүлүк сыяктуу сапаттары өтө көп изилденет.

2. Адамдардын карым-катнашы жана андагы өз ара аракеттенишүүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрү, мисалы: жубайлык, ата-эне-балдар, педагогикалык, психотерапиялык ж.б. Өз ара аракеттенишүү личносттор аралык, личность менен группалык жана группалар аралык болушу мүмкүн.

3. Өзүнчө кайталангыс бүтүн система катарындагы түрдүү социалдык группалардагы психологиялык процесстер, абалдар жана касиеттер. Мында, группанын социалдык-психологиялык маанайы жана конфликттүү мамилелер (группалык абал), лидердик, группалык аракет (группалык процесс) жана биримдик, шайкештик жана конфликттүүлүктү изилдөө социалдык психология үчүн өзгөчө маанилүү.

4. Толпанын жүрүм-туруму, паника, имиш, мода, массалык энтузиазм, массалык шаттануу, апатия, коркунуч сыяктуу массалык психикалык кубулуштар.

Ушул көз караштардын алкагында психолог Г.Андреева төмөнкүдөй бүтүмдү берет. “Социалдык психология адамдардын социалдык группалардын шартындагы жүрүм турумунун, ишмердүүлүгүнүн, карым катнашынын психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана ушул эле группалардын психологиялык мүнөздөмөлөрүн изилдеп үйрөнөт”.

Социалдык психологиянын предметин аныктоого байланышкан түрдүү көз караштарды жалпылыштырып, ага төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот: **Социалдык психология** – бул индивиддин социалдык кулк-мүнөзүнүн калыптануусун жана индивиддердин социалдык карым катнашынын жана өз ара аракеттенүүсүнүн шарты катарында группаны мүнөздөөчү психологиялык кубулуштардын (процесстер, абалдар жана касиеттер) мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү психология илиминин тармагы.

Социалдык психологиянын предметин кандай көз караш менен түшүнгөнүбүзгө жараша анын негизги үйрөнүү объектилери башкача айтканда, социалдык-психологиялык кубулуштар аныкталат. Социалдык психологиялык кубулуштарды түрдүү негиздер боюнча бөлүштүрүүгө мүмкүн: түрдүү социалдык топторго жана субъектерге тиешелүүлүгү боюнча, психологиялык кубулуштардын тигил же бул классына таандык болушуна, туруктуулугуна жараша, баамдалышына жараша ж.б. Аларга: группадагы личность (мамилелердин системасы), “личность – личность” системасындагы өз ара аракеттенишүү (ата-эне – бала, жетекчи – аткаруучу, врач – ооруулуу, психолог – клиент ж.б.), чакан группа (үй-бүлө, мектеп классы, эмгек бригадасы, аскер экипажы, достордун группасы, “личность – группа” системасындагы өз ара аракеттенишүү (лидер – башкарылуучулар, жетекчи – эмгек коллективи, командир – взвод ж.б.), “группа – группа” системасындагы өз ара аракеттенишүү (командалардын мелдеши, группалык сүйлөшүүлөр, группалар аралык конфликт ж.б.), чоң социалдык группалар (этнос, партия, коомдук кыймыл, социалдык катмар ж.б.). Социалдык психологиянын изилдөө объектилеринин байланышын 1-сүрөттүн жардамы менен белгилөөгө болот.

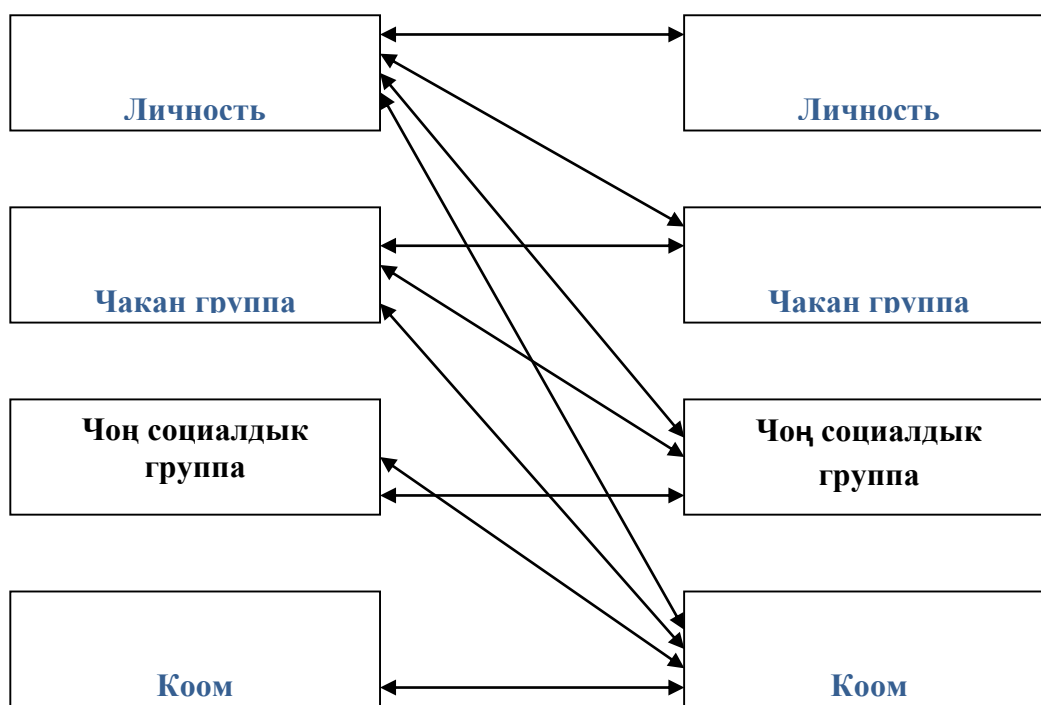
2. Социалдык психологиянын маселелери жана функциялары

Социалдык психология илимий тармак катары төмөнкүдөй конкреттүү маселелерди чечүүгө багытталат:

- 1) социалдык-психологиялык кубулуштардын жана процесстердин ишке ашуусундагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү, анын формаларын, маңыз, мазмундарын ар тараптан изилдеп үйрөнүү;
- 2) социалдык-психологиялык кубулуштардын пайда болуу булактарына жана өнүгүү шарттарына тарыхый жана социалдык өңүттөрдөн (аспекттерден) теориялык жана практикалык талдоо жүргүзүү;
- 3) социалдык психологиялык изилдөө позицияларын бекемдөө жана күчөтүү үчүн коомдук кубулуштарды, процесстерди ортоктош изилдөө максатында башка илимдер менен ар тараптуу байланыштарды түзүү;
- 4) социалдык-психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдү жана механизмдерди эсепке алуунун негизинде мамлекеттин (коомдун) саясий, экономикалык, этникалык ж.б.у.с. өнүгүү процесстерине алдын ала маалымат берүү (прогноздоо).

Социалдык психологиянын негизги функциялары катары адатта төмөнкүлөр белгиленет:

- теориялык-методологиялык функциясы. Мында, изилденүүчү кубулуштун жана процесстин маңызын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн таанып билүүнүн жол жобосу, методдору, принциптери менен байланышкан маселелер такталат. Ошондой эле социалдык психологиялык изилдөөнүн натыйжаларын коомдук турмушта практикалык колдонулуу багыттары аныкталат.
- дүйнөгө көз караштык функциясы. Мында, биринчиден адамдардын

1-Сүрөт. Социалдык психологиянын изилдөө объектилери.

психикасынын табияты жөнүндөгү азыркы мезгилдеги илимий билимдерди жана анын коомдун рухий турмушундагы оорду тууралуу түшүнүктөрдү жалпылаштыруу болсо, экинчиден “адам - группа - коомчулук - коом” системасынын психологиялык түзүүчүлөрү жөнүндө туура түшүнүктөрдү калыптандыруу процесстери көрсөтүлөт.

- жөнгө салуучулук (регулятивный) функциясы. Мында, социалдык-психологиялык кубулуштардын, процесстердин коомдук мамилелердин ишке ашуусуна жана өнүгүшүнө тийгизүүчү таасирлери аныкталып, аны натыйжалуу башкаруунун жолдору, формалары, каражаттары көрсөтүлөт.

- алдын ала маалымдоо (прогноздук) функциясы. Мында, социалдык психологиялык кубулуштардын жана процесстердин жүрүшүндөгү бөтөнчөлүктөрдү эсепке алуу менен коомдук аң сезимдин жана коомдун рухий жашоосунун өнүгүү динамикасына, келечегине туура баа берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

- аксиологиялык функциясы. Мында, адам ишмердигиндеги, турмушундагы жана жалпы эле коомдогу социалдык-психологиялык баалуулуктарды аныктоого мүмкүндүк жаралат.

Социалдык психологиянын өнүгүүсүнүн ар кандай тарыхый мезгилдердеги анын түзүлүшү карама-каршы, бирок бири-бири менен тыгыз байланышкан эки процесстин өз ара аракеттенишүүсүнүн натыйжасы болуп эсептелет: а) дифференциалдашуу, башкача айтканда социалдык психологиянын бөлүктөргө ажырашы; б) интеграциялануу, ички бөлүктөрдүн өз ара биригүүсү жана психология илиминин башка тармактары менен бир бүтүндүктү түзүүсү.

Социалдык психологиянын бөлүнүүсү түрдүү негиздер боюнча жүргүзүлүшү мүмкүн, бирок азыркы мезгилде төмөндөгүдөй негизги багыттар калыптанган.

1. Социалдык-психологиялык кубулуштарды анализдөөнүн түрдүү методдоруна (теориялык, эмпирикалык, эксперименталдык жана практикалык) карата багытталуу тиешелүү түрдө теориялык, эмпирикалык (эксперименталдык бирге) жана практикалык социалдык психологияларды келтирип чыгарат. Бул өз ара байланышкан бөлүктөр социалдык психологиянын илим катарындагы негизги баяндоочу, түшүндүрүүчү, прогноздоочу жана таасир тийгизүүчү милдеттерин түрдүүчө ишке ашырышат.

2. Адамзаттын түрдүү тиричилик ишмердүүлүктөрүн изилдөөнүн натыйжасында социалдык психологиянын карым-катнаштын жана эмгектин психологиясы, социалдык таанып-билүүнүн жана чыгармачылыктын психологиясы деген тармактары калыптанды.

Социалдык психологиянын чечүүчү маселелеринин татаалдыгына жана функциясынын көп түрдүүлүгүнө байланыштуу анын бир катар тармактарынын пайда болушун жана өнүгүшүн шарттады. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Этникалык психология – түрдүү этникалык топтун өкүлдөрү катары адамдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Массанын психологиясы – адамдардын толпадагы жүрүм турумун паниканын жана имиштердин шартындагы психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Дин психологиясы – диний коомчулук өкүлдөрүнүн жана диний ишмердүүлүктүн психологиясын изилдейт

Саясий психология – коомдун саясий турмушундагы жана адамдардын саясий ишмердүүлүгүндөгү психологиялык кубулуштарды жана процесстерди изилдейт.

Башкаруунун психологиясы – группага жана адамдар тобуна таасир көрсөтүү, аларды өнүктүрүү, керектүү мезгилдерде алардын айрым звенолорун тартипке келтирүүнүн психологиялык проблемаларын изилдейт.

Карым катнаш психологиясы – адамдар ортосундагы жана группалар арасындагы байланыштын, маалымат алмашуунун психологиясын изилдейт.

Үй бүлө психологиясы – коомдун баштапкы ячейкасы катары үй бүлөлүк мамилелердин психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Личностун социалдык психологиясы – адамдын психологиялык өзгөчөлүктөрүн түрдүү коомдук жана личностор аралык мамилелердин тутумунда изилдейт.

Конфликтүү мамилелердин психологиясы - түрдүү мазмундагы конфликтердин пайда булактарын, өнүгүшүнүн психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана анын алдын алуунун, натыйжалуу чечүүнүн жолдорун изилдейт.

3. Социалдык психологиянын кыскача өнүгүү тарыхы

Социалдык психологиянын илим катары калыптангандыгына салыштырмалуу аз убакыт өткөндүгүнө карабастан, ал өз тарыхында узак жолду басып өткөн. Социалдык психологиялык билимдердин эң алгачкы башаты катары байыркы грек жана кытай философторунун эмгектери саналат. Алардын эмгектеринде адамдардын кулк-мүнөзүнүн социалдык психологиялык өзгөчөлүктөрү жана коомдук нормалар менен

индивиддин коомдук жүрүм турумундагы психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөр, адамдардын группага биригүү мотивдери ж.б. баяндалган. Мисалга алсак:

Платон (б.э.ч. V-IV кк.) Эмне үчүн адамдар социалдык ролдорду аткарат? деген суроону коюу менен аны физиологиялык жактан негиздөөгө аракеттенет. Дененин тигил же бул негизги бөлүгүнүн басымдуулук жасашына жараша: аш казан – кол өнөрчү, жер иштетүүчү; жүрөк – аскер адамы, полководец; баш – философ, башкаруучу ж.б.

Аристотель (б.э.ч. III-IV кк.) адамды курчаган адамдар калыптандырат деп эсептеп, алгачкы ирет адамды коомдук жаныбар деген ойду айтат жана адамдын чогуу жашоосун социалдык инстинкт деп эсептеген.

Н.Макиавелли (XV-XVI кк.) адамдын социалдык жүрүм турумунун булагы деп – бийликке умтулууну эсептеген.

Т.Гоббс (XVII кк.) адам табиятын жырткыч, агрессивдүү деп эсептеп, адам жүрүм турумун коомдук тартипке ылайык кармоону мамлекеттин милдети катары эсептеген.

И.Бентам адам жабырланууну мүмкүн болушунча азайтуу, эң башкысы ырахаттанууга умтулуу үчүн жашайт деп, жеке кызыкчылыктын философиясына таянат.

А.Смит базар экономикасынын философиясын негиздеп, адам активдүүлүгүнүн булагын пайда табууга умтулуу, эң башкысы экономикалык жеке кызыкчылык деп эсептейт.

И.Кант адам калган жаныбарлардан айырмаланып, жоопкерчилигин сезе алат деген ойду айткан.

О.Конт Адам – социалдык мамилелердин объектиси жана субъектиси деген пикирди өнүктүргөн. Социология илиминин позивитизм деген методологиясы негизделген.

Ч.Дарвин адамдын социалдык жүрүм турумунун табигый жаратылышын түшүндүрүүгө аракеттенген. Бул үчүн адамдын жана жаныбарлардын эмоциясын салыштырган.

Ч.Спенсер социалдык дүйнөдөгү табигый тандоо идеясын сунуштайт.

Г.Лебон толпадагы адамдардын жүрүм турумуна изилдөөлөрдү жүргүзүп, толпага психологиялык мүнөздөмөлөрдү берет.

Г.Тард тууроонун социалдык табиятын изилдеген.

1860 – жыл социалдык психологиянын илим катары негизделген мезгили эсептелет. Анткени ушул мезгилге чейин социалдык-психологиялык билимдер жогоруда айтылгандардан көрүнгөндөй айрым-айрым идеялар, көз караштар түрүндө жашап, белгилүү бир системалуу теория же концепция деңгээлине жеткен эмес.

Немец окумуштуулары философ М.Лоцарус жана тилчи Г.Штейнталь тарабынан 1860-жылы улуттук тилди, мифологияны, жүрүм-турумдун моралдык нормасын жана улуттук маданияттарды салыштыруу максатында атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн¹. Алар коом менен инсандын өз ара мамилесин чечүүдө “коллективдүү” чечүүнү сунуштаган: айрым-айрым жашаган “жекече жан дүйнөлөрдүн” “өзгөчө жогорку деңгээлдеги бүтүндүккө” баш ийүүсү, андай касиетке эл (улут) ээ болот, б.а. жеке адамдар элге баш ийип жашайт деген ой айтылат. Бул жерде алар “эл” түшүнүгү аркылуу улуттук жалпылыкты түшүнүшкөн.

Социалдык психологиялык изилдөөлөрдүн тарыхы да дал ушул мезгилден башталат. Алар 1859-жылы “Элдердин психологиясы жана тил таануу” журналын негиздешип, анын биринчи номерине “Элдердин психологиясы жөнүндөгү алгачкы ой жүгүртүүлөр” аттуу макаласын жарыкка чыгарышкан. Анда Гегелдин тарыхтын философиясы жөнүндөгү көз караштарына негизденип, коомдук-тарыхый өнүгүүдөгү эң башкы күч болуп эл же

¹ Психология. Словарь. Под ред. А.В.Петровского. –М., Политиздат, 1990, 469-бетте.

“бүтүндүн руху” (дух целого) саналат жана ал көркөм өнөрдүн, диндин, тилдин, мифтин, үрп-адаттардын ж.б. өзөгүн, мазмунун түзөт жана аларда чагылат. Жеке адамдын аң сезими болсо анын мөмөсү, психикалык байланыштардын бөлүкчөсү болуп саналат деген ой айтылган. Социалдык психологиянын милдети – “элдин рухунун психикалык маани-маңызын таанып билүү, элдин рухий ишмердүүлүгүнүн жүрүшүнүн мыйзамдарын табуу болуп саналат².

Кийинчерээк жогорудагы идея немец психологу В.Вундт тарабынан тереңдетилип изилденген жана өнүктүрүлгөн. Алгач ал өз көз караштарын 1863-жылы басылып чыккан “Адамдардын жана айбандардын жаны жөнүндөгү лекциялар” аттуу эмгегинде чагылдырган. В.Вундтун пикири боюнча, этнопсихологиялык изилдөөлөрдө тил менен ойлоону эксперимент менен изилдөөгө мүмкүн эмес. Ошондуктан, маданияттын мөмөсү болушкан: көркөм өнөрдү, динди, тилди, мифти, үрп-адаттарды ж.б изилдөө үчүн эксперименттен башка методдорду пайдалануу керек деген³.

В.Вундт “бүтүндүн руху” деген так аныкталбаган түшүнүктү колдонбостон, элдердин психологиясы деген түшүнүккө реалдуу түс берип, аны бир кыйла турмушка жакындатышы тилди, мифти жана үрп-адатты изилдөө үчүн эмпирикалык изилдөөлөрдүн программасын түзүүгө жана сунуш кылууга мүмкүндүк берген.

1897-жылы эң алгачкы социалдык-психологиялык тажрыйба жүргүзүлгөн. Н.Трипплет жалгыз адамдын иш аракети менен мелдештин шартындагы иш аракеттерди салыштырган.

1908-жылы Э.Росстун жана У.Мак Дугалдын социалдык психология боюнча эки окуу куралы удаа жарык көрөт.

1925-жылы Дж.Морено социометрия методун иштеп чыккан.

1927-1932 жж. Э.Мейонун группанын официалдуу эмес структурасына жүргүзгөн эксперименттери.

1938-жылы К.Левиндин лидерди изилдөө боюнча эксперименталдык жумуштары.

1920-жылдан тартып СССРде социалдык психология марксистик окуу менен тыгыз байланыштырылган. Г.В.Плеханов марксистик окууга таянып, “коомдук психология”, “коомдук аң сезим” терминдерин колдонот.

1921-жылы В.М.Бехтерев “Коллективдүү рефлексология”, “коллектив” деген түшүнүктөрдү тактоого аракеттенет.

Текшерүү үчүн суроолор:

5. Социалдык психология илиминин предметин айтып бергиле.
6. Социалдык психология илиминин өнүгүү процессиндеги негизги концепцияларды айтып бергиле.
7. Социалдык психология илиминин милдеттерин айтып бергиле.
Социалдык психологиянын негизги тармактары кайсылар?

---

² Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. –М., 1974, 238-бетте.

³ Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология в XX столетии. – М., 2001, 77-бетте.

2-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Социалдык психология илиминин предметин, максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Социалдык психологиянын методологиялык негизи.
2. Социалдык психологиянын методдору.
3. Социалдык психологиянын актуалдуу проблемалары.

1. Социалдык психологиянын методологиялык, теориялык негиздери жана изилдөө методдору

Социалдык психология илим катары маанилүү эки милдетти аркалап келет. Биринчиден, изилденүүчү кубулушка жана процесстерге карата мамилени, идеялык багытты аныктоочу социалдык-психологиялык теорияларды иштеп чыгуу. Экинчиден, изилдөөчүлөрдүн социалдык-психологиялык феномендерди таанып-билүү жаатындагы илимий жетишкендиктерин практикадагы колдонулушун камсыздоо.

Социалдык-психологиялык теориялардын өзөгүн (ядро) социалдык психологиянын методологиялык жана теориялык негизи түзөт. Социалдык психологиянын методологиялык жана теориялык негизин баштапкы жоболор түрүндө төмөнкүдөй берүүгө болот:

- социалдык-психологиялык кубулуштардын маңызын адамдардын аң сезиминде чагылтуунун натыйжасында пайда болгон курчаган социалдык чындыктын идеалдуу (материалдык эмес деген мазмунда) образы түзөт;
- социалдык чөйрө менен индивиддин үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүүсү (турмуштук жагдайлардын таасириндеги адам активдүүлүгү, ишмердүүлүгү, өнүгүүсү) биринчиден, адамдардын жана алардын группаларынын өз ара аракеттенүүлөрүнөн (кыйынчылыктарды жеңүү, ой-пикир алмашуу, өз ара жардамдашуу) түзүлсө – экинчиден, коомдук мамилелердин өнүгүшүнө жана калыптанышына алып келет;
- чөйрө, карым-катнаш жана биргелешкен ишмердүүлүк түрдүү группалардын психологиялык бөтөнчөлүгүн (мисалы уюшумдуулугун) көрсөтөт, бирок, мүчөлөрдүн санынын өсүшү менен карым катнаш жана биргелешкен ишмердүүлүк сейректей баштайт, ал эми чөйрөнүн, ишмердүүлүктүн жана турмуштун объективдүү шарттарынын таасири күчөйт (уюшумдуулук деңгээли төмөндөйт);
- коомдук мамилелердин мазмуну жана мүнөзү көп жагынан адамдардын конкреттүү максаттагы өз ара аракеттенүү кырдаалдарына жана өзгөчөлүктөрүнө шартталган;
- коомдук мамиленин бардык түрлөрүнө адамдардын жекече психологиялык мамилелери сиңирилген, б.а., иш жүзүндөгү өз ара аракеттенишүүнүн натыйжасында пайда болгон субъективдүү байланыштар эмоционалдык түс алат (жактыруу же жактырбоо, симпатия жана антипатия ж.б.);
- тарыхый өнүгүүдө индивиддердин материалдык жана рухий жашоосунун натыйжасы катары коомдук жана психологиялык мамилелердин чагылышын туюнткан адамдардын коомдук (массалык) аң сезими калыптанат.

Жогоруда баяндалган теориялык жоболор негизинен СССР мезгилинен тартып калыптанган КМШ өлкөлөрүндөгү социалдык психологиянын методологиясын түзөт. Ал эми чет өлкөлөрдө психоанализ, бихевиоризм, интеракционизм өндүү психологиянын илимий багыттары методологиялык негиз катары кызмат өтөйт.

Социалдык психологиянын изилдөө методдорун төмөнкүдөй классификациялап үйрөнүү бир топ ыңгайлуу болот:

1. Эмпирикалык изилдөө методдору

- **Байкоо.** Байкоо тандалган, үзгүлтүктүү же үзгүлтүксүз жүргүзүлүүсү мүмкүн. Үзгүлтүксүз байкоо узак убакытка чейин бир баланын же группанын үстүнөн такай жүргүзүлөт. Үзгүлтүксүз байкоо көп учурда күндөлүк толтуруу менен жүрөт. Күндөлүктү атайын илимий кызматкер гана жүргүзбөстөн, ата-энелер да жүргүзүүсү мүмкүн.

Үзгүлтүктүү байкоо чектелген убакытта баланын жүрүш-турушунун бир бөлүгүнүн үстүнөн жүргүзүлөт. Байкоочу менен байкалуучулардын ортосундагы байланышка жараша

байкоо байланышсыз (мугалимдин окуучулардын үстүнөн байкоо жүргүзүп жатканын окуучулар биринчи күндөн баштап билишет), байланыштуу - мында экспериментатор окуучуларга экскурсия, кружок, консультация өткөзүү менен өзүнө керектүү илимий фактыларды топтойт.

Байкоодон алынган фактылар чындыкка дал келиши үчүн төмөндөгү шарттар аткарылышы керек:

- Алдыга коюлган максат, маселе так такталып, байкоонун бардык этабында жүргүзүлүүчү план алдын ала талкууланып конкреттүү болуусу керек;
- Изилдөөчүнүн ар бир кадамы изилденүүчүлөрдө шектенүү, күмөн саноо, чоочуу сезимдерин козгошу керек эмес;
- Байкоого алынган фактылар катталышы зарыл. Каттоодо жалаң гана фактылар тизмектелбестен, балдардын психикалык өзгөчөлүктөрү, реакциялары да түшүрүлүшү керек. Фактыларды каттоодо фото, кинокамера, диктофон, түрдүү техникалык каражаттар, жазуулар колдонулушу мүмкүн. Алынган маалыматтарды кайтадан иштөө жана интерпретациялоо иштери жүргүзүлөт.

Байкоо методунун жетишпеген жактары да бар. Байкоодо өтө көп маалыматтарды топтоого мүмкүндүк алган менен, анын ички закон, ченемдүүлүгүн табуу, статистикалык ишеничтүүлүгүнө ишенүү кыйын, Статистикалык материалдардын ички закон ченемдүүлүгүн табуунун илимий кызматкерлерден көп тапкычтыкты илимий социологиялык, психологиялык тажрыйбаны талап кылат.

- **Документтерди анализдөө.** Документ катары изделүүчү маалыматтар камтылышы мүмкүн болгон бардык булактар эсептелет. Мис: газета, лекциянын тексти, жекече күндөлүктөр, каттоо журналдары, класстык журналдар ж.б.

Документтер официалдуу жана официалдуу эмес болуп бөлүнөт. Официалдуу документтер официалдуу мекемелерден алынат. Мис: кеңешменин протоколу, жылдык отчеттор ж.б. Ал эми официалдуу эмес документтерге жекече мазмунга ээ болгон документтер кирет. Мис: жекече күндөлүк ж.б.

- **Суроо-жооп методу.** Бул метод эки негизги формада, оозеки (баарлашуу же суроо жооп (интервью) жана жазуу (анкета) жүзүндө жүргүзүлөт.

а) Баарлашуу методу. Баарлашуу (интервью) методу байкоо методуна караганда бир багыттуу келет. Мында изилдөөчү өзүнүн койгон максатына жараша алгач атайын суроолордун тобун түзөт. Суроолордон алынган жоопторду кагазга өзү же окуучулар түшүрүшөт. Баарлашууда изилдөөчү өзүнүн гана даярдаган суроолоруна жооп албастан, изилденүүчүдөгү психикалык процесстердин жүрүү темпин, реакцияларын жана башка личносттук касиеттерди да регистрациялоого мүмкүндүк алат. Баарлашуу стандарттуу (бериле турган суроо алгач толук даярдалат), стандартталбаган (бериле турган суроо ситуацияга карай пайда болот) болушу мүмкүн. Баарлашууда ишеничтүү толук, күткөн илимий информациянын алынышы изилдөөчү менен изилденүүчүнүн ортосундагы мамиле жараша болот.

б) Анкета методу. Анкетада изилдөөчү алгач такталган гипотезага таянып, суроолордун тобун түзөт. Бул суроолор көп массадагы адамдарды өз ичине алат, массалык информацияларды топтоого мүмкүндүк берет. Жазуу (анкета) методунун жетишпеген жери изилдөөчү изилденүүчүнүн реакциясын ж.б. психикалык касиеттерин байкоо мүмкүндүгүнөн ажырайт,

Анкета методу түрдүү курактагы балдар үчүн эффективдүү боло бербейт. Төрт жашка чейинки балдар өз оюн жазуу түрүндө бере албагандыктан, анкета методу спецификалык, чектелген, бирок жеткиликтүү деңгээлде колдонулат. Мында изилдөөчү изилдөөгө керектүү материалдарды алгач даярдап, баланы кысылбай турган жерге отургузуп, изилдөөчү объекттерди (көлөмүн, түсүн ж.б.) көрсөтүп, аны оозеки баалоосун өтүнөт. Төрт жаштан кийин аңгеме сөз жүзүндө жүрүп, жооптору толук сүйлөм аркылуу түзүлүп калат.

- **Атайын социалдык-психологиялык методдор (социометрия, группалык баалоо методу ж.б.)**

Социометрия методу личносттор аралык жана группалар аралык мамиленин өзгөчөлүктөрүн өнүгүү деңгелин, конкреттүү группанын мүчөлөрүнүн социалдык-психологиялык батышуучулугун ж.б. изилдөөгө мүмкүндүк берет. Ар кандай эле социалдык группада официалдуу эмес структуранын болору белгилүү. Бул структурада личносттор аралык мамиледеги симпатия, антипатия, өз ара баа берүү процесстери калыптанат. Натыйжада группанын официалдуу эмес структурасында өз ара колдоочулук, өз ара таасир тийгизүүчүлүк, популярдуулук, лидерлик сыяктуу жана башка көрүнүштөр келип чыгат. Социометрия методу дал ушул официалдуу эмес структурадагы көрүнүштөрдү, психологиялык кубулуштарды үйрөнүүгө негизделген.

Социометриялык изилдөө төмөнкүдөй тартип боюнча жүргүзүлөт. Эскерте кетүүчү нерсе, бул жерде анонимдүүлүктү сактоого мүмкүн эмес, мындай болбосо изилдөөнүн эффективдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип коюшу мүмкүн. Ошондуктан экспериментатордун симпатияны-антипатияны билдирүү жөнүндөгү талабы, группанын айрым мүчөлөрүн тынчсыздандырып, ички кыйналууларды пайда кылып изилдөөгө катышпай эле коюуга ниеттендириши мүмкүн. Бирок группанын ар бир мүчөсү өзүнө жакындыгына, симпатиясына, ишенгендигине ж.б. жараша группанын мүчөлөрүнөн тандоого милдеттүү.

Социометриялык изилдөө эки формада жүргүзүлүшү мүмкүн. Биринчи формасында изилденүүчүнүн канча адамды “жагат” же “жакпайт” деп тандоосуна эч кандай сандык чек коюлбайт. Мисалы: группада 12 адам болсо, изилденүүчү группадагы өзүнөн башка 11 адамдын бардыгын тең жагат деп көрсөтүп коюшу мүмкүн. Изилдөөнүн бул формасынын жетишкен жагы катары группадагы личносттор аралык мамиленин көп түрдүүлүгүн жана эмоционалдуулук деңгээлин аныктоого мүмкүндүк бергендигин эсептөөгө болот. Бирок практикадагы группалардын өлчөмү 12-16дан жогорку адам сандарынан тургандыктан бул форманы колдонуу математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүүдө, логикалык талдоолордо бир топ кыйынчылыктарды пайда кылат. Экинчиден “кокустан тандап алуунун” ыктымалдуулугу өтө жогору. Мисалы: изилденүүчү ашыкча баш ооруну пайда кылбоо мотивинде “бардыгы жагат” деп жооп берип коюшу мүмкүн. Ал эми практикалык турмушта мындай болушу мүмкүн эмес. Бул учурда изилденүүчү группадагы өзүнө жакпаган же нейтралдуу мамиледе турган адамдарды деле жагат деп жалган жоопту берип койду. Изилденүүчүнүн өзүнө жакпаган адамдарды деле жагат деген жалган жоопторун “кокустан тандап алуу” деп айтабыз. “Кокустан тандап алуунун” ыктымалдуулугу канчалык төмөн болсо, изилдөөдөн алынган маалыматтын ишенимдүүлүгү ошончолук жогору болот. Эреже

боюнча “кокустан тандап алуу” ыктымалдуулугунун 0,20- 0,30 аралыгында жатышы нормада деп эсептелинет.

Жогорудагыдай көрүнүштөрдөн улам айрым изилдөөчүлөр социометриялык изилдөөнүн экинчи формасын иштеп чыгууга аргасыз болушкан. Негизги максат “кокустан тандап алуунун” ыктымалдуулугун төмөндөтүү эле. Бул үчүн алар изилденүүчүлөрдүн тандап алууларынын санына чектөөлөрдү киргизүүнү сунуш кылышкан.

• **Тест методу.** Тест (англ.тилинен которгондо) - сыноо, текшерүү деп көтөрүлат. Тест башка психологиялык методдорго караганда атайын түзүлгөн психодиагностикалык метод болуп саналат. Тестте изилдөөчү өзүнүн алдына койгон максатына, гипотезасына карап, объекти изилдей турган суроолордун тобун түзөт.

Бул метод чет өлкөлүк психологияда өтө кеңири таркалган. Мунун жардамы аркылуу ишмердүүлүктүн өзүнүн областындагы ар түрдүү образдагы (көрүнүштөгү) зээндүүлүктүн даражасы менен акыл өнүгүүнүн деңгээлин аныктайт, адамдын жеке абалы менен анын өзгөчөлүктөрүн (мисалы; чарчоосу, табиттин активдүүлүгү) белгилейт, личносттун структурасынын сапатын үйрөнөт (анын мамилечилдигин, өзүн-өзү баалоосун, притязаниянын даражасын, эмоционалдуу туруктуулугун ж.б.), адамдын кийинки мүмкүнчүлүгүнүн өнүгүүсүн, анын профессионалдык даярдыгы менен жарамдуулугунун чегин алдын ала болжолдойт ж.б. Ошентип изилдөө максатына карай тест методу билимди текшерүүчү тестер, интеллектуалдык тестер, личностук тестер, проективдик тестер, кесиптик тестер деп шартту түрдө бөлүнөт.

Тестти өндүрүшкө киргизүүдөн мурун, анын практикада колдонуу мүмкүнчүлүгүн, андан алынган жооптор бардык кырдаалдарда туура болорун көп массадагы изилденүүчүлөрдө текшерилип, эксперттердин оюн жыйынтыктаган соң, өндүрүшкө киргизилет. Ошондуктан тест методунан алынган илимий фактылар ишеничтүү, туура болот. Тест кандай кырдаалда, шартта өткөзүлсө да, объективдүү информацияларды бере алат.

Тест методунан алынган фактылар чындыкка дал келиши үчүн, биринчиден, тест изилденүүчүдөгү тигил же бул касиеттердин жашашын же жашабоосун аныктоосу зарыл. Экинчиден, изилденүүчүдө тигил же бул психологиялык касиеттердин көрүнүшүнө, пайда болуусуна бирдей шарт түзүлүүсүн талап кылат. үчүнчүдөн, алынган информациялар туура интерпретациялануусу зарыл.

• **Эксперимент.** Эксперимент максаттуу багыттын шартын так эске алып, тажрыйбаны өзгөчө тартипте өзгөртөт, пландуу кийлигиш экспериментти түзүүдө шартка жараша өзгөртүүнү бир канча жолу кайталайт жана аны өзгөртүү менен, психикалык кубулуштардын өнүгүүсүнүн жүрүшүнө байкоо жүргүзүлөт, кайсы бир нерсени күтүп отурбастан андагы пайда болгондорду бир топ ыңгайлуу шарттарда активдүү кайра түзүүгө чакырат. Эксперимент жалпысынан кубулуштардын компоненттерин бөлүштүрүү менен бөлүктөрдү бөлүп үйрөнүшү мүмкүн, ошондой эле жыйынтыкты азыр да көптүр так белгилейт.

Бул метод педагогикалык гипотезанын (педагогикалык болжолдоону текшерүү үчүн) апорбациялоо, фактыларды констатциялоо, салыштырмалуу эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн пайдаланылат.

Эксперимент үч түргө бөлүнөт: табигый, моделдештирилген жана лабораториялык.

2. Калыптандыруучу-тарбиялык методдор

Калыптандыруучу-тарбиялык метод бир эле мезгилде эки функцияны аткарат. Биринчиден, ал баланын психологиялык өзгөчөлүктөрү менен механизмдерин үйрөнүүгө багытталса, экинчиси-тарбия менен билим берүүнүн максаттарын ишке ашыруу, окуу-тарбия процесстеринде окуучуларга жардам көрсөтүү. Бул метод, личносттун психикалык өзгөрүүсүнө көзөмөлдөө жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берип, изилдөөчү (мугалим)-балага максаттуу багытталган таасир этүүдө, ишмердүүлүгүн уюштурууда баланы окутуу-тарбиялоо ишине түздөн-түз активдүү кошулуусунун оптималдуу (ыңгайлуу) жолун издөөдө жана иштеп чыгууда активдүү катышат, окуучунун психологиясын үйрөнүү менен аны ийгиликтүү айкалыштырат.

А.Л. Журавлев Калыптандыруучу-тарбиялык методдорду төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат⁴

Методдор	Таасир этүүнүн максаты
Оптималдаштыруучу методдор	Жагымдуу психологиялык климатты калыптандыруу, карым катнаш тренингин уюштуруу
Стимулдаштыруучу методдор	Эмгекти рационалдуу уюштуруу ыкмаларына ээ кылуу, өз ара түшүнүшкөн группаны жаратуу
Башкаруучу методдор	Психологиялык тандоо, кадрдык жайгаштыруу, группанын ишмердүүлүктөрүн уюштуруу
Өнүктүрүүчү методдор	Группалык даярдоолор, окутуу жана тарбиялоо
Профилактикалык	Индивиддин жана группанын психологиялык касиеттерин коррекциялоо
Баалоочулук-аттестациялоочу методдор	Атестациялоо, өзүн-өзү баалоо
Маалымдоо-эскертүүчүлүк методдор	Психологиялык кеңеш берүү

Жыйынтыктап айтканда, социалдык психологиялык методдор индивиддин, группанын жекече психо-физиологиялык өзгөчөлүктөрүн (курактык, аймактык, интеллектуалдык) эске алуу менен максатка ылайык тандалган методдор аркылуу жүргүзүлөт. Эскерте кетүүчү нерсе, көпчүлүк мезгилдерде калыптандыруучу-тарбиялык методдорду колдонуу, оболу эмпирикалык изилдөө методдору аркылуу изилденүүчүгө так социалдык-психологиялык диагноз коюп алууну талап кылат. Мисалы, мугалим

⁴ Социальная психология. Учебное пособие. / Отв. Ред. А. Л Журавлев. М.: ПЕР СЭ, 2002. 18-бетте.

окуучуга же окуучулар классына социалдык-психологиялык таасир көрсөтүүдөн мурда алардын жекече психологиялык касиеттерин мыкты элестете алуусу зарыл.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Социалдык психологиянын методологиялык негизин түзгөн кандай багыттар бар?
2. Социалдык психологиянын изилдөө методдорунун ар бирине мүнөздөмө бергиле?

3-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАР ОРТОСУНДА МААЛЫМАТ АЛМАШУУ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди карым катнаш процессинин максаты, милдети, маалымат алмашуунун теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Карым катнаштагы маалымат алмашуу процессинин максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Карым-катнаш процесси жөнүндө түшүнүк.
2. Личностор аралык карым-катнаштагы арткы байланыш.
3. Вербалдык коммуникация.
4. Вербалдык эмес коммуникация.

1. Адамдардын маалымат алмашуусунун өзгөчөлүктөрү

Коммуникация жөнүндө тар мааниде сөз кылсак, биргелешкен ишмердүүлүктүн жүрүшүндө адамдар бири-бири менен идеялары, кызыгуулары ар кандай маанайлары, сезимдери, алган таасирлери жөнүндө (сөз кылышат жана) маалыматтарды алмаштырышат. Алгач бул процесс биргелешкен ишмердүүлүктөн ажырагыс түрдө жүргөн жана ишмердүүлүк аткарылган учурда көрүнөт. Кийин гана *психикалык өзүнчө кубулуш* катары бөлүнүп чыгып, анын өзгөчөлүгү болуп атайын каражаттарды жаратышы-семиотикалык өзгөчөлүктөргө ээ болушу - эсептелет. Адамдардын бири-бирине билгендерин айтып пикир алышуусу коммуникация – **маалымат алмашуу – процесси** катары түшүнүлөт. Ошондуктан адамдардын бүт маалымат алмашуу процесстерин маалымат теориясынын терминдери менен чечмелеп-түшүндүрүүгө болот. Мындай кадам жасоо методологиялык жактан туура болбойт. Айрым мүнөздүү өзгөчөлүктөрү түшүп калгандыктан кээ бир кемчиликтери болсо да маалымат берүү процесси адамда маалымат алмашуу менен гана чектелбейт. Маалымат бир эле багытка коммуникатордон реципиентке жөнөтүлүшү («кайта байланыш» түшүнүгүнүн киргизилиши абалды өзгөртпөйт) гана эске алынат. Мында дагы бир касиет байкалбай калат. Маалымат теориясынан адамдын коммуникациясына караганда маселенин сыртына гана көңүл бурулат: маалымат кандайча берилет, ал эми адамдын карым катнашында бир гана маалымат берүү менен чектелбей, маалымат *калыптанат, такталат* жана *өнүктүрүлөт*. Карым катнаштын маалымат алмашуу өңүтүн мүнөздөөдө маалымат теориясынын айрым түшүндүрмөлөрүнө таянганыбыз менен, эки адам маалымат алмашкан учурда маалымат алмашуу процессинин кандай түрдөгү атайын өзгөчөлүктөргө ээ боло тургандыгын тактап алуубуз керек.

Биринчиден, маалыматты жөнөтүүчү бир нерседен маалыматты алуучу экинчи нерсенин ортосунда «маалыматтын жылып жүрүүсү» гана ишке ашпастан, эки активдүү субъектинин өз ара *мамилесине* туш болубуз. Алардын маалымат алмашуусу

биргелешкен ишмердүүлүктү аткарууга алып келет. Башкача айтканда, коммуникация процессине катышкан эки адам бири-бирине маалымат жөнөткөндө өзүнүн гана эмес берки адамдын да жүйөсүн, максаттарын, кызыгууларын, установкасын эске алуу менен, В.Н.Мясищев айткандай, «*кайрылат*». Схема түрүндө **субъект-субъектин мамилеси** ($S - S$) жүрөт. Жөнөтүлгөн маалыматка жооп иретинде экинчи адам тарабынан жаңы маалымат жөнөтүлөрү күтүлөт. Ошондуктан коммуникация процессинде маалымат жөн эле жылып жүрбөстөн, жок дегенде активдүү түрдө маалымат алмашуу жүрөт. Адамдардын маалымат алмашуусунда эң негизги өзгөчөлүк карым катнашга катышкан ар бир адам үчүн маалыматтын **маанилүүлүгү** өзгөчө ролго, мааниге ээ экендигинде, себеби адамдар маанилерди гана «алмаштыруу» менен чектелбестен, А.Н.Леонтьев айткандай, алар **жалпы маани** табууга умтулушат. Буга маалыматты кабыл алуу менен гана жетишилбестен, маалыматтын *түшүнүлүшү, аңдап билиниши* менен жетишилет. Коммуникация процессинин маани-маңызы бири-бирине маалымат гана берип, маалымат алмашуу эмес, биргеликте нерсени түшүнүүгө жетишүү. Ошондуктан ар бир коммуникация процессинде ишмердүүлүк, карым катнаш жана таанып билүү биримдикте берилет.

Экинчиден, кибернетикалык аппараттардан айырмаланып, адамдардын ортосундагы маалымат алмашууда белгилердин тутумунун жардамында баарлашып жатышкан өнөктөштөр бири-бирине **таасир эте алышат**. Башкача айтканда, маалымат алмашуу сөзсүз түрдө өнөктөштүн жүрүм-турумуна таасир этип, өзгөртүүгө багытталат, белги коммуникативдик процесске катышкан адамдардын абалын өзгөртөт, бул -жердеги маанисинде «карым катнашдагы белги эмгектеги эмгек куралы сыяктуу мааниге ээ болот». Карым катнашта коммуникативдик таасир этүү ушул процесстин катышуучуларынын биринин же экинчисинин жүрүм-турумун, нерсе жөнүндөгү түшүнүктөрүн, ой пикирин өзгөртүүгө багытталган психологиялык таасир этүү болуп саналат. Коммуникациянын натыйжалуулугу дагы ушундай таасир этүүнүн канчалык натыйжалуу болгондугунан көрүнөт. Ошондон улам маалымат алмашууда эки багыттагы - коммуникациянын катышуучуларынын мамилесинин тибин өзгөртүү жана алардын ортосунда ишенимдин пайда болуусу (же пайда болбоосу) процесси жүрөт. Албетте, кибернетикадагы «таза» маалымат алмашуу процессинде булар жүрбөйт.

Үчүнчүдөн, маалымат алмашуунун натыйжасы катары коммуникациядагы таасир этүүнүн ишке ашуусу үчүн маалымат жөнөтүүчү (коммуникатор) менен маалымат алуучу (реципиент) бирдей жана окшош **коддун жана декоддун тутумуна ээ болушу керек**. Жөнөкөйлөтүп айтканда, «баары тең, бир тилде сүйлөшүүсү керек». Коммуникация процессинде коммуникатор жана реципиенттин орду алмашып тургандыктан, бул өтө зарыл маанилүү. Адамдардын ортосундагы ар кандай маалымат алмашуу да алар колдонгон белгилердин маанилери экөөнө тең түшүнүктү болгондо гана, адамдар бири-бирин түшүнүүгө жетишет. Бул кырдаалды түшүндүрүүдө социалдык психология лингвистикадан «*тезаурус*» терминин (группа мүчөлөрүнүн баары үчүн маанилердин тутумунун жалпы (түшүнүктүү) болушу) алып колдонот. Анткени сөздөрдүн маанилери белгилүү болсо да, аны адамдар социалдык саясый, курактык өзгөчөлүктөрүнө жараша ар башкача түшүнүшөт. Ошондуктан баарлашып жаткандар тил каражаты аркылуу баарлашса, лексикалык жана синтаксистик тутумду гана эмес, карым катнаш кырдаалын

дагы бирдей түшүнүүсү шарт. Буга ишмердүүлүктүн жалпы тутумуна коммуникация кошулганда гана жетишүүгө болот.

Айтылган маалымат менен аны түшүнүүнүн ортосундагы айырмачылыкты Дж.Миллер төмөнкүдөй турмуш мисалында түшүндүрөт. Күйөөсү иштен үйүнө келсе, аялы: «Мен электрлампочкаларын сатып келдим», - деген сөздөр менен тосуп алса, күйөөсү бул сөздөрдүн маанисин түз эле түшүнбөстөн, сөздүн түпкү маанисин да түшүнүп, ашканадагы күйүп калган лампочкаларды алмаштыруу керек экендигин кошо тутат.

Төртүнчүдөн, адамдардын коммуникациясында **коммуникациялык тоскоолдуктардын** өзгөчө түрлөрү бар. Ал коммуникация каналынын бузулушунан, коддон же декоддон болбостон, социалдык жана психологиялык мүнөздөгү тоскоолдуктар болуп саналышат.

Бир жагынан андай тоскоолдуктар карым катнаш кырдаалын бирдей түшүнбөөдөн келип чыгышы да мүмкүн. Тилдин ар башка экендигинен эмес, баарлашып жатышкан өнөктөштөрдөгү терең айырмачылыктардан улам келип чыгат. Ага *социалдык* (саясий, диний кесиптик) айырмачылыктардан адамдар бир эле түшүнүктү башкача түшүнгөндөн гана эмес, дүйнө таанымдан, дүйнө түшүнүүдөн, дүйнөнү сезип билишинен да айырмалангандан келип чыгат. Андай тоскоолдуктар объективдүү социалдык себептерден да келип чыгып, өнөктөштөрдүн ар башка социалдык группаларга жана маданиятка тиешелүү болушу менен байланыштуу болот. Ушулардан коммуникациянын карым катнаштын бир өңүтү экендиги даана көрүнөт. Кандай тоскоолдуктар болсо да, коммуникация процесси жүрөт. Анткени согушуп жатышкан душмандар да макулдашууга жетишүүгө аракеттенет эмеспи.

Экинчи жагынан коммуникациядагы тоскоолдуктар *психологиялык* мүнөздө болот. Ал айрым учурда баарлашып жаткан адамдын жекече өзгөчөлүгүнөн келип чыгышы мүмкүн (мисалы: өтө тартынчаактыктан, ичимден таптык, тил табыша албастык, карым катнашдагы, мамиледеги тажрыйбасыздык, бири-бирин жактырбоо, ишенбөөчүлүк ж.б.). Ошондуктан азыркы социалдык психологияда *калп айтуу* жана *ишенүү* маселелери изилдөөгө алынууда. Мында кибернетикалык куралдардын ортосунда болбой турган карым катнаш менен мамиленин ортосундагы байланыш ачык көрүнөт. Мына ушулардын баары адамдарды карым катнашга үйрөтүүнү уюштуруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого, мисалы, социалдык-психологиялык тренингди уюштуруу шартында, мүмкүндүк берет.

Адамдардын маалымат алмашуусундагы мына ушуп саналып өткөн өзгөчөлүктөр аны бир гана маалымат теориясынын терминдерин колдонуп түшүндүрүү жана чечмелөө менен чектелип калууга болбой тургандыгын көрсөтөт. Жогоруда айтылгандарды эске алып, ал терминдерди жаңы мааниде колдонуу туура болот. Мисалы, коммуникация процессинин типтерин түзүүдө маалымат теориясындагы «сигналдардын багыт алуусу» түшүнүгү колдонулат: а) *аксиалдуу* (лат. axis-ось-ок) коммуникативдик процесс-сигналдары айрым маалымат алуучуларга, б.а., айрым адамдарга жөнөтүлөт. б) *ретиалдуу* (лат. Rete-сеть-тор) коммуникация процесс-сигналы (адреске) адамдарга жөнөтүлөт.

Азыркы коомдо – маалымат каражаттарынан ретиалдуу коммуникативдик процесстерди изилдөөнүн мааниси өсүүдө. Себеби сигналдардын группага жөнөтүлүшү анын мүчөлөрүн ошол группага жөнөтүлүшү анын мүчөлөрүнүн ошол группатиешелүү экендигин аңдап билүүгө түрткү берет, сигналдар жөн эле жөнөтүлүү менен чектелбей, коммуникативдик процесстин катышуучуларын *социалдык жактан багыттап* да турат. Мындан бул процесстин мазмунун ачып берүүдө маалымат теориясынын терминдери менен гана чектелүү жетишсиз болору көрүнөт. Коомго маалыматтын таралышы «ишенүү» жана «ишенбөө» аркылуу өтөт. Туура маалыматка ишенбей, жалган маалыматка ишенип калышы, маалымат каналы ушундай фильтрден кандай кырдаалдарда тосулуп каларын билүү психология үчүн өтө маанилүү. Ошондой эле таасирин күчтөтүүчү жана басаңдатуучу каражаттардын жыйындысын билүү пайдалуу. Андай каражаттардын жыйындысы **фасцинация** деп аталат. Маалыматты коштоп жүрүүчү ар кандай каражатты фон жаратат, андан негизги маалымат утат жана анын ишенбөөчүлүк филтринен өтүүсүнө оңой болот. Маалыматтын музыка менен, түс менен, мейкиндик менен коштулушу фасцинацияга мисал болот. Маалымат эки типке – **түрткү берүүчү** жана **фактыны билдирүүчү** болуп – бөлүнөт. Түрткү берүүчү маалыматтар буйрук, кеңеш берүүдө, өтүнүчтө билдирилип, адамга кандайдыр бир аракет жасоого шыкак берет. Шыкактын түрлөрү көп. Анын бири *активдештирүү* – белгиленген багытта гана аракеттерди жасоого түрткү берүү. Дагы бири *интердикция* – айрым жагымсыз, керексиз аракеттерди жасабоого түрткү берүү. Акыркысы дестеблизация – макулдашылган аракеттердин жана ишмердүүлүктөрдүн аткарылышын бузууга багытталат.

Фактыны билдирүүчү маалымат – маалыматты *билдирүү* формасы менен гана чектелет, түздөн-түз жүрүм-турумду өзгөртүүгө багытталбастан, кыйыр түрдө жүрүм-турумду, ишмердүүлүктөрдү өзгөртөт. Маалыматты билдирүүнүн мүнөзү ар кандай; кеңүл кош, «баары бир» түрдө же күчтүү ынаным менен маалымат берүү ж.б.

Азыркы педагогикада мугалимдин маалымат билдирүүсү канчалык деңгээлде ынандыруунун элементтерин өз ичине кошуусу жөнүндө талкуу жүрүүдө.

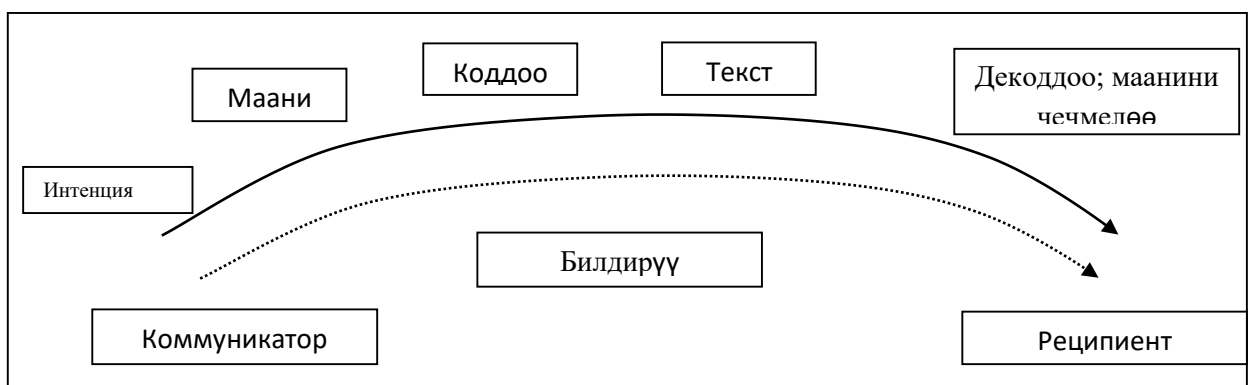
2. Вербалдык коммуникация

Коммуникация кандай каражаттар аркылуу жүргөндүгүнө, байланыштуу *вербалдык* (тил аркылуу) жана *вербалдык эмес* (тилсиз) болуп бөлүнөт.

Вербал – латын сөзү, кыргызча (кеп сөз) дегенди билдирет. Коммуникацияда белгилик система катары көп колдонулат. Кеп-коммуникациянын универсалдуу каражаты. Карым катнашда **вербалдык коммуникациянын** белгилер тутумун адамдардын кеби (речи) түзөт, б.а., тилдик бирдиктердин жана каражаттардын мааниге ээ болгон тутуму эске алынат.

Тил карым катнаш жүргүзгөн адамдардын ортосундагы коммуникацияны камсыз кылат. Информация адам максатка ылайык сөздөрдүн сөз тизмектерин тандап, тилдик талаптарга салып чечмелеп, реципиентке (информацияны кабыл алуучу адам) багыттайт. Реципиент кабыл алган информацияны чечмелеп түшүнүп, ошого жараша өзүнүн жүрүштүрүшүн өзгөртөт. Коммуникатор (информация берүүчү адам) менен реципиент жалпы иш-аракетти, максатты, жүзөгө ашыруу үчүн экөөнө тең түшүнүктүү тилде сүйлөшүш керек. Эгер биринин берген маалыматын экинчиси толук түшүнбөсө, өз ара түшүнүшүү, таасир этүү бузулат, иш максатына жетпейт. Кеп коммуникациянын эң универсалдуу каражаты болуп саналат, анткени ал аркылуу берилип жаткан маалыматтын мааниси жөнөтүлгөн адреске кемибей толук жетет. Ал үчүн баарлашып жаткан өнөктөштөрдүн карым катнаш кырдаалын түшүнүүсү, тезаурстун жалпы болушу шарт. Адам кеп менен байланышкан учурда, аны өз ара түшүнүшүүгө тоскоол болчу процесстер да коштоп турат. Алар эки типтеги маанини колдонуу мүмкүнчүлүгү: *денотивдик* (маанинин формалдуу аныктамаларда, дефиницияларда берүү: «балка» мык кагуучу курал) жана *коннотативдик* (маанилердин эмоционалдык байланышта колдонуу: «балка» – оор муздак нерсе), *полисемия бир* эле сөздүн көп мааниде чечмеленип колдонулушу) жана *синонимия* (бир эле нерсени, кубулушту түшүндүрүүдө ар башка сөздөрдү колдонуу). Ал эми ар башка маданияттын өкүлдөрү баарлашкан учурда бул процесстердин таасири да күчөйт. Кептин жардамында маалымат коддолот жана декоддолот маалымат берүүчү (коммуникатор) сүйлөп жатып маалыматты коддойт, ал эми маалыматты алып жаткан адам (реципиент) маалыматты угуп жатып декоддойт. Кепте *текст* аркылуу маалымат берилет. Текстте мамилеге жараша эки процесс – «сүйлөө» жана «угуу» – жүрөт, (вербалдык коммуникациянын психологиялык элементтери катары бул терминдерди И.А.Зимная кийирген) (Зимная, 1991).

Сүйлөөчүнүн жана угуучунун *ырааттуу аракети* жакшы изилденген билдирүүнүн берилиши жана кабыл алынышы $K - C - P = \text{коммуникатор} - \text{сүйлөө} - \text{реципиент}$ ассиметриялуу болот. Муну схема менен берүүгө болот.

3-сүрөт. Билдирүүнү берүү жана кабыл алуу

Коммуникатор үчүн маалыматтын мааниси коддоого чейин эле белгилүү болот, анткени «сүйлөөчү алгач белгилүү ойго-мааниге ээ, аны кийин белгилер

тизимине айлантат. «Угуучу» болсо билдирүүнүн маанисин декоддоо менен *бир учурда* түшүнөт. Мындан биргелешкен ишмердүүлүк кырдаалынын маанисинин чоң экендиги ачык көрүнөт: аны аңдап билүү декоддоо процессинин ичинде жүрө тургандыгы, билдирүүнүн маани-маңызын кырдаалсыз түшүнүү мүмкүн эместиги көрүнөт. Айтылган сөздүн толук маанисин угуучунун түшүнгөндүгү «коммуникативдик ролдор» *алмашканда* гана коммуникаторго түшүнүктүү, ачык-айкын болот, б.а., реципиент коммуникаторго айланганда коммуникациядан кабыл алган маалыматты кандай түшүнгөндүгүн өз жообу аркылуу билдирет. Диалог же диалогдуу кеп ыраттуу түрдө «сүйлөшүү» коммуникациялык ролдордун алмашуусу аркылуу жүрөт жана кеп аркылуу билдирилген маалыматтын маани-маңызы аныкталат. Башкача айтканда, «маалыматтын өнүгүшү, кеңейиши, байышы ишке ашат. Бул кубулуштун эң орчундуу куралы болуп **кайра байланыш – бирөөнүн** билдирүүсүнө жооп кылып жөнөтүлгөн билдирүү - саналат.

Вербалдык карым-катнаш оозеки, жазуу түрүндө реалдашат.

Диалогдук кеп. Вербалдык коммуникациянын каражаты болуп сөз саналат. Сөз ачык же купуя айтылат, же (ичтен), жазуу түрүндө же дудуктар да өзгөчө жаңсоолор менен туюнтулат. Коммуникатордон реципиентке, тескерисинче реципиенттен коммуникаторго берилүүчү маалыматтар оозеки, жазуу, диалог аркылуу монолог берилет. Кептин ар бир түрү коммуникация процессинде түрдүү салмактагы жүктү көтөрүп, карым-катнаштын калыптанышында өз салымы болот.

Кептин эң жөнөкөй жана карым-катнашта кеңири колдонулган курал диалог. Диалогдук кеп дайыма кепти реплика (каяша) какшык ж.б. у. сыяктуу маанай айрым фразалардын кайталанышы, кошумчалоо, түшүндүрүү ж. б. ыкмалар менен коштолот. Мындай маанилерди терең аңдоо коммуникаторлордун ортосундагы өз ара түшүнүшүүгө байланыштуу. Диалогдо адамдын эмоциялык сезими чоң мааниге ээ. Ошондуктан таң калууда, сүйүнүүдө, ачуланууда сөздүн мааниси, сүйлөмдүн интонациясы, өзгөрүп, реципиентке берилүүчү маалымат башкача кабыл алынып, бузулуп калышы да ыктымал.

Монологдук кеп. Коммуникациялык процессте монологдук кеп аркылуу маалымат алмашууда негизги орунда турат. Монологдо бир адам сүйлөп, жалгыз индивидге же адамдар тобуна маалымат берилет. Ал диалогдук кепке караганда татаал келет. Берилүүчү ой алдын ала такталат, грамматикалык эрежелердин толук сакталышы, ойдун ырааттуу өнүгүшү зарыл. Монологдук кеп диалогдук кептен кийин калыптанат. Ал үчүн ой баяндалып белгилүү тажрыйбалары талап кылынат.

Вербалдык карым-катнаштагы кептин экинчи түрү - жазуу кеби, кептин бул түрү башка түрүнө караганда кеч пайда болот.

3. Вербалдык эмес коммуникация

Вербалдык эмес карым-катнашта тилдин ордуна, биринчиден, оптика кинетикалык белги системасы колдонулат. Мында маалымат берүүчү аны алып жүрүүчү каражат катары мимика (беттин монорикасынын өзгөрүүсү), пантомимика (дененин кейпи) эсептелет. Дененин түрдүү бөлүктөрүнүн маалыматтарынын мазмунуна жараша өзгөрүшү адамдардын маалыматтарга карата өз ар мамилелерин ачык чагылдырат.

Маалыматтарды мындай каражаттар менен берилишине субъектилердин ортосунда «белгисиз» субъектилердин өздөрү гана түшүнө турган маалыматтык масса пайда болот. Экинчиден вербалдык эмес карым-катнашты паралингвистикалык (үндүн сапаты, диапазон, тоналдуулугу), экстралингвистикалык (кептеги тынымдар), ыйлоо, жөтөлүү, сөздүн темпи, күлкү системалары ишке ашырат. Маалыматтардын мындай каражаттар аркылуу берилишинде адамдардын ортосундагы түшүнүшү күчөйт, маалыматтар такталып, анын нюанстары бир канча эсе жогорулайт.

Г.М.Андреева вербалдык эмес каражаттарга төмөнкү негизги белгилер системасын кошот:

1. Оптико – кинетикалык;
2. Паралингвистикалык жана экстралингвистикалык;
3. Коммуникациялык процесстин мезгилде жана мейкиндикте уюшулушу;
4. Визуалдык контакт.

Кеп сүйлөшүүнүн, баарлашуунун универсалдуу каражаты, ал аркылуу маалымат түздөн-түз берилет жана аз жоготууга учурайт. Вербалдык эмес каражаттар төмөнкү функцияны

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Карым-катнаш деп эмнени айтабыз?
2. Инсандын калыптанышындагы карым катнаштын ролу кандай?
3. Вербалдык коммуникация деп эмнени айтабыз?
4. Вербалдык эмес коммуникация деп эмнени айтабыз?
5. Вербалдык эмес коммуникациянын канча түрү бар?

4-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАРДЫН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНИШҮҮ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъектеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди адамдардын карым катнаш процессиндеги өз ара аракеттенишүүсүнүн максаты, милдети, теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Карым катнаштагы өз ара аракеттенишүү процессинин максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Интеракция жөнүндө түшүнүк.
2. Личносттор аралык өз ара аракеттенишүү стратегиялары.
3. Личносттор аралык өз ара аракеттенүү структурасы.
4. Личносттор аралык өз ара аракеттенүү механизмдери.

1. Интеракция жөнүндө түшүнүк

Интеракция – англис сөзү, кыргызча (өз ара таасир, бири-бирине таасир этүү). Адам өз алдына койгон максатты, бирөөгө берген убаданы же ишеништи аткаруу үчүн рецепиенттен өтүнөт, буйрук берет, түшүндүрөт. Ушул каражаттар менен рецепиентке

таасир этет. Реципиент коммуникатордон алган маалыматтарды кабыл алып, алардын маанилерин чечмелеп, ага жараша пайда болгон ички оюн кайрадан коммуникаторго берет. Натыйжада, интеракция процесси жүрөт.

Личносттук өз ара таасир этүүдө коом тарабынан иштелип чыккан, бир канча муундар тарабынан колдонулуп такталган социалдык нормалар (жүрүш-туруштун үлгүсү, регламенти), социалдык контролдоо зор роль ойнойт. Социалдык контрол тигил же бул адамдын, топтун жүрүш-турушун кубаттоо, жазалоо, ушак айың кылуу аркылуу социалдык норманы коом талап кылган чекте турат.

Социалдык норма интеракцияга өткөн адамдардын жүрүш –турушун, аракеттерин, кылык жоруктарын иретке салып, бирдей эрежелерди сактоого мажбурлайт. Социалдык нормалардын туура аткарылышы, жетеке алынышы интеракциялашкан адамдардын ар биринин жашына, статусуна жараша тигил же бул курагына туура келбеген ролду аткарса, анда реципиент анын ролун аткарышына байланыштуу. Эгер улгайган адам өзүнүн социалдык нормасынан чыгып, туура эмес жүрүш-турушта турганын сезип, андан анча пайда жок экенин туюп, ага тескери жүрүш-туруштарды көрсөтүүгө мүмкүндүк алат. Мындай абал тескери конфликтинин пайда болушуна шарт түзөт. Социалдык психология аны ролдук конфликт деп атайт. Интеракциялашкан личносттор бири-биринен ролдордун туура аткарылышын күтөт, ага кызыгышуу. Бул албетте, социалдык нормалардын жөнгө салынып турушуна негиз болот.

Карым-катнаштын перцептивдүү структурасы. Перцепция- латын сөзү, кыргызча “кабылдоо, кабыл алуу, же өз ара кабыл алуу” дегенди билдирет. Психологияда өз ара түшүнүшүү (взаимопонимание) же адамды адам кабыл алуу кубулушуна колдонулат.

Конкреттүү иш-аракеттин максатына жараша коммуникаторлордун информация алмашууга болгон керектөөсү карым-катнаштын башталышы болуп эсептелет. Информация-карым-катнашты башкаруунун негизги шарты, бирок ал өзүнөн өзү карым-катнашты башкарууга күчү жетпейт. Ал үчүн коммуникатордун ортосунда өз ара таасир этүүнүн болушу абзел. Карым-катнашта коммуникация, интеракция процесстеринин толук ишке кириши менен перцепция процесси өзүнөн- өзү аракетке келип, карым-катнаштын туура түзүлүшүнө жана туура аткарылышына негиз түзөт. Эгер муну конкреттүү чечмелесек: карым-катнаш жасашкан адамдар иш аракеттин аткарылышына карата ар биринин мүмкүнчүлүгүн, табигый дарметин салмактап, натыйжанын пайда-зыянын, социалдык норманын чегинде адамдардын статусуна туура келишин таразалап, бир бүтүмгө келишет. Андан соң өз ара түшүнүшүп, личносттук мамиленин бир түрүн тандап, бири-бирине болгон активдүүлүктү, пассивдүүлүктү, ак пейилдикти, терс мамилени көрсөтө башташат. Ошентип, коммуникаторлордун ортосунда психологиялык атмосфера пайда болуп, иш-аракет эффективдүү жүрөт.

2. Өз ара аракеттенүүнүн табияты жана түзүмү

Карым катнашдагы өз ара аракеттенүү адамдардын биргелешкен ишмердүүлүктөрүн уюштуруу менен байланыштуу болгон, адамдардын өз ара таасир этүүлөрү менен байланышкан карым катнаштын элементтерин мүнөздөө үчүн колдонулуучу шарттуу алынган термин болуп саналат. Социалдык психологияда өз ара аракеттенүүлөргө байланыштуу маселелер мурдатан эле изилденип келе жатат. Адамдардын карым катнашуусу менен өз ара аракеттенүүсүнүн ортосунда байланыштын бар экендиги көзгө даана көрүнөт. Алардын айырмачылыктарын ажыратуунун кыйындыгынан экспериментти так жүргүзүүдө да кыйынчылыктар жаралат. Айрым авторлор коммуникацияны тар маанисинде маалымат алмашуу катары түшүнүп, карым катнаш менен өз ара аракеттенүүнү бир деп эсептешет. Дагы башкалары болсо карым катнаш менен өз ара аракеттенүүнү айрым-айрым процесстер деп эсептеп, бирок алардын ортосунда айрым процесстердин коммуникативдик форманын мазмунга карата өз мамилеси бар деп түшүнөт. Кээ бир учурларда карым катнаш коммуникация, ал эми өз ара аракеттенүү интеракция катары өз алдынча жүргөн процесс деп түшүнүлөт. Алардын мындай болушу терминологиялык так эместиктерден да келип чыккан, мисалы, карым катнаш бирде кең, бирде тар маанисинде колдонулат. Карым катнаштын түзүмүн мүнөздөгөн схеманы колдонсок, башкача айтканда, карым катнаштын кең маанисинде инсандар ортосундагы мамиледе жана коомдук мамиледе көрүнүүчү реалдуу нерсе катары, тар маанисинде маалымат алмашуу катары түшүнүлөт. Ошондуктан өз ара аракеттенүүнү карым катнаштын *башка өңүтү* катары эсептөө туура болот. Ал төмөнкүчө далилденет: эгер коммуникативдик процесс биргелешкен ишмердүүлүктүн негизинде пайда болсо, ишмердүүлүктү аткаруу үчүн билимдерди жана идеяларды алмаштыруудан бири-бирин түшүнүүгө, ишмердүүлүктү андан ары биргеликте уюштурууга, өнүктүрүүгө алып келет. Ишмердүүлүк көп адамдардын катышуусу менен жүрсө, ар бир адамды ишмердүүлүгү өз салымын кошууга түртөт. Ошондо өз ара аракеттенүүнү карым катнашда *биргелешкен ишмердүүлүктү уюштуруу* деп түшүнүүгө негиз жаралат.

Биргелешкен ишмердүүлүктү аткарууда маалымат алмашуу гана чоң мааниге ээ болбостон, «аракеттерди алмашуу» да чон, мааниге ээ болот. Кандай аракеттенүү керектиги уюштурулат. «Башка адамдын башында пайда болгон планга» ылайык келүүчү өз аракеттерин жасоого даярдануу чыныгы биргелешкен ишмердүүлүктүн аткарылышына алып келет.

«Өз ара аракеттенүү» дегенде карым катнаштын кайсы өңүтү каралат деген суроого карым катнаш маалымат алмашуу аркылуу биргелешкен аракеттерди жасоону уюштурган, өнөктөштөр үчүн жалпы болгон ишмердүүлүктү аткарууга алып келүүчү жагы деп жооп берүүгө болот. Бул айтылгандар коммуникациядан өз ара аракеттенүү ажырабай тургандыгын, ошондой эле бири-бирине окшош бирдей (айырмачылыгы жок) деп эсептөөгө болбой тургандыгы көрүнөт. Биргелешкен ишмердүүлүктүн негизинде коммуникация уюшулат. Биргелешкен ишмердүүлүк аткаруу үчүн адамдарда бири-бири менен *маалымат* алмашып туруу жана *аракеттердин* өзүн бирдей кылуу зарылдыгы келип чыгат.

Аракеттерди алмаштыруу процессинин психологиясынын мазмуну үч нерседен:

а) башка адамдын башында пайда болгон планды эске элып, аны өз планы менен салыштыруудан;

б) өз ара аракеттенип жаткандардын ар биринин кошкон «салымын» талдоодон;

в) ар бир өнөктөштүн өз ара аракетенүүгө аралашыш деңгээлине акыл калчоодон – турат.

Булардын ар бирине мүнөздөмө берүүдөн мурда өз ара аракетенүүнүн **структурасына** – түзүмүнө токтолуп кетели. Социалдык психологиянын тарыхында андай түзүмдү сыпаттоо аракеттери көп жолу жасалган. Алардын кеңири тараганы *аракеттер теориясында* же *социалдык аракеттердин теориясында* ар бир жекече аракет актын сыпаттоого аракет жасалган. Буга социологдор (М.Вебер, П.Сорокин, Т.Парсонс) жана социалдык психологдор кайрылышкан. Алардын баары өз ара аракеттенүүнүн айрым элементтери катары адамдар, алардын байланышы, бири-бирине таасир этүүсү жана анын натыйжасынан келип чыккан өзгөрүүлөрдү белгилешкен. Дайыма милдет өз ара аракеттенүүдө жасалуучу аракеттин эң күчтүү жүйөсү эмне экендигин табуу болгон. Анын кандайча ишке ашырылгандыгын Т.Парсонстун теориясынан көрүүгө болот. Ал социалдык жүрүм-турумдун түзүмүн сыпаттоочу категорияларды табууга аракеттенген. Социалдык ишмердүүлүктүн негизинде айрым бир аракеттерден турган инсандардын өз ара аракеттенүүсү жатат. Айрым бир аракет элементардык акт болуп, алардан аракеттердин тутуму түзүлөт. Ар акт өзүнчө бөлүнүп алынат, ажыратылат, алардын элементтери – а) аракетти аткаруучу; б) «башка киши» (аракет багыталган объект); в) эрежелер (өз аракеттеүүнү уюштурулушунун эрежелери); г) баалуулуктар (аракеттин катышуучулары тутунган баалуулуктар); д) кырдаал (аракет аткарылуучу кырдаал). Адам өз муктаждыктарынын тутумуна негизделген жүйөдөн улам аракетке келет. Аракет жасап жаткан адам «башка кишиге» карап өз максатына умтулууга багыт алат жана кандай жооп аракеттер боло турганын күтөт. Андай багыттын 5 жуп түрүн бөлүп алып, ошого жараша өз ара аракеттенүүлөрдү түрлөргө бөлүштүрөт. Ушуга таянып, адамдын бут ишмердүүлүгүн сыпаттоого болот деген божомол бар. Бул аракет ийгиликсиз болуп калган. Себеби аракеттин схемасы абстракттуу түзүлүп калгандыктан, ар түрдү аракеттерди эксперименттик жол менен текшерүүгө жана эмпирикалык жактан талдоого алуу мүмкүн эмес болгон. Концепцияны түзгөн адам тарабынан гана жападан жапгыз изилдөө жүргүзүлгөн. Анткени бул концепцияда аракеттин *мзмунун* табуу кыйын болгон. Ал эми бир бүтүн социалдык ишмердүүлүк гана мазмунга ээ болот. Ошондуктан социалдык ишмердүүлүктү мүнөздөөдөн баштап, анан айрым жекече аракеттердин түзүмүн мүнөздөөгө өтүү керек [Леонтьев, 1972]. Парсонс сунуш кылган изилдөө багытында социалдык контекст эсепке алынбай калгай. Себеби социалдык ишмердүүлүктүн бүт өзгөчөлүктөрү жеке адамдын психологиясынан келип чыгат деп түшүндүрүлгөн.

Өз ара аракеттенүүнүн түзүмүн табуунун дагы бир аракети анын өнүгүү баскычтарын табуу менен байланыштырылып каралат. Мында өз ара аракеттенүү элементардык актыга эмес стадияларга бөлүштүрүлөт. Муну поляк социологу Я.Шепанский сунуштаган. Социалдык жүрүм-турумду мүнөздөөдө Я.Шепанский үчүн

негизги түшүнүк болуп социалдык байланыштар саналат. Ырааттуу түрдө алар а) мейкиндиктеги контакт; б) психологиялык контакт (Щепанский – өз ара *бири-бирине кызыгуу* деген терминди колдонгон); в) социалдык контакт (бул жерде бааралашуу ишмердүүлүгү); г) «өз ара аракеттенүү (өнөктөштү аракетке келтирүү максатында системалуу түрдө туруктуу келген аракеттерди жасоо); д) социалдык мамиле (бири-бирин толуктаган аракеттерди аткаруу) [Щепанский 1969, 84]. Мында «социалдык байланыштар» мүнөздөлгөндөй көрүнгөнү менен, өз ара аракеттенүү толук мүнөздөлгөн. Өз ара аракеттенүүдөн алдында болуучу ырааттуу баскычтардын катарын түзүү өтө эле туруктуу эмес. Бул схемада мейкиндик жана психологиялык контакт жеке аракеттин өбөлгөсү катары көрүнөт. Биргелешкен ишмердүүлүк катары түшүнүлгөн «социалдык алаканын» өз ара аракеттенүүлөрүнүн өбөлгөсү катары эсептелиши абалды өзгөртөт. Өз ара аракеттенүү биргелешкен ишмердүүлүктү ишке ашыруу болгондуктан, анын мазмунун изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаралат. Ушул схемага жакын схеманы орус социалдык психологу В.Н.Панферов сунуштаган.

Өз ара аракеттин түзүлүшүн сыпаттоого багытталган дагы бир көз караш болуп ***транзак талдоосу*** саналат. Транзак талдоосу өз ара аракеттенүүгө катышкандарды жөнгө салуу үчүн *позициясын жөнгө* салууну, өз ара аракеттенүүнүн *кырдаалын* жана *стилин эске алууну* сунуштайт. Бул көз караш боюнча, өз ара аракеттенүүгө катышкан адам үч позициянын: *ата-эне, чоң киши, баланын* – бирин тутунат. Бул позициялардын социалдык роль менен байланышы жок. Өз ара аракеттенүүдөгү адам тутунган позицияны психологиялык жактан мүнөздөө (бала позициясы «Мага», ата-эненин позициясы «ушундай аткаруу (кылуу) керек», чоң адамдын позициясында «мага» жана «ушундай аткаруу (кылуу) керек» позициялары өз ара биргеликте болот). Транзакция «*кошумча*» мүнөздө болсо, өз ара аракеттенүү натыйжалуу ишке ашат. Башкача айтканда, адам бирөөгө чоң адамга мамиле жасагандай мамиле жасаса, ага беркиси да ошондой позициядан жооп берсе, алар бири-бирин туура түшүнүшөт жана өз ара аракеттенүүлөрү натыйжалуу болот. Эгерде бири чоң адамдын позициясынан мамиле жасаса, экинчи адам биринчи адамга карата ата-эненин позициясынан жооп берсе, өз ара аракеттенүү бузулат же мамиле токтойт. Себеби транзакция кайчы түрүндө ишке ашкан болот. Түрмушта кездешүүчү мисалдарды төмөнкүдөй схемада крсөтөбүз: Аялы күйөөсүнө «Мен колумду кесип алдым» (Чоң адамдын, чоң адамга жасаган мамилеси). Эгер күйөөсү «Азыр таңабыз» десе, ал да аялына чоң адамча мамиле жасайт (1). А эгер күйөөсү «Дайым эле сен бир нерсеге кабыласын, турасың» десе, ата-эненин позициясынан (2). Эгер «Колуңду кесип алсаң, мен эмне кылайын» десе баланын позициясынан (3) мамиле кылат, «кийинки эки позицияда өз ара аракетке келүүнүн натыйжасы төмөн болот. Ушундай эле сунуш П.М.Ершов тарабынан жасалган. Позиция көрсөтүүдө «үстүнөн кайра куруу» жана төмөндөн кайра куруу» терминдерин колдонгон. Натыйжалуулуктун экинчи көрсөткүчү болуп – өнөктөштүк *кырдаалды* («маалымат алмашуудагыдай эле») туура түшүнүү саналат. Социалдык психологияда өз ара аракеттенүүнүн кырдаалын бөлүштүрүүнүн түрлөрү көп. Жогоруда А.А.Леонтьевдин бөлүштүрүүсүн айтып өттүк (социалдык багыттагы, нерсеге багытталган, инсанга багытталган кырдаал). М.Аргайл менен Э.Берн муну башкача бөлүштүргөн. Аргайл кырдаалдарды официалдуу социалдык окуя, кокусунан жолугуша калуу, иште жана тиричиликтеги формалдуу контакт, ассиметриялык кырдаал (окууда,

жетектөөдө ж.б.) деп, ал эми Берн ар кандай ритуал-расмий, жарым расмий (көңүл ачууларда) жана оюн (кеңири мааниде интимдик) деп бөлүштүргөн.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Интеракция деген эмне?
2. Личностор аралык өз ара аракеттенишүү стратегияларын айтып бергиле.
3. Кооперация жана конкуренция деген эмне?
4. Личносттор аралык өз ара аракеттенүү механизмдерин айтып бергиле.

5-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАРДЫН ӨЗ АРА ТҮШҮНҮШҮҮСҮ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди карым катнаштагы өз ара түшүнүшүү процессинин милдети, теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Карым катнаштагы өз ара түшүнүшүү процессинин максатын, милдетин, негизги теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Социалдык перцепция түшүнүгү.
2. Социалдык перцепция механизмдери.
3. Адамды адам кабыл алуудагы психологиялык эффекттер.
4. Карым катнаш тренинги.

Социалдык перцепция түшүнүгү

Баарлашып жаткан адамдар бири-бирин ар кандайча түшүнүсү мүмкүн: максаттарын, жүйөөлөрүн, установкаларын түшүнүү же түшүнбөй калуу менен гана чектелип калбай, анын баарын **өзүнө алууга** макул болуу аркылуу ошол максаттарга, жүйөөлөргө, установкаларга ортоктош болууга жетишет. Бирок ушул экөөндө тең карым катнаштын өнөктөшү кандайча кабылдап жаткандыгы чоң мааниге ээ. Башкача айтканда, бир адамды экинчи адамдын кабылдоосу карым катнаштын ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана шарттуу түрдө баарлашунун **перцептивдик** жагы деп аталат. Карым катнаштын ушул жагын чечмелөөдөн мурда колдонулуп жаткан терминдерди тактап алуубуз зарыл. Бир адамдын экинчи адамы кабылдоосу көп учурда «**социалдык перцепция**» деп аталат. Бул терминдин ушул маанисинде колдонулушунда так эместиктер бар. Бул термин 1947-жылы Дж.Брунер тарабынан кабыл алууга карата «жаңы көз карашты» изилдеп жаткан учурда киргизилген. Алгач социалдык перцепция дегенде таанып билүү процесстеринин социалдык детерминацияланышы түшүнүлгөн. Кийинчерек изилдөөчүлөр, айрыкча социалдык психологияда бул түшүнүккө башкача маани беришип, социалдык перцепция дегенде **социалдык объектилерди** (адамдар, социалдык группалар, социалдык жалпылыктар) кабыл алуу процесси түшүнүлгөн. Ушул маанисинде бул термин социалдык-психологиялык адабияттарда колдонулуп келүүдө. Мында бир адамды экинчи адамдын кабылдоосу социалдык перцепцияга кирет, бирок бул түшүнүк ушул менен чектелип калбайт деп түшүнүлөт.

Социалдык перцепцияны толук көз алдыбызга келтирүүгө аракеттенсек, төмөндөгүдөй татаал, көп бутактуу схеманы алабыз.

Бул жерде **объектинин** гана ар кандай вариант көрсөтүлбөстөн, кабылдоонун **субъектиси** да ар варианттарда көрсөтүлөт. Кабылдоонун субъектиси адам (А) болгондо өзү менен бир группада болгон адамды кабылдайт (1). Башка группадагы башка

адамды кабылдайт (2), Өзүнүн группасын кабылдайт (3), башка группаны кабылдайт (4). Буга чоң социалдык жалпылыктарды кошпосок да, төрт түрдүү өз-өзүнчө бөлүктөргө ээ болгон процесстер келип чыгат.

Мындан да татаалыраак көрүнүш кабылдоонун субъектиси жеке адам эмес группа (Т) болгон учурда келип чыгат. Социалдык перцепция процесстеринин жогорудагы тизмесинин катарына төмөнкүлөр кошулат: группанын өз мүчөсүн кабылдоосу (5), группанын башка группа мүчөсүн кабылдоосу (63), группанын өзүн-өзү кабылдоосу (7), группанын башка бөлөк группаны бир бүтүн нерсе катары кабылдоосу (8).

Ушул экинчи катар тизими салт катары эсептелбесе да, башка терминдик аталышта ушул процесстер социалдык психология тарабынан изилденип келүүдө. Алардын баары эле баарлашып жаткан өнөктөштөрдүн өз ара бири-бирин түшүнүүсүнө тиешелүү эмес. Түшүнүктүрөөк жана тагыраак болсун үчүн социалдык перцепция жөнүндө сөз кылбастан, *инсандар ортосундагы* перцепция же инсандар ортосундагы *кабылдоо* же адамды адам кабылдоосу жөнүндө сөз кылуу туура болот. Ушул процесстер тикеден -тике карым катнашда аралашып-жуурулушкан түрүндө ишке ашат. Башкача айтканда, бул жерде схемадагы (1) позициялар жөнүндө сөз барууда.

Мындан сырткары дагы бир маселеге кеңири токтолуп кетели. Социалдык объектилерди кабылдоо көптөгөн өзгөчө касиеттерге ээ. Ошондуктан «кабыл алуу» деген сөздү колдонуу так эмес болуп калат. (Ошондой ой-пикирлерден улам адамдарды кабыл алуунун перцепция терминин кыргыз тилинде «кабылдоо» деген менен берип жатабыз – М.М.) Жалпы психологияда перцептивдик процесстерди түшүндүрүүдөн айырмаланып, башка адамдын образы-элесинин калыптанышы жөнүндөгү маселени түшүндүрүүгө басым жасайт. Ошондуктан социалдык-психологиялык адабияттарда азыркыга чейин ушул процессти тагыраак сыпаттап түшүнүк берүү маселелеринин тегерегинде дагы эле изденүүлөр жүрүп жатат. Мындай изденүүлөрдүн негизги максаты инсандар бири-бирин кабылдоо процессине башка таанып-билүү процесстерин толугурак өлчөмдө кошуу аракеттери жасалат. Андай учурда көптөгөн изилдөөчүлөр французча аталышка кайрылышат («*connaissance d autrui*»?), анын маанисинде «башка адамды кабыл алуу» дегенге караганда, «башка адамды таанып-билүү; деген маани басымдуулук кылат. Орус адабиятында да «башка адамды кабыл алуу» термининин ордунда «башка адамды таанып-билүү» термини колдонулат.

Терминди кеңирээк түшүнүү аракети башка адамды кабылдоонун жекече касиеттериндеги өзгөчөлүктөр менен байланышкан. Буга объектинин дене түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдү мүнөздөө гана кирбестен, жүрүм-турумундагы өзгөчөлүктөр, анын ниеттери, ой-пикирлери, жөндөмдүүлүктөр, эмоциялар установкасы ж.б. жөнүндөгү түшүнүк-элестердин калыптанышы да кирет. Мындан сырткары бул түшүнүктүн мазмунуна кабыл алуунун субъекти менен объектини байланыштырып турган мамилелердин түшүнүк-элесинин калыптанышы да кирет. Мына ушулар физикалык объектилерди кабыл алууда мааниге ээ болбогон факторлор социалдык объекти кабылдоодо кошумча

факторлор катары мааниси чоң экендиги ачык көрүнөт. Мисалы, кабыл алуунун селективдүүлүгү (тандалмалуулугу) деп аталган касиети ушул жерде өзгөчө так көрүнөт селекция процессине таанып-билип жаткан субъектинин маанисинин маанилүүлүгү, мурдагы тажрыйбалары кошулуп өз таасирин тийгизет. Объект жөнүндөгү жаңы таасирлер мурдагы таасирлердин окшоштугунун негизинде категоризацияланышы стереотипизация-лоонун жүрүшүнө негиз болот. Бирок бүт ушул кубулуш эксперименттерде физикалык объектилерди кабыл алууда катталган болсо да, адамды адам кабылдаган учурда алардын мааниси дагы бир канча деңгээлге күчөтүлүп көбөйөт.

Инсандардын бири-бирин кабылдоосу карым катнаштын бир жагы болгондуктан кабылдоонун субъектисинин активдүү түрдө катышуусу чоң мааниге ээ болот. Ошондой эле субъектинин күтүүлөрү, каалоолору, ниеттери, тажрыйбаларынын ролу чоң болуп саналат жана перцептивдик кырдаалда өзгөчө детерминант болуп кызмат кылат. Бул айтылгандардын баары башка адамды таанып билүү, өнөктөштү түшүнүү гана эмес, мамиленин өзгөчө түрүн түзүү аркылуу макулдашылган бирдиктүү аракеттерди жасоого жетишүү экендигин билдирет. Мына ошондуктан «социалдык перцепция» термини же тар маанисиндеги, «инсандар ортосундагы перцепция», «башка адамды кабылдоо» терминдери адабияттарда эркин жана бир топ кеңири метафоралык мааниде колдонулат. Акыркы изилдөөлөрдө жана жалпы психологияда кабыл алууну белгилүү өлчөмдө кабыл алуу менен башка таануу процесстери жакындаштырылып түшүндүрүлүүдө. Жалпысынан айтканда, башка адамды кабылдоо деген анын тышкы белгилерин кабыл алуу жана аны инсандык сапаттар менен салыштыруу, ошонун негизинде анын жүрүм-турумдарын чечмелеп түшүндүрүүгө жетишүү дегенди билдирет.

2. Инсандардын бири-бирин кабылдоосунун механизмдери

Адам карым катнашда дайыма инсан катары өзүн күрсөткүндүктөн, башка адамдар тарабынан да инсан катары кабыл алынат. Адамдын жүрүм-турумун сырттан карап туруп, ал адамды «окуйбуз», анын тышкы белгилеринин маанисин чечмелейбиз. Мына ушунда пайда болгон адамдын образ-элеси карым катнаш процесин жөнгө салууда чоң мааниге ээ. Биринчиден, башка адамды таанып-билип жатып, таанып-билип жаткан адам өзү дагы калыптанат. Экинчиден, башка адамды так «окуй алгандыгына» жараша биргелешкен аракеттерди ийгиликтүү уюштуруу ишке ашат. Башка адамдын образ-элесин түзүү адамдын *өзүн-өзү аңдап* билүүсүнүн өнүгүү деңгээлине жараша болот. Бул байланыш эки жактуу болуп саналат. Бир жагынан өзүнүн образ-элеси бай (көп касиеттер менен мүнөздөлсө) болсо, башка адамдын образ-элеси да бай болот. Экинчи жагынан башка адам канчалык толук чечмеленип ачылса (көп жана терең сапаттары менен мүнөздөлсө), ошончолук өзү жөнүндөгү түшүнүгү да кеңири жана терең болот. Бул маселе өз убагында философиялык деңгээлде Маркс тарабынан койулган: «Адам

бөлөк адамды күзгү катары карайт. Өзү Павел деген адамга өзүнө окшош адам катары мамиле жасап гана, Петр деген адам өзүнө адам катары мамиле жасай баштайт». Психологиялык талдоо деңгээлинде ушундай эле ойду Л.С.Выготский айткан:

«Инсан өзүндөгү сапаттары аркылуу башка адамдарга инсан катары көрүнгөндүгүнөн гана өзүн инсан деп эсептейт». Ушундай эле формадагы идея Мидде да бар. Өз ара таасир этүүлөрдү талдоодо «мааниге ээ болгон башка адам» образын киргизген, бирок Мидде бул образ тикеден-тике өз ара аракеттенүү кырдаалын гана мүнөздөсө, ал эми Б.Ф.Поршневдин пикири боюнча, «Петр өзүнүн табияттын Павел аркылуу таанып билет, себеби Павелдин артында бири-бири менен тыгыз карым-катнаш тутумунда болушкан коом, көптөгөн адамдар турат».

Ушул айтылгандарды карым катнаш кырдаалында колдонсо башка бирөөнү таанып-билүү аркылуу адамдын өз образынын абстракттуу эмес, кеңири социалдык ишмердүүлүктүн жана өз ара аракеттенүүгө аралашкан шартта гана, ишке ашат десе болот.

Адам башка адам менен өзүн салыштырууга, окшоштурууга биргелешкен чечимдерди жасоо аркылуу жетишет. Башка адамды таанып- билүүдө бир эле учурда бир нече процесстер - башка адамга эмоционалдык баа берүү, анын жүрүм-турумунун куралышын түшүнүүгө аракеттенүү жана ошолордун негизинде анын жүрүм-турумун өзгөртүүнүн стратегиясын аныктоого жана өзүнүн жүрүм-турумунун стратегиясын түзүүгө жетишүүгө аракеттенүү кошо жүрөт. Мына ушул процесстерге жок дегенде эки адам катышат жана алардын ар бири активдүү субъект болуп саналат. Ошондуктан өзүнүн башкага салыштырып окшоштуруу эки жактан тең жүрөт: өнөктөштөрдүн ар бири бири-бирине өздөрүн окшоштурушат. Өз ара аракеттенүүнүн стратегиясын түзүүдө алардын ар бири башка бирөөнүн муктаждыктарын, жүйөсүн, установкасын гана эске-көңүлгө алуу менен чектелбестен, өзүнүн да муктаждыктарын, жүйөөлөрүн установкаларын, башка бирөө аны кандай түшүнүп жаткандыгын да эске алат. Булардын баары - башка бирөө аркылуу өзүн-өзү аңдап билүүсүн талдоо – *идентификация, эмпатия, рефлексия, казуалдык атрибуция жана стереотипизация* аркылуу ишке ашат. Алардын ар бирине кеңири токтолобуз.

Идентификация – латын сөзү, кыргызча “окшоштуруу, бирдей деп билүү” маанисин берет. Идентификация түшүнүгүн илимге З.Фрейд киргизген, патологиялык депрессияны, түш көрүүнү түшүндүрүүдө колдонгон. Психология илиминде идентификация түшүнүгү төмөндөгү маанилерди өз ичине алат.

1. Түзүлгөн эмоционалдык байланыштын негизинде субъектинин башка индивидге же группаларга биригүү, кошулуу, аракети, башкалардын ички дүйнөсүн өзүнүкүндөй эсептөө. Мындай аракет даяр жүрүш- туруш үлгүсүн тууроодо, колдонууда көрүнөт.

2. Өзүндөгү адамдык касиеттерди башка адамдарга жашайт деп кабыл алуу.

3. Тигил же бул иш аракетке, кырдаалга кабылганда өзүн башка адамдын абалында кармоо.

4. Өзүн башка бирөөлөр менен окшоштуруу, теңештирүү, ошолордоймун деп сезүү.

Идентификация аркылуу башка бирөөлөрдү кабыл алуу, аны үйрөнүү, таануу процесси жүрөт. Ал карым-катнашты калыптандырууда башкарууда негизги орунду ээлеп, башка адамды таанып-билүүнүн түшүнүүнүн эң жөнөкөй ыкмасы. Бул жалгыз ыкма эмес, бирок турмуш кырдаалында адамдар башка бирөөнүн ички абалын билүүдө жана түшүнүүдө өзүн анын ордуна коюп көрүп, ал адамды таанып билүүгө, түшүнүүгө жетишет. Бул планда идентификация башка адамды таанып билүүнүн жана түшүнүүнүн бир ыкмасы катары көрүнөт. Идентификация процесси жана анын карым катнаш процессиндеги ролу көптөгөн эксперименттик изилдөөлөрдө текшерилген. Алсак, мазмуну жагынан жакын жана окшош болгон идентификация менен **эмпатиянын** ортосунда тыгыз байланыш боло тургандыгы аныкталган.

Эмпатия да башка адамды түшүнүүнүн бир ыкмасы болуп саналат. Мында башка бирөөнүн көйгөйлөрүн рационалдык түшүнүү эмес, анын көйгөйлөрүнө эмоционалдык жооп берүү – аны менен кошо кубануу, кайгыруу ж.б. – түз маанисинде эске алынат. Эмпатия түшүнүү дегенге каршы турат, бул жерде термин метофоралык мааниде гана колдонууда: «эмпатия» - деген эффективдүү түшүнүү дегенди билдирет. Анын эмоционалдык табияты башка адам, баарлашып жаткан өнөктөшү кабылган кырдаал ойлонулбастан, сезилип-туюлат. Эмпатия механизми белгилүү өлчөмдө идентификацияныкындай эле: анда да, мында да өзүн башка бирөөнүн ордуна кое билүү кырдаалы, нерсеге анын көз карашы менен карай билүү. Бирок нерсеге башка бирөөнүн көз карашынан кароо үчүн сөзсүз эле өзүн башка бирөөгө окшоштуруу зарыл эмес. Эгер мен өзүмдү башка бирөөгө окшоштурсам, өзүмдүн жүрүм-турумумду, өзүмдү окшоштурган башка бирөө жүрүм-турум түзүп жаткандай жүрүм-турум түзөм. Эгерде ага карата эмпатия менен мамиле жасаган болсом, мен *анын жүрүм-турумун эске алам* (сезим менен мамиле кылам, бирок өзүмдүн жүрүм-турумумду таптакыр башкача – өзүм каалагандай – уюштурам). Анысында да, мунусунда да башка адамдын жүрүм-турумун көңүлгө, эсепке алуу ачык көрүнөт, бирок биргелешкен аракеттеринин натыйжасы ар башка болот. Себеби анын позициясынан туруп, баарлашып жаткан өнөктөшү түшүнүп, ошого жараша аракеттенүү-бир нерсе, бирок түшүнүп, анын көз карашын көңүлгө алып, ага сезим менен мамиле жасап, башкача, өзү каалагандай аракет жасоо - башка нерсе. Ушул эки учур тең дагы бир маселени чечүүнү талап кылат. Берки өнөктөш «мени» кандай түшүнөт, себеби «биздин» өз ара аракеттенүүбүз ошого жараша аныкталат. Рефлексия түшүнүгү философияда колдонулган маанисинен айырмаланып, социалдык психологияда адамдын баарлашып жаткан өнөктөшү аны кандай кабыл алып, түшүнүп жаткандыгын аңдап билиши менен шартташкан. Бул деген башка адамды жөнөкөй эле билүү жана түшүнүү эмес, башка адамдын «мени» кандайча түшүнүп жаткандыгын билүү болуп саналат. Өзүнчө эле бир нече чагылышкан татаал күзгүдөн бири- бирин көрүү «терең, ыраттуу бири-бирин чагылдыруу аркылуу чогуу аракеттенип жаткан өнөктөшүнүн ички дүйнөсүн ачып көрсөтүп, ошол ички дүйнөдө берки биринчи адамдын ички дүйнөсү да көрүнөт»

Социалдык психологияда рефлексия көптөн бери изилденип келүүдө. Рефлексия (латын сөзү, кыргызча “артка кайрылуу, өзүн өзү таануу”) -

субъектинин өз психологиялык деңгээлин өзү таануу аракети. Ал бир жагынан маалыматка ээ болуу, экинчи жактан өзүн өзү таануу гана абалдары болбостон, адамдын өзүнүн личносттук касиеттерин, эмоцияналдык реакцияларын, когнитивдик деңгээлин башка адамдардын кандай кабыл алуусун анализдөө процессин да билдирет.

Рефлексия жөнүндө окуунун узак тарыхы бар. Р.Декард “рефлексия адамдын өзүн тышкы чөйрөдөн абстракциялап, ички оюнун айланасында көңүл топтоо жөндөмдүүлүгү”- деп түшүнгөн. Д.Ж.Локк сезүү менен рефлексияны өз ара ажыратып караган, рефлексияны маалыматтын өзгөчө булагы катары санаган. Адамдын ички тажрыйбасы тышкы тажрыйбага караганда сезүү органдарынын тике катышынан пайда болот деген.

Өткөн кылымдын акырында Дж.Холмс Джон жана Генри деген адамдардын мисалында диадалык карым катнаш кырдаалын сүрөттөп, сыпаттоо аркылуу бул карым катнаш кырдаалында алты адам катышат дейт. Джон – кандай болсо ошондой (Холмс: «Джонду кудай кандай жараткан болсо ошондой»); Джон – өзүн өзү кандай көрүп таанып билсе ошондой Джон; Генринин көз карашында пайда болгон Джон. Ушундай эле үч позиция Генриде да болот. Кийинчерээк Т.Ньюком жана Ч.Кули кырдаалды алты адамга жеткирген. Джондун өз образынын Генринин аң - сезиминде кандайча элестетүүсү. Ушундай эле процесстин Генриде да бар болушу мүмкүн. Мындай өз ара чагылдырууну көбөйтө берсе болот. Бирок эксперименттик изилдөөлөр практикасында бул процесстин эки деңгээли гана колдонулуп (изилденип) келүүдө. Жалпысынан рефлексия модели төмөнкүдөй болот:

А жана Б өнөктөштөр бар. Алардын ортосунда коммуникация А-Б түзүлөт жана кайра байланыш бар. Б нын Ага жөнөткөн маалыматка жасаган реакциясы Б – А. Мындан сырткары А менен Б да өзү жөнүндөгү образы бар. А' жана Б' нын башка адам жөнүндөгү образы. А да Б жөнүндөгү – Б" жана Б да А жөнүндөгү – А". Коммуникативдик процессте өз ара аракеттенүү төмөнкүчө ишке ашат: А Б га кайрылып, А' катары Б" сөз сүйлөйт. Б Б' катары А га жооп берет. Анын реалдуу турмуштагы А га жана Б га дал же жакын келерин изилдөө керек, анткени А да Б да дал келбөөчүлүктөрдүн бар экендигин билбейт. Себеби А-А", Б жана Б" ортосунда каналдар жок. Карым катнашдагы ийгилик А-А'-А" жана Б-Б'-Б" канчалык ажырым аз болсо, ошого жараша болот.

Андай дал келүүнүн маанисин оратор менен аудиториянын өз ара аракеттенүүсүнүн мисалында да көрсөтүүгө болот. Эгерде оратор (А) өзү жөнүндө (А'), угуучулар жөнүндө (Б"), айрыкча аны угуучулар кандай кабылдап жаткандыгы жөнүндө туура эмес түшүнүккө ээ болсо, (А") анда ал аудитория менен түшүнүшө албайт, өз ара аракеттенүүлөр да жок болот. Мындай татаал комплексти бири-бирине жакындатуу – атайын аракеттерди талап кылган өтө татаал процесс. Андай каражаттардын бири социалдык психологиялык тренингдин бир түрү болгон, перцептивдүүлүк жөндөмдү арттырууга багытталган тренинг (Петровская 1989) эсептелет.

Казуалдык атрибуция (кырг. себеп ыйгарам) – инсандардын бири-бирин кабылдоо механизмдеринин арасында өзүнүн маанилүүлүгү жана көптөгөн теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдө иштелгендиги боюнча өзгөчө орунда турат. Казуалдык

атрибуция дегенибиз башка бирөөнүн жүрүм-турумунун чыныгы себептери тууралуу маалымат жок болгондуктан, анын жүрүм-турумунун себептерин түшүндүрүү үчүн белгилүү маалыматтарды, касиеттерди ж. б. ал адамга таңуулоо (*жабыштыруу – приписывание*) процесси болуп саналат. Карым катнашта, мамиледе өнөктөш болуп жаткан адамдын жүрүм-турумунун себептерин билүү муктаждыгы анын аракеттерин, жүрүм-турумун *чечмелөөнү* каалоодон улам келип чыгат. Башка адамдын жүрүм-турумун чечмелөө анын себептерине негизделип жүргүзүлөт. Күндөлүк турмушта болсо, адамдар бири-биринин жүрүм-турумунун чыныгы себептерин билбейт, билсе да чала билет. Ошондуктан жетишпей жаткан маалыматтарды табуу үчүн адам өзү билген жана өзүндө бар (белгилүү бир сапаттарды, касиеттерди) башка адамга таңуулоо механизмдерин ишке салат. Таңуулоо (жабыштыруу) бөлөк адамды кабылдап жаткан адамдын мурдагы тажрыйбасындагы же башка бирөөлөрдүн жүрүм-турумундагы кайсы бир үлгүлөргө окшош болуп дал келип калгандыктан же ошондой кырдаалга өзү дуушар болуп калса, кандай жүйөлөр пайда болорун талдоого алууга негизделип (мында идентификация механизми да кошумча болуп кетет) жасалат. Кандай болгондо да атрибуциялоо жолдорунун толгон-токой тутуму ишке ашат. Таңуулоонун өлчөмү жана деңгээли эки көрсөткүчкө – аракеттин *типтүүлүгүнүн* же *кайталангыстыгынын* деңгээлине жана анын социалдык «*жагымдуулугуна*» же «*жагымсыздыгына*» – көз каранды болуп саналат. Биринчи учурда типтүү жүрүм-турум (мисалы, экзаменде студент эч нерсе айталбай жатса да, окутуучунун ага карата чыдамкайлык менен мамиле жасоосу) ролдук үлгүлөргө ылайык түзүлгөн жүрүм-турум эрежелери болгондуктан, аны бир жактуу чечмелөө оңой. Тескерисинче, кайталангыс (уникальное) жүрүм-турум (студенттин начар жообуна окутуучунун жер тепкилеп жинденүүсү, кыйкыруусу) ар кандай чечмелөөгө жол берет жана ар кандай себептерди, өзгөчөлүктөрдү белгилеп таңуулоого мүмкүнчүлүк түзөт. Ушундай эле экинчи учурда социалдык жагымдуу жүрүм-турум дегенде социалдык жана маданий нормаларга дал келген жүрүм-турумду бир жактуу жана оңой түшүндүрүүгө (улуу адамга жол бошотуу) болот. Ушундай эрежелерди жана нормаларды бузуу (кары кишини түртүп жиберүү) – социалдык «жагымсыз» жүрүм-турумду түшүндүрүүнүн диапозону кеңири. Мындай жыйынтык, С.Л.Рубинштейндин ою боюнча, башка адамды үйрөнүүдө көнүмүш шартта таанып билүүнүн «бүгүлгөндүгү» жүрүм-турум эрежелери, үлгүлөрү бузулган шартта «бүгүлбөгөндүгү» менен дал келет. Атрибуция теориясында жоопкерчиликти түшүндүрүү теориясынын көптөгөн эксперименттерине негизделип, алар инсандар ортосундагы мамиленин негизги мазмунун түзөт жана алардын практикалык мааниси бар деген жыйынтык чыгарылган (Муздыбаев, 1983). Бул жыйынтыкка баардыгы эле макул болгону менен, айрымдар атрибуция процесси менен инсандын бири-бирин таанып билүүсүн окшоштурууга, бирдей деп билүүгө мүмкүн эмес дешет.

Инсандардын кабылдоосундагы эң кеңири тараган механизмдеринин бири ***стереотипизация*** болуп, ал кең маанисинде бардык социалдык перцепция процессин коштоп жүрөт деп айтылат.

«Социалдык стереотип» деген термин биринчи жолу У.Липпман тарабынан 1922-жылы кийирилген. Ал бул терминди терс сапатта мүнөздөп, үгүт иштери жалган, так эмес түшүнүктөрдөн турат деген ойду айткан. Стереотип деген сөз- кең маанисинде адамдын

же кайсы бир кубулуштун туруктуу келген образы, аны менен мамилелешкен учурда «кыскартылган түрдө» пайдаланылат.

Адамдар бири-бирин таанып билгенде, стереотиптерди пайдаланышат. Адатта стереотип кыска убакытта тажырыйбага ээ болгондо, жетишсиз маалыматтын негизинде жыйынтыкка келүүгө аракеттенгенде пайда болот. Көбүнчө стереотип адамдын кайсы топко же группага тиешелүүлүгүнө жараша жаралат. Ошондуктан адамдын кайсы кесипке тиешелүүлүгүнө жараша анын сапаттарын мүнөздөйбүз. «Бардык мугалимдер тантык, көп сүйлөшөт» ж.б.у.с. Мына ошондон стереотиптештирүү мурдагы тажрыйбага таянып, айрым окшоштуктарга негизделип, жыйынтыка келүү аракети катары көрүнөт.

Адамдардын бири-бирин таанып билүү процессинде стереотиптештирүүнү пайдалануусу эки түрдүү натыйжага алып келет. Бир жагынан башка адамды таанып билүү процесси белгилүү өлчөмдө *жөнөкөйлөштүрүлөт*. Бул учурда стереотип объектини баалабайт, башка адамды кабыл алууда эмоционалдык жактыруу жана жактырбоо деген болбойт. Жөн гана адамдардагы белгилүү деңгээлде билинген же билинбеген сапаттарды жана касиеттерди штамп менен алмаштырып, ал адамдын образын түзүүгө алып келет. Ошондо адамдын так образы түзүлбөйт, бирок ал адамдын кабыл алуу процессин кыскартууга жардам берет.

Экинчи учурда сапаттарды аныктоо менен гана чектелбей, ага баа берүү аракеттери да жасалганда стереотиптештирүү нерсе жөнүндөгү алдына ала эле түзүлгөн сокур ынанымдын пайда болушуна алып келет. Эгерде ой жүгүртүү чектелген мурунку тажырыйбага негизделсе, ал эми ал тажырыйба терс мүнөздө болсо, бардык жаңы кабыл алынып жаткан анын өкүлү терс сапаттар менен таанып билинет. Көптөгөн эксперименттик изилдөөлөрдө стереотиптер айрыкча лабораториялык шартка караганда реалдуу шартта адамдардын бири- бирин тура түшүнүүсүнө терс таасирин тийгизе тургандыгы далилденген. Айрыкча этникалык стереотиптер өтө кеңири тараган, мында кайсы бир этникалык топтун өкүлү жөнүндө чектелген маалыматтын негизинде ошол группа жөнүндө жыйынтыкка келинет. Ушул жогоруда айтылгандар инсандардын бири- бири таанып билүү процессинин табиятынын татаалдыгы, адамды адамдын кабыл алышынын тактыгын изилдөөнү талап кыла тургандыгын көрсөтөт.

3. Инсандардын бири-бирин кабылдоосунун эффектилери

Инсандардын бири-бирин кабылдоосунун мазмуну субъектинин жана объектинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө көз каранды болот. Себеби алар өтө тыгыз өз ара аракеттенүүдө болушат жана анын эки жагы бар: бири-бирине баа берүү жана чогуу болуудан улам бири-биринин мүнөзүндөгү айрым сапаттарды өзгөртүү. Мына ушуга байланыштуу изилдөөлөр да эки топко бөлүнөт.

Биринде кабыл алып жаткан адамдын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдүн ролун аныктоого аракеттер жасалат: мында кандай сапаттардын мааниси чоң жана алар кандай кырдаалдарда көрүнөт? ж.б.у.с. Себеби, С.Л.Рубинштейн айткандай кабыл алып жаткан субъекти башка адамды «окуйт». Бул «окуунун» мазмунуна адамдын тышкы көрүнүшү «текст» болуп саналат, ошого жараша «окулат», алардын баары чечмеленип, мааниге ээ болот. Андай «окуу» өтө тез, автоматтык деңгээлде жүрөт жана аны чечмелөө ошол окуп жаткан адамдын өзгөчөлүгүнө жараша аныкталат. Айрым адамдар башка бирөөлөрдүн тышкы келбетине, денедеги өзгөчөлүктөрүнө көңүл бура тургандыгы, ал эми айрымдар болсо түздөн-түз адамдын психологиялык өзгөчөлүктөрүн кабылдоого аракеттенээри, башкача айтканда, таңуулоо механизмин көбүрөөк колдоно тургандыгы аныкталган.

Башка эксперименттик изилдөөлөр кабыл алынуучу объектинин өзгөчөлүктөрүн аныктоого багытталган. Инсандардын бири-бирин таанып билүүсүнүн ийгиликтүү жана ийгиликсиз болуусу кабыл алынып жаткан объектиге жараша болот. Адамдар жекече психологиялык өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, ошондой эле аны башка бирөө кабылдап жаткан учурда, адамдын чоң же кичине «ачылыш» мүмкүнчүлүктөрү ар башкача. Ошондуктан «түнт» же «ачык-айрым» деп адамдар мүнөздөлөт. Бардык эксперименттик изилдөөлөр өтө маанилүү болгон маселелерди – инсандардын бири-бирин кабылдоосунун эффектилеринин – биринчи көргөндөгү (установка) эффекти, алгачкы жана жаңы маалымат эффекти, стереотиптештирүү эффектилерди иликтөөгө алат.

Алгачкы таасир (установка) эффектиси А.А.Бодалевдун эксперименттеринде негизделген жана ал бейтааныш адам жөнүндө алгачкы таасир, түшүнүктөрдүн калыптанышында чоң роль ойной тургандыгы аныкталган (Бодалев, 1982). Студенттердин эки тобуна бир эле адамдын сүрөтү көрсөтүлгөн. Сүрөттү көрсөтүүдөн мурда сүрөттөгү адам биринчи топтогу студенттерге өтө жаман кылмышкер, экинчи топтогуларга ошол эле сүрөттөгү адамды өтө чоң окумуштуу деп мүнөздөмө берилген. Ар бир топтогу студенттерге сүрөттөгү адамдын портретин сөз менен мүнөздөп, анын элесин тартуу сунуш кылынган. Биринчи топтогулар төмөндөгүдөй мүнөздөмө берген: көзүнүн ичке кирип турушу өтө каардыгын көрсөтөөрү, ээгинин алдыга чыгып турушу илим жолундагы кыйынчылыктарды жеңип өтүүдөгү эркинин күчтүүлүгүн билдирет деген ж.б., жоопторду беришкен.

Ушундай эле эксперименттер сүрөт көрсөтүү аркылуу «мугалим» жана «актриса» установкаларын калыптанышын изилдөөдө да жүргүзүлгөн. Көптөгөн эксперименттер өтө маанилүү болгон биринчи таасирдин канчалык деңгээлде так боло тургандыгы жана анын так образ кандай мөөнөт ыңгайлуу жана кандай факторлор кошумча таасир этээри илимий адабияттарда талкууланган. Ушул маселелерди ар тараптан талдоого албай туруп, инсандардын бири-бирин кабылдоосунун ийгиликтүү болушун алдын ала божомолдоп айтууга мүмкүн эмес.

Ореол эффектисинде алдын-ала адам жөнүндө алынган оң жана терс мазмундагы маалыматтарды реалдуу турмушта ошол адамды кабылдоодо колдонулат. Кабылданып жаткан сапаттар ошол адам жөнүндө алдын ала түзүлгөн образга барып кошулат жана адамдын элеси «жасалат». Мурдатан бар болгон образ ореоланын ролун аткарат, ошондон кабыл алынып жаткан объектилер адамдын чыныгы сапаттары, мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрү кабыл алууга тоскоолдук гана

кылат. Ореола эффектинин оң таасири тийгенде адам өтө жакшы сапаттарда мүнөздөлүп, белгисиз сапаттарына да оң баа берилет, тетиписинче, терс таасирлер ошол эле адамды терс баа берүүлөргө жана терс сапаттар менен мүнөздөөгө алып келет. Эксперименттик изилдөөлрдө кабыл алынып жаткан адам жөнүндө аз маалымат болсо жана баалоолор, ой-пикирлер адептүү сапаттарга байланышса, ореола эффектиси өтө күчтүү таасир этип, ачык көрүнө тургандыгы далилденген. Бул өзгөчөлүктөр башка адамды кабылдап жатканда, өзүнүн таасирин тийгизип, айрым сапаттарды бозомук кылып, айрымдарын жарык кылып көрсөтүп, адамды туура эмес кабылдоого алып келет. Бир экспериментте балдардын эки тобуна баа берүү сунуш кылынган. Балдардын бир тобу «сүймөнчүк», экинчилери «сүймөнчүк эмес» балдардан түзүлгөн. «Сүймөнчүк» (бир аз жылдыздуу) балдар тапшырманы аткарууда атайылап каталарды кетирсе да, – ал **эми** «сүймөнчүк эмес» балдар ишти катасыз аткарсан да. Кабыл алып жаткандар «сүймөнчүк» балдарга оң бааны (сапаттарды) ал **эми** «сүймөнчүк эмес» балдарга терс бааны (сапаттарды) беришкен. Бул деген социалдык психологиядагы белгилүү дал келүү теориясынын идеясына ылайык адамдарга мындайча ой мүнөздүү: «жаман адамдар жаман сапаттарга ээ», «жакшы адамдар жакшы сапаттарга ээ» ж.б. Мына ошондуктан адамдын жүрүм-турумунун себептерин жана мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрүн таңуулоо менен түшүндүрүүдө ушул жогорудагы модель колдонулат: жаман адамдарга дайыма жаман, терс жүрүм-турумдар, ал эм жакшы адамдарга дайыма жакшы жүрүм-турумдар жабыштырылат. Адатта, кайсы бир сапаты менен өзүбүздөн *артыкчылыкка* ээ болгон адамдардын жакшы сапаттарын ашыкча көбөйтүп же жогорулатып жиберебиз.

Башка бир экспериментте кабыл алынып жаткан адамдын дене түзүлүшүндөгү жагымдуу белгилердин, касиеттердин анын психологиялык жана мүнөздүк өзгөчөлүктөрүнө алынып өтүшүн аныктоого багытталган. Эркектерге сулуу, орточо сулуу жана көрксүз аялдардын сүрөтү көрсөтүлүп, аялдардын мүнөздөрүн кандай экендиги жөнүндө айтып берүү сунуш кылынган. Сулуу аялдар гана *чынчыл, тең салмактуу – оор басырыктуу, элпек жана камкор, адамга кунт коюп мамиле кылуучу* сыяктуу сапаттар менен мүнөздөлгөн. Ошентип, ореола эффектиси айрым сапаттарды бозомук кылып, айрымдарын ачык кылып, баарлашып жаткан адамды «окуп жатканда» өзүнчө эле фильтрдин ролун аткарат.

«Эн алгачкы» жана **«жаңы»** маалыматтардын эффектилери да инсандардын бири-бирин таанып билишин татаалдантат. Булар адам тууралуу маалымат берүүдө белгилүү *ырааттуулуктун* чоң мааниси бар экендигин көрсөтөт.

Алгач берилген же көрсөтүлгөн маалымат «алгачкы», ал эми кийин, эң акырында көрсөтүлгөн берилген маалымат «жаңы» деп аталат. Бул кубулуштардын көрүнүшү төмөнү эксперименттен билебиз. Бир адам студенттердин төрт тобуна көрсөтүлгөн. Биринчи топтогу студенттерге ал адамдын экстраверт, экинчи топко ал адамдын интроверт экендиги айтылып, үчүнчү топко алгач экстраверт, кийин интроверт деп тааныштырган, төртүнчү топко ушул эле маалымат тетиписинче айтылган. Төрт топтогу студенттерден сунуш

кылынган инсандык сапаттарга таянып, ошол бейтааныш кишини мүнөздөп берүү талап кылынган. Биринчи, экинчи топтогуларда эч кандай чаташуу болгон эмес. Ал эми үчүнчү, төртүнчү топтогулар бейтааныш адамды мүнөздөөдө сунуш кылынган маалыматтын иретине ылайык мүнөздөмө беришкен. Алгачкы берилген маалымат күчтүү таасир этээри аныкталган. Бул эффект «алгачкы эффект» деген атты алган жана бейтааныш адамды кабыл алганда, таасир тийгизе тургандыгы аныкталган. Тескерисинче, тааныш адамды кабыл алганда «жаңы эффект» күчтүү таасир этет. Башкача айтканда, адам жөнүндөгү эң акыркы, бир кыйла жаңы маалымат аны кабылдоого өтө күчтүү таасир этет. Башка адам жөнүндөгү маалыматтын кандайча берүү ыңгайлуу экендиги бир жактуу чечилген эмес. Айтылган эки эффектинин «атаандашуусу» жүрбөйт. Э. Аронсон айткандай, «айрым өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, «жакшы көргөн бутунду биринчи кадам таштат» деген акылман сөзү ушул жерде иштейт».

4. Карым-катнаш тренингиси

Карым-катнаш процесси өзүнө таандык мыйзам ченемдүүлүктөргө ээ. Анын ички табияты, пайда болуу жолдору, андагы ык, машыгуулар, маалыматтар, түрдүү адамдарда түрдүүчө көрүнөт, бардык адамдарда бирдей кездешкен универсалдуу жалпы жоболор жоктой сезилет. Бирок карым-катнаш процессинде да башка психикалык процесстердей эле, жалпы жоболор типтүү белгилер бар. Ал көрүнүштөр тренинг методу аркылуу изилденет. Тигил же бул иш-аракетти аткарууга керектүү ык-машыгууларды, маалыматтарды үйрөнүү зарылдыгы тренинг (англис сөзү, кыргызча “машыгуу, бышыгуу”) методун пайда кылган. Тренинг методу социал психология илиминин колдонмо бөлүгүндөгү группалык методдордун тобуна кирет. Ал метод өзүн-өзү үйрөнүү, карым-катнашка керектүү ык, машыгууларды калыптандыруу жана группадагы өз ара таасир этүү өзгөчөлүктөрүн үйрөтүү сыяктуу маселелерди өз ичине алат.

Тренингдин базалык элементи катары группалык дискуссия, ролдор оюнунун түрдүү модификациялары эсептелет. Тренинг адамдар менен көп иштеген кесип тармактарында карым-катнашка өтүү жолдорун, өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү, үйрөнүү максатында атайын уюштурулган дискуссиялык, ролдук оюндардын негизинде ишке ашат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Социалдык перцепция деген эмне?
2. Социалдык перцепциянын кандай механизмдери бар?
3. Адамды адам кабыл алуудагы психологиялык эффекттерди айтып бергиле?
4. Карым катнаш тренингин түшүндүрүп бергиле. Ал кантип ишке ашырылат?

6-ТЕМА: КОНФЛИКТ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъектеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъектеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ:;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди конфликттин предмети, теориялары, концепциялары жана анын алдын алуу методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Педагогикалык ишмердүүлүктөгү конфликттин теорияларын, концепцияларын жана анын алдын алуу методдорун жана принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Конфликтин структурасы жана динамикасы.
2. Конфликтин функциясы.
3. Окуу-тарбия ишиндеги конфликттин өзгөчөлүктөрү.
4. Конфликттен чыгуунун жана анын алдын алуу жолдору.

Конфликт жөнүндө түшүнүк

Мамилелер чөйрөсү карама-каршылыктарга, кагылышууларга жана назик ички процесстерге толгон дүйнө. Адамдар ортосундагы мамилелер дайыма эле таза боло бербейт. Бул болсо мамилелердин татаалдашуусуна өбөлгө түзөт жана мамилелешүүнүн кризистик абалдары пайда болот, кагылышууларга, пикирдин келишпөөчүлүгүнө түртөт, мамилелешүүдөгү конфликттердин пайда болуусуна алып келет. Ошондуктан биз талкуубузду конфликт деген эмне, анын пайда болуу табияты жана түрткү берүүчү факторлор жөнүндө сөз кылуу менен баштайбыз.

Конфликт – (лат. сөзү *Cohfliktus*) – бул карама-каршылыкты түшүндүргөн форма. Конфликт жөнүндө социал психологдор, каршылашка карата нейтралдуу максаттагы күрөш (У.Козер), психикалык чыңалуу жана антогонисттик душмандык (В.Оберт, К.Финк), өз максатына жетүүдөгү каршылаштардын күрөшү (П.Коэн, П.Э.Кандель) деген аныктамаларды берип келишет.¹⁰

Конфликт - бул баалуулуктардын, кызыгуулардын жана максаттардын дал келбестигинен пайда болгон чыр-чатак (Д.Бернард), атаандашуу (Р.Даренфорт). Конфликт – бул каршылаштардын мамилелерине чекит коюучу же улантып кетүүгө түрткү берүүчү күч (Г.Спенсер).

Көпчүлүк психологдордун көз караштарына таянсак, *конфликт* – бул адамдардын кызыкчылыктарынын, пикирлеринин, идеалдарынын, каалоолорунун ж.б. карама-каршылыгынан пайда болуучу жана өз ара мамиледен көрүнүүчү социалдык-психологиялык терс кубулуш болуп эсептелет.

Психология конфликтти коомдогу жагымсыз көрүнүштөрдүн бири катары эсептеп, өз ара аракеттенүүнүн өзгөчө формасы жана субъектилердин карама-каршы тенденцияга ээ болгон аракеттеринин көрүнүшү катары карайт. Конфликттерди психологиялык жактан изилдөө өзгөчөлүгү бир эле учурда чыр-чатак кырдаалын жана анын чыр чатактын катышуучуларынын аң-сезиминде чагылышын талдоого алат. Ушунун негизинде конфликттердин жалпы теориялык маселелерин талдоого, анын табиятын психологиялык феномен катары түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Чындыгында конфликт психологиялык карама-каршылыктардын формасы (карама-каршылыктардын аң-сезимде көрүнүшү), же

---

¹⁰ Н.В.Гришина. Психология конфликта. Санкт-Петербург. 2002. Стр. 82.

бул сөзсүз түрдө чыр-чатактуу аракеттердин да болушун көрсөтөт. Ар кандай конфликттердин татаалдыгын жана көп кырдуулгун сыпаттооо конфликттин ажырагыс белгилери болуп саналат деген жыйынтыкка алып келет.

Мамилелер чөйрөсүндө конфликттердин жана карама каршылыктардын пайда болуп туруусу бул табигый көрүнүш. Бул учурда оң жыйынтыкка жетүү үчүн кырдаалды сезе билүү жана карым-катнашты башкара билүү талап кылынат. Р.Даренфорт мамиленин конфликтүү моделин төмөндөгүдөй деп берген:¹⁴

Мамилелер чөйрөсү дайыма өзгөрүүдө турат.

Бардык мамилелер чөйрөсүндө жалпы конфликтке алып келүүчү келишпестиктердин элементтери жашайт.

Коомчулуктагы адамдардын үстүнөн болгон басмырлоо жашап келет, бул албетте мамилелерге таасирин тийгизет, жабыркаган тарап өзүнүн басмырланган жагдайына каршы күрөшүп келет.

Конфликттин түзүмү ар башка авторлор тарабынан ар кандайча аныкталганы менен, андагы чыр-чатак кырдаалы, катышуучулардын позициясы, объект, «инцидент», чыр-чатактын өнүгүшү жана чечилиши негизги элементтер катары бардык авторлордун бөлүштүрүүсүндө камтылган. Конфликтин тибине жараша бул элементтер өзүн ар башкача көрсөтүшөт. Ар кандай конфликт терс мааниге ээ болот деген көз караш атайын жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө жокко чыгарылган. Конфликт боюнча көрүнүктүү теориячы М.Дойчтун эмгектеринде конфликт деструктивдик жана продуктивдик болуп эки түргө бөлүнөт.

Деструктивдик конфликттин аныктамасы турмушта колдонулган аныктамасына туура келет. Конфликтин бул түрү өз ара мамилени бузат: көбүнчө конфликт аны жараткан себепке көз каранды болбой өнүгүп кетет, инсанга өтүп кетип, адамда стресстерди жаратат. Ал өнүгүш өзгүчөлүгүнө ээ болот. Катышуучулардын санын көбөйтөт, жаман сөз айттырат. Башкы белгиси (эскалациясы), каршылашуунун күчөшү, каршылаштын сапаттарын, касиеттерин жана өз ара аракеттенүү кырдаалдары, алдын-ала эле өнөктөшүнө каршы ынанымда болуу, каршылаш адамдан туура эмес (жалган) сапаттарды кабыл алуу күчөйт. Андай конфликтти чечүү, жоюу, басуу өтө кыйын.

Продуктивдүү конфликт инсандардын шайкешсиздигинен, батышпоочулугунан эмес, адамдардын бир маселеге, нерсеге ар башка көз карашта карагандыгынан, аны ар башкача чечүү жолун тандагандан келип чыгат. Мындай учурда конфликт маселени ар тараптан түшүнүү башка көз карашты коргогон өнөктөштүн мотивацияларынын калыптанышына алып келет. Ал «легитимдүү» катары кабыл алынат. Башка аргументтердин бар экендигин моюнга алуу конфликт ичинде биригүүнүн, өз ара аракеттенүүнү элементтерин жаратат, достук маанайды пайда кылат. Конфликти жөнгө салууга, жаңыча чечүүгө жол ачылат.

Козер конфликттин жалпы көрүнүшүн төмөндөгүдөй деп көрсөтөт:

---

¹⁴ Р.Даренфорт Основы конфликтологии. М.,2001 стр-176.

1. Конфликттин себеби;
2. Конфликттин курчтугу;
3. Конфликттин узактыгы;
4. Конфликттин функциясы.

Инсандар ортосунда, дегеле коомдук мамилелерде өз ара мамиленин ийгиликтүү жүрүшүнө үч фактор түздөн-түз таасирин тийгизет:

- Түшүнүшүү;
- Эмоцияга алдырбоо;
- Маалымат алмашуу.

Конфликттик кырдаалдарда булар оңой эле унутулуп калат да, пикир келишпөөчүлүктөрдүн натыйжасында мамилелерге чекит коюлганга чейин барат. Ошондуктан өз ара мамилелешүүдө эң алгач конфликттин келип чыгуу себептеринин психологиялык жагын карап көргөнүбүз оң. Азыркы мезгилде бул проблеманын үстүнөн иштеген бир катар окумуштуулар конфликттин төмөндөгүдөй пайда болуу булактарын ажыратып көрсөтүп жүрүшөт:

-Ой-пикирлердин, көз караштардын дал келбестиги б.а. сиздин жана экинчи тараптын көз карашындагы чоң айырмачылыктар;

-Түшүнүшүүнүн өзгөчөлүгү, б.а. адамдар мамилелешүү учурунда бири-бирин түшүнүшө алышпайт;

-Өзүнүн мүмкүнчүлүгүн жана жөндөмдүүлүктөрүн туура эмес баалоо;

-Кандай гана болбосун үстөмдүк кылууга умтулуу;

-Түшүнүктөрдөгү жана көз караштардагы консерватизм, эскирген салтка таянуучулук;

-*Артыкча принципалдуулук жана тике сөздүк;*

-Сындоого жакындык;

-Личносттун эмоционалдык сапаттарынын кээ бир жыйындылары.

Айрыкча талаш-тартыш маселелер талкууланган учурда сүйлөшүүнүн эрежелерин сактабагандык да конфликттин чыгуусуна чоң себепкер болгондугун байкап жүрөбүз.

Мисалы:

1. Аргументтерди, фактыларды келтиргенде каршылашын ынандыра алуучу далилдерди колдоно албагандык;
2. Эгерде келтирилген далилдер четке кагылса, анда мунун себептерин издебөөчүлүк жана сүйлөшүү учурунда аны бетке тутуу берүүчүлүк;
3. Каршылаштын келтирген күчтүү далилдерине акарат келтиргендик, тескерисинче анын олуттуулугун белгилеп, туура түшүнгөндүгүн билдирбегендик;
4. Аргументтери шериктештин айткандары менен дал келбесе, анда аны шериктештин далилдерине жооп бергенден кийин гана келтирбегендик;
5. Аргументациянын темпин шериктештин темпераментинин өзгөчөлүгүнө жараша ылайыкташтырбагандык;

6. Артыкча ишендире берүүчүлүк сокку берүүгө алып келиши мүмкүн экендигин эске албагандык. Шериктешине үстөмдүк кыла берүүчүлүк (бул албетте таарынычты пайда кылат).

Конфликт десе эле, ал трагедия эмес, конфликттин да жашоодо орду бар. Конфликтсиз жашоо – бул иллюзия. Кайсыл гана окуу мекемесинде, ишканада жана үй-бүлөдө болбосун жаңы эскинин үстүнөн күрөшүүгө аракеттенет, эски көз караштар, адаттар, терс догматикалык ой-пикирлер сынга алынат. Күрөшүүнүн ар түрдүү ыкмалары конфликттик кырдаалдарды жаратат, карама каршылыктарды күрчүтөт, терс эмоцияналдык абалдарды пайда кылат.

Күндөлүк турмушта адамдарды бири-бири менен келишпөөчүлүк абалга такаган кырдаалдар көп эле кездешет. Түзүлгөн келишпөөчүлүк абалды жаңжалга айлантпоо адамдардын маданиятына, интеллектуалдык ж.б. сапаттарына көз каранды. Конфликттик абалда жаңжалды болтурбай чыгып кетүүнүн жолдору барбы, аны кандайча пайдаланууга болот деген суроого дагы деле жеткиликтүү, ынанарлык жооптор изделип келет, бирок белгилүү болгон нерсе конфликттик кырдаалдарда адамдар жүрүм-турумдун белгилүү бир стилдерин колдонушкандыгында.

Бардык эле адамдар бул жолдорду бирдей пайдаланбайт б.а. ушулардын бирөөсүн кырдаалга ылайык келбесе деле колдоно беришет. Натыйжада проблемадан ийгиликтүү чыгып кете албай калышат. Ал эми эң жакшы жол бул кырдаалга жараша ылайыктуусун пайдалана билүү болуп эсептелет.

Кийинки мезгилдерде мамилелешүү сферасындагы конфликттер өтө олуттуу проблемаларды жаратып келет. Мунун негизги эле себеби коомдогу тез өзгөрүүлөр, ал өзгөрүүлөргө болгон адамдардын даяр эместиги, мамилелешүүдөгү жүрүм-турумдун стратегиялык багыттарын туура эмес колдонгондук ж.б.у.с. менен жогоруда айтылган ойлорго толуктоо катары көрсөтүүгө болот.

Окуу жана тарбия жумушундагы конфликттер, алардын табияты жана жоюунун негиздери

Бүгүнкү күндө мектептерде иштегендердин, б.а. педагогдордун көпчүлүгүнөн: «Бүгүнкү күндө балдар менен иштөө өтө кыйындап баратат...» деген сөздөрдү угууга мүмкүн. Жок, андай эмес, бул жерде мугалим жана тарбиячы коомдун өнүгүүсүнө карата өзүн өзгөртүп туруусу зарыл. Эң негизгиси мугалимдердин педагогикалык чеберчилигин жогорулатуу, проблемаларды талапка, коомго ылайык чече билүү, окуу тарбия процессиндеги негизги фигуранын пайда болушу деп түшүнсөк болот.

Белгилүү психолог Н.В.Кузьмина белгилеп кеткендей, педагогикалык карым-катнаш бул коомдогу тарыхый түшүнүк жана ар бир педагогикалык карым-катнаштагы тарыхый тип, мамлекеттик, педагогикалык, тарыхый максаттарды иш жүзүнө ашырууга

багытталат.¹⁶ Бул система педагогикалык коллектив уюштурган окутуу жана тарбиялоонун негизинде турат. Педагогикалык карым-катнаштын спецификасы биринчи кезекте анын объектиге багытталуусунун негизинде көрсөтүлөт. Ал личностту өнүктүрүүгө гана эмес, билимди өздөштүрүүгө жана ушунун негизинде чыгармачылыкты өнүктүрүүгө багытталат. Ушуну менен байланыштуу педагогикалык карым-катнаш үч багыт менен мүнөздөлөт:

1. *Окутуу процессиндеги мамиле;*
2. *Окуучуларга болгон мамиле;*
3. *Предметти өздөштүрүүгө болгон мамиле.*

Педагогдун эң негизги сапаттарынын бири болуп, балдардын өз ара аракеттенүүлөрүн уюштура билүүчүлүк эсептелет, ал үчүн сөзсүз түрдө педагогикалык карым-катнаш керек. Педагогикалык карым-катнаш сөзсүз түрдө ар бир мугалимдерде өздөштүрүлгөн негизде болушу зарыл. Эң кызыктуусу окуу, тарбия материалынын жемиштүүлүгү, окутуу жана тарбиялоодо таасирдүүлүк методдун активдүүлүгү педагогикалык карым-катнаш менен дал келүүсүндө. Айрыкча эмгек жолун жаңы баштаган мугалимдер мектеп коллективи, окуучулар менен мамилелешүүдө төмөндөгүдөй кыйынчылыктарга дуушар болот.

- Байланыш түзө албоочулук;
- Окуучулардын ички психологиялык абалын түшүнө билбөөчүлүк;
- Сабак учурундагы иреттүүлүктүн өз деңгээлинде болбошу;
- Педагогикалык тапшырмаларды жана өз ара мамилени туура жолго кое албастыгы;
- Кептик карым-катнаштагы кыйынчылык;
- Жекече психологиялык абалын башкара билүүдөгү кыйынчылык.

Мына ушундай катачылыктарды кетирбөө үчүн мугалим өзүнүн сөзүн мүнөздүү жетектер менен жетектеп, сүйлөө тонун өзгөртүп, көңүлдү эч качан чөктүрбөөгө аракеттерди жасаш керек.

Окутууда үч максаттын чечилиши жогорку мазмунга ээ. Алар: окутуучулук, тарбиялоочулук жана өнүктүрүүчүлүк. Окутуунун максаты өз ичине төмөндөгүлөрдү камтыйт.

- Окуучулар менен чыныгы психологиялык байланыш түзүү, окууга түрткү берүүчү мотивацияны калыптандыруу, окуучулар коллективинде биргелешип психологиялык ой жүгүртүүнү камсыздоо;
- Ал эми тарбиялоодо болсо педагогикалык мамилени чыңдоо, мугалим менен окуучулардын арасында психологиялык байланыштарды түзүү, окуу иш аракетиндеги жетишкендиктерди жогорулатуу, личносттун багытталуусун өнүктүрүү ошондой эле, окуучулар коллективинде личносттор аралык мамилени калыптандыруу эсептелинет;
- Өнүктүрүүдө психологиялык ситуацияларды, проблемаларды кое билүү, личносттун өзүн-өзү тарбиялоону, өз билимин өстүрүүнү стимулдаштыруу, ошондой эле окуучулардын индивидуалдык, типологиялык өзгөчөлүгүн жана жаңы жаралууларды пайда кылуу мүмкүнчүлүгүн түзүү менен бирге алардын эркин ойлоосун жана интеллектуалын өстүрүү болуп саналат. Окуу жана тарбия процессинде адамдын жүрүм-турумун баамдай билүү, аны психологиялык жактан туура түшүнүү, ага туура баа берүүгө

---

¹⁶ Зимняя А.И. Педагогическая психология М.,1998. Стр - 208

мүмкүндүк түзүлүшү зарыл. Адамды адам туура кабыл алмайынча, туура мамиленин түзүлүшү мүмкүн эмес.

Окуу, тарбия процессинде эки субъекттин (мугалим жана окуучу) мамилечилдигин жана чыгармачылыгын изилдөөдө мамилелешүү проблемалары негизги мазмунга ээ. Мисалы, жаңы билим менен байланышка киргенде адам үчүн жаңы илим катары сезилет жана дайым эле адамга түшүнүктүү боло бербейт. Ушул жалпы шарттар жана принциптердин негизинде проблемалуу жана кыйынчылык ситуациясы келип чыгат.

Т.М.Кудряцевдин айткандарына макул болууга болот. Ал: «Кайсыл жерде проблемалык кырдаал келип чыкса, ой жүгүртүү ошол жерден башталат; башкача айтканда эгер проблема жок болсо, ой жүгүртүү да жок» – деген.

С.Л.Рубинштейн адамдын айлана-чөйрөнү таанып билүү маселесин үйрөнүүдө ушундай деген жыйынтыкка келген. «Бардык ар кандай эле кырдаал мазмуну боюнча өзүнчө проблемалуу, чынында эле турмуштагы эң майда ар түрдүү жөнөкөй эле кырдаалдардын ар кандай кыйынчылыгы, шарттардын жетишсиздиги, альтернативдүү түрдө чечилиши боюнча өзүнчө проблема болот».¹⁷ Окуу, тарбия процесси – балдарды мектеп жашында чыдамдуулукка үйрөтүү, бул адамдардын ортосундагы мамиледе керек эмес конфликттерди четтетүүгө эркин көз карашты жана бири-бирин сыйлоо атмосферасын түзүүгө багытталган. Көпчүлүк чыр-чатактар мамиле кылуунун маданияттуулугу менен чечилип калышы мүмкүн. Мамиле кылуунун маданияттуулугунда оройлук, кемсинтүү, кыйкырып сүйлөө, кемчилдикке көңүл буруп туруп алуу сыяктуу терс сапаттар болбойт. Ошон үчүн тарбия берүү сферасында иштеген адамдар гуммандуу, мазмуну боюнча социалдык маданияттуу мамиле кылууга жана коомдук мамиленин калыптанышына өзгөчө көңүл буруш керек.

Ар кандай адамдардын чоң же кичине коллективиндей эле мектеп коллективинде дагы социалдык мамиленин ар кандай түрлөрү жана формалары пайдаланылат. Биз бул жерден массалык карым-катнашка көңүл бурабыз. Педагог өзүнүн ишинде ар бир бала менен гана эмес, балдардын коллективи менен, ар түрдүү группалар менен мамиле кылат. Ошондуктан педагог окуучулардын гана психологиялык өзгөчөлүгүнө көңүл бурбастан группанын, бүт коллективдин социалдык-психологиялык өзгөчөлүгүнө көңүл бурушу зарыл. Коллектив бул жөн гана жакшы уюшулган группа эмес. Аны А.С.Макаренко: «Коллектив – бул адамдарды турмуштук максаты, кыймыл аракети, ошондой эле коомго пайдалуу максаттар менен бириктирип турат. Мектеп коллективинин негизги коомго пайдалуу жагы болуп, балдарга илимдин негизин үйрөтүү жана социалдык коомдук граждандарын тарбиялоо болуп эсептелет. Ошол максатта мектеп коллективдери коом болуп түзүлүшөт, өздөрүнүн структурасы иш аракетинин максаты жана ишке ашыруунун негизги формаларын иштеп чыгышат. Бул коллективдин мүчөлөрү педагогдор жана окуучулар атайын кызматтык мамилеге киришет» – деген.

Мектептеги карым-катнаштын максаты бир гана билим берүү болуп эсептелбейт, анын башка негизги максатына коомдук иштерди уюштуруу, коллективдеги жөндөмдүүлүктү, өз ара колдоону өнүктүрүү болуп эсептелет. Мектепте массалык карым-

---

¹⁷ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. –М..Педагогика 1976.

катнаш тез жана эффективдүү коомдук информацияны жеткирүүчү форма катарында пайдаланылат.

Ал эми мугалим менен окуучунун өз ара таасир этүүсү педагогикалык жагдайларды чечүү аркылуу уюштурулат.

Педагогикалык жагдай окуу группасындагы реалдуу кырдаал менен окуучулардын таасир этүү жөндөмдүүдүүлүгү жөнүндө чечимди кабыл алууну эске алуудагы окуучулардын өз ара карым-катнашы менен карым-катнаштын топтолгон системасын аныктайт.

Педагогикалык жагдайлар мугалимдердин алдында окуучулардын ишмердүүлүгүн башкаруунун маселесин бир топ ачык, так, даана коет. Аны чечүүдө мугалим окуучунун көз карашында кое билүүсү керек, анын ой жүгүртүүсүндө имитацияланышы керек, топтолгон жагдайларда окуучунун кабыл алуусунда түшүнүүсү кандай, эмне үчүн ал дал ушундай нерсени жасады ж.б. байкап туруу зарыл.

Педагогикалык кырдаалдарда мугалим окуучунун конкреттүү кылык жоругундагы аракетинин себептери боюнча аны менен байланышка чыгат.

Педагогикалык кырдаал жөнөкөй жана татаал болушу мүмкүн. Биринчиси, мектепте окуучулардын жүрүм-турумун уюштуруу аркылуу алардын карама-каршылыгына учурабастан эле мугалимдерде чечилет. Окуу күнүнүн агымында мугалим ар түрдүү себептер боюнча окуучулар менен өз ара карым-катнаштын кеңири диапозонуна кошулат: жаңжалдарды токтотот, окуучулардын ортосундагы талаш-тартыштарды чечет, аларга эскертет, сабакка даярданууга карата окуучулардын аракетине жардамдашат, окуучулардын ортосундагы сүйлөшүүлөргө кошулат, кээ бир учурларда тапкычтыгы да пайда болот.

«Өспүрүм балдардын экөө (7-класстын) танаписте өз ара жаңжалдашып жатышкан. Алардын тегерегинде бүт балдар топтолушкан, аларды токтотуу үчүн жаш мугалим келген, бирок мугалимдин сөзү эч нерсени чечкен жок, кыскасы жаңжал тереңдеп кете берди.

Бир мугалим кабинеттен кандайдыр бир нерсени кармап чыгып келе жаткан, караса иш жаман, алар сөздү кабыл албай жатышат. Ал эмнени алып келе жатса, ошону полго таштап жиберген. Мугалим катуу үн чыгарды эле, бардыгы күтүлбөгөн нерседен ордуларында катып калышты. Балдар жаңжалын токтотушту, үн чыккан жакка бурулушту да, бирин бири жалтаңдап карап коюп ажырап кетишти».

Татаал жагдай мугалим менен окуучунун чоң маанидеги эмоционалдык абалына ээ, кырдаал ага катышкандар менен топтолгон карым-катнашка мүнөздүү, бул учурда окуучуларга катышып жаткандар таасир этет, жыйынтыгында мугалимдин практикалык мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен, көптөгөн факторлордон көз карандылыктагы окуучулардын жүрүм-турумунун себебин болжолдоо кыйынчылыгы боюнча белгилүү бир деңгээлде ийгиликтүү чечүү мүмкүнчүлүгүнө дайыма ээ.

«Класста Кубан аттуу окуучу тартипсиз, үй тапшырманы аткарууну токтоткон. Чындыгында бала жөндөмдүү, бирок көптөгөн предметтер боюнча «экилер» пайда боло

баштаган, аны менен сүйлөшүү ага эч кандай таасирин тийгизген жок. Мугалим ал үчүн эч ким эмес, анын ички дүйнөсүндө жашабайт. Бул окуя ушул окуу жылын толугу менен камтыды: мугалим тарабынан дагы, окуучу тарабынан дагы эмоционалдуулуктар алынып ташталды. Бир жолу окуучунун апасы мектепке келип мугалимден жардам сурап кайрылды. Көрсө Кубандын атасы ичип алып, үй-бүлөсүндө чатак чыгаргандыктан көбүнчө апасы менен баласы үйүндө түнөшпөйт экен. Бул жөнүндө кабардар болгондон кийин мугалим Кубанга карата болгон мамилесин өзгөрттү. Мугалим анын тагдырына кош көңүл эместигин ал сезді. Ошондон кийин ал окуусу менен жүрүм-турумун дайыма оңдой баштады. Өкүнүчтүүсү, биз көбүнчө окуучунун жүрүм-турумундагы жаман нерселерди гана көрөбүз жана анын себебин эч качан аныктабайбыз».

Мугалимдик аракет педагогикалык жагдайларды чечүүдө окуучулардын жекечелигин жана алардын жекече болуусун көбүрөөк аныктайт. Мугалим бул учурда окуучу менен кармашууда жеңүүчү болуп чыгууга умтулат, өзүнө жана чоң адамдарга карата баланын карым-катнашын, мугалимдер менен болгон мамилелешүүсүн өзгөртүп, кырдаалдан окуучуну алып чыгып кетүүгө кам көрбөйт. Мугалим менен окуучу үчүн ар түрдүү кырдаалдардан чыгып кетүүсүндө, башка адамдарды жана өзүн-өзү таанып-билүүсүндө мектеп негизги орунда болушу зарыл.

Психологияда конфликт карама-каршы абалдын багыттарынын кагылышуусу, терс эмоционалдык кайгыруу менен байланыштуу, адамдардын группасынын же индивиддердин личносттор аралык карым-катнашынын же личносттордун арасындагы өз ара таасир этүүсүндө, аң-сезимдин айрым бир алынган эпизоддорунда (көрүнүштөрүндө) бири-бири менен батышпоочулуктун тенденциясында, карам-каршы багыттардын кагылышуусу болуп саналат.

Окуу, тарбия процессинде конфликт көбүнчө мугалимдин өзүнүн позициясын ырастоого умтулуусу катары жана окуучунун ишмердүүлүгүн, кылык-жоругун туура эмес баалоодон, адилетсиз жазалоого каршы жүргүзгөн тажрыйбасыз аракеттеринин натыйжасында пайда болот.

Танаписте, сабакта мугалимдин талабы менен мектептин жүрүм-турум эрежелерин ар күнү аткаруу окуучу үчүн чындыгында бир топ эле кыйын, ошондуктан жалпы тартиптеги анча-мынча тартип бузуулар табигый нерсе: анткени мектепте баланын турмушу окуу менен гана чектелбейт, талаш-тартыш, капалануу, көңүлдүн алмашуусу, бакырык менен кыйкырык ж.б.у.с. нерселер менен коштолуп турат.

Баланын жүрүм-турумун туура башкаруу, түзүлгөн кырдаалдан чыгып кетүү, кылдаттык мамилени жана аракетти талап кылат. Кылык-жорукту баалоодо шашкалактык көбүнчө катачылыкка алып барат, мугалим аркылуу жасалган адилетсиздик окуучуда дайыма кыжырланууну пайда кылат жана мына ушунун негизинде педагогикалык кырдаал конфликтке алмашат.

«Мектептин жалпы линейкасында дежурствонун бир жумалык жыйынтыгы чыгарылды. Кокусунан 10-класстын окуучусу Бакыттын адресине эскертүү айтылып калды, көрсө ал дежурстводо турган окуучуну түртүп өтүп кетиптир. Тартипсиздик өтө деле маанилүү эмес, бирок линейкага чейин бул маселе боюнча окуучуга эскертүү жасалган эмес. Бакытты бул айыбы үчүн бүт мектептин окуучуларынын ортосуна чыгарышты

(биринчи жаза) жана 8- класстын окуучусу менен бирге дежурныйлыкты белгилешти (экинчи жаза).

Мындай нерсеге 8-класстын окуучулары күлүштү, ал эми 10-класстын окуучулары жана Бакыт жазалоонун тартибине ушунчалык кыжырланышып, ачууланышты. Бакыт тартиптүү, мектепте жана класста кадыр-баркка ээ окуучу эле. Сабактан кийин жалпы мектептик жаштардын чогулушу болду, андан соң директор олимпиада боюнча жеңишке ээ болгондорго грамота тапшырды. Грамота Бакытка да берилди, бирок директор өзүн алып жүрүүнү билбейт деген зекүүнү баштагандыктан, Бакыт грамотаны алуу үчүн барган жок, он биринчи класстын окуучулары бул учурду кол чабуулар менен коштоп ийишти. Бул нерсеге чыдабаган директор он биринчи класстын мындай тартипсиздиги үчүн урушуп жемелөөнү баштады, ошентип эки жактуу күрөш пайда болду да калды. Конфликт тереңдеп кетти.

Директордун жүрүм-турумундагы мындай мотивдик кабыл алууну түшүнүү кыйын болду. Анын аракети жөнөкөй эле кырдаалды жогорку класстын окуучулары аркылуу конфликтке айландырууга алып чыкты, ошентип бул конфликттин негизинде бардык мугалимдерге тарбиялык иштерди алып баруусу олуттуу пландаштырылсын деген тапшырма жүктөлүп салынды».

Педагогикалык ишмердүүлүктөгү кырдаал менен конфликттин ортосунда так чек ара жок, мына ушундай болгондуктан окуучулар өзүнүн позициясын дайыма эле айта албайт, өзүнүн тууралыгы көмүскөдөгү актыгында калат. Дипломдуу, жогорку адис деп таанылган мугалимдер окуучулар менен макулдашпастан туруп өз ара таасир этүүдө өзүнүкүн дайыма туура деген тенденциядагы позициясын колдонушат жана аны жандалбастыкта коргошот.

Окуу, тарбия жараянындагы конфликт окуучулар менен мугалимдин ортосундагы өз ара карым-катнаштын системасын узак мезгилге бузат, мугалимде өзүнүн ишине канааттанбоочулугу пайда болуп, терең стресстик абалды пайда кылат. Мындай абалда педагогикалык иштин ийгилиги окуучулардын жүрүм-турумунун көз карандылыгындагы аң-сезимде күчөп, мугалимдин, окуучулардын «ырайымдуулугунун» көз карандылыгындагы абал пайда болот.

В.А.Сухомлинский мектептеги конфликттер жөнүндө мындай деп жазат: «Педагог менен коллективдин, мугалимдер менен ата-энелердин ортосундагы, педагог менен баланын ортосундагы конфликттер мектептеги чоң бактысыздык. Көбүнчө мугалим бала жөнүндө адилетсиз ойлонгондо конфликт пайда болот. Бала жөнүндө адилеттүү ойлонсоң конфликт болбойт. Конфликтти токтото билүү – мугалимдин педагогикалык даанышмандыгынын бирден бир негизги бөлүгү. Конфликтти эске салууда, педагог бир гана аны алдын албастан ошону менен бирге коллективдин тарбиялык күчүн түзүүсү керек» .

Окуу, тарбия жумушундагы конфликттердин түрлөрү

Конфликтогендик потенциалдардын арасында педагогикалык жагдайлардагы конфликтти төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө мүмкүн;

1. Ишмердүүлүктүн кырдаалындагы конфликт. Окуучунун окуудагы тапшырмасын аткаруусу, жетишүүсү, окуудан сырткаркы ишмердүүлүктүн себептери боюнча пайда болот;

2. Жүрүм-турумдун (кылык-жоруктун) кырдаалындагы конфликт. Окуучу мектептеги жүрүм-турумдун эрежелерин бузгандыгы, көбүнчө сабактан жана мектептен сырткаркы учурларда пайда болот.

3. Мамилелик кырдаалдагы конфликт. Окуучу менен мугалимдин эмоционалдык личносттук карым-катнаштык сферасында жана педагогикалык ишмердүүлүктүн процессиндеги мамиленин сферасында пайда болот;

Жогорудагы саналган окуу, тарбия жагдайларындагы пайда болгон конфликттердин көптөгөн көрүнүштөрү мугалимдердин күнүмдүк жумушунда кездешип туруучу көрүнүш ошондуктан бул конфликттердин ар бирине токтолуп өтсөк:

Ишмердүүлүктүн кырдаалындагы конфликт. Окуу ишмердүүлүгүндөгү себептер боюнча кырдаалдар көбүнчө сабакта мугалим менен окуучунун ортосунда, мугалим менен окуучулардын группасынын ортосунда жана окуу тапшырмасын аткаруудан окуучунун баш тартуусу аркылуу пайда болот. Бул нерсе ар түрдүү себептер боюнча чыгышы мүмкүн: чарчоодон, окуу материалдарын өздөштүрүүнүн кыйынчылыгынан, үй тапшырманы аткарбагандыгынан, көбүнчө иште кыйналып жатканда конкреттүү жардамдын ордуна мугалимдин туура эмес эскертүүсүнөн. Мына ушуга типтүү мисалдарды келтиребиз.

«VII класста математика сабагы жүрүп жатат. Доскага эки бала чакырылган, алар жекече карточка боюнча иштеп жатышат. Башка балдар мугалимдин жетекчилиги астында тапшырманы аткарышат. Балдардын ичинен бирөө, тапшырманы аткарууда кайсы бир нерсесинен кыйналып жаткандай: жазгандарын тынымсыз өчүрөт, балдардын чыгарып жаткандарын тынымсыз карап жатты, экинчи окуучу ишенимдүү түрдө тапшырманы аткарууда. Балдар тапшырманы аткарышты, аны айтып да, түшүндүрүп да беришүүдө. Мугалим сабакты аткаруудан кыйналып жаткан окуучуунун жанына келди да: «Мынаке, Мурат дайыма артта калат, эч нерсени өздөштүрө албайт!» Мурат ордунан түрдү да: «Анда, өзүңүз окуңуз!» – деп кыйкыра класстан чыгып кетти. Бала класс жетекчисине келип, математика сабагына катышпай тургандыгын айтты. Окуу ишмердүүлүгүнө байланышкан мындай кырдаалдар мугалимге болгон баш ийүүчүлүктү, сыйлоочулукту жоготоорун жана конфликттик курч абалды пайда кылаарын байкайбыз. Жогорудагыдай конфликттер көп учурда окуудан кыйналган окуучулардын ортосунда же окуучулар менен окуу учурунда гана байланышып алар менен жекече мамилелешүүгө барбаган мугалимдердин ортосунда байкалат.

Жүрүм-турумдун кырдаалындагы конфликт. Мугалим окуучунун жүрүм-турумун туура баалабай катачылык кетирген же туура эмес жыйынтык чыгарган педагогикалык кырдаалда конфликттик абалдын пайда болуусу күтүлөт. Бала жөнүндөгү жеткиликтүү маалыматтын жоктугу, баланын чөйрөсү менен болгон мамилесинен кабардар болбогондук анын жүрүм-турумун баалоодо катачылык кетирүүгө алып келет.

«Класстагы балдар эртең мененки сабак башталгандан тартып эле кыздарды физика жана дене тарбия сабактарынан кетип калууларын өтүнүп жатышты, анткени кызыктуу фильмдин акырын көрүп айтып келүүлөрүн суранышты. Төртүнчү сабактан кийин кыздар сабактан кетип калышты, бирок үч кыз кайрадан кайтып келишип сабакка катышышты. Экинчи күнү класс жетекчи ата-энелерди мектепке чакырып кыздардын жоругун айтып уяткарды. Ата-энелер класс жетекчинин сөзүн кубатташты, кыздарынан жооп күтүштү. Кыздардан жооп болбоду. Акырында Айжан ордунан турду да: «Айтыңыздарчы биз эмне кылуубуз керек эле? Анткени сабактан кыздар баарыбыз кетели деп сүйлөшкөнбүз. Эгерде биз кетип калбаганыбызда балдарга болгон мамилебиздин терс жагын көрсөтмөкпүз, ишеничин актай алмак эмеспиз. Деги ушундайбы?». Ата-энелер мындай жооп болушун күткөн эмес, алар кыздарын кечирим сурайт деп ойлошкон эле. Класс жетекчи достук жөнүндө диспут өткөрүүнү сунуштады, бирок бул кыздардагы кызыгууну туудурбады».

Мамилелик кырдаалдагы конфликт. Мамилелик конфликттер мугалимден түзүлгөн кырдаалды туура чечпегендигинен пайда болот. Мамилелик конфликттер личностук мүнөзгө ээ, көп убакыт бою окуучунун мугалимге карата жек көрүүчүлүк сезиминин ойгонушуна алып келет.⁵ Мугалим класс менен мамилелешүү учурунда ортодогу тоскоолдуктарга кабылат. Окуучу менен гана эмес бүтүндөй класс менен болгон конфликттик кырдаал окуу, тарбия процессине терс таасирин тийгизүү менен катар эле мугалимге болгон сыйды, урматтоону жок кылаары шексиз. «Химия сабагы жүрүп жаткан. Артта отурган өспүрүм календардын жипчесин колуна киргизип алып айланып ойноп жатты. «Токтот! » - деген мугалимдин сөзүнө, «Мен сизге эмне кылып жатам?»- деген жоопту укту. «Ооба, сен эч нерсе кылган жоксуң. Текшерүү иштен «эки» деген бааны аласың. Үйдө даярданбайсың. Сабакта тынч отура албай, тартипти бузасың. Дегеле сен жүрүм-турумуң менен баарыбызды чарчаттың. Үйүңө жөнө да, эртең менен мектепке апаңсыз келбегин!». Бала ордунан атып турду да, кыйкыра ыйлаган бойдон үйүнө жөнөп кетти. ...Баланын энеси үч ай мурда каза болгон эле. Мугалимдин катуу мамилесин кечирүү бала үчүн оңой болгон жок». Мектептеги гуммандуу мамиле мугалимден конфликт учурунда өз позициясынын үстүнөн көбүрөөк эмгектенүүнү жана ар бир конфликтти сабаттуу анализдөөнү талап кылат.

Окуу, тарбия процессиндеги конфликттердин кээ бир өзгөчөлүктөрү.

Алардын ичинен төмөнкүлөрдү белгилеп чыгууга болот:

---

⁵ М.М. Рыбакова Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. М., Просвещение. Стр. 50.

- мугалимдин педагогикалык кырдаалды туура чечүүдөгү профессионалдык жоопкерчилиги: анткени мектеп – бул коомдун модели, окуучу адамдар ортосундагы мамилелерден социалдык нормаларды өздөштүрөт;
- конфликттин катышуучуларынын ар түрдүү социалдык статуска ээ болушу (окуучу – мугалим), ошондуктан конфликттик учурда жүрүм турумдук позиция ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт;
- конфликт учурунда курактык жана турмуштук тажрыйбадагы позициянын ар түрдүүлүгү, катышуучулар кетирген катачылыкты жоюуда жоопкерчиликти сезүүнүн эки башка тепкичинде болушат;
- конфликттин катышуучуларынын окуяны ар түрдүүчө кабыл алышы (конфликт «мугалимдин көзү менен», жана «окуучунун көзү менен»);
- конфликт учурунда башка окуучулардын күбө катары катышышы, анткени ар бир конфликттин тарбиялык мааниси бар экендигин мугалим эске алышы керек;
- мугалимдин профессионалдык позициясы конфликтти чечүүдө демилгени өз колуна алууну милдеттендирет, о.э. окуучунун кызыкчылыгын калыптанып келе жаткан личност катары биринчи орунга кое билүүсү керек;
- конфликтти чечүүдөгү мугалимдин ар бир катачылыгы жаңы конфликттердин жана кырдаалдардын жаралышына түрткү берет;
- окуу, тарбия процессиндеги конфликттерди ийгиликтүү чечүүгө караганда аны алдын-алуу жеңилирээк;¹

Чындыгында конфликттик жагдайлардын түзүлүүсүн алдын алууга болобу, мамилелешүү учурунда демилгени өз тарабына өткөрүп алуунун кандайдыр бир түрүктүү, текшерүүдөн өткөрүлгөн ыкмалары барбы? Ушул аспектиден алганда конфликттик жагдайларды, анын келип чыгуу себептерин туура анализдөө, качан, кантип сүйлөө керек, карым-катнаштын вербалдык эмес каражаттарын колдонууда жана окуучуну уга билүүдө эмнелерди сунуштоо керектиги боюнча атайын көрсөтмөлөр берилбесе да, педагогикалык тажрыйбада зарыл деп эсептелинген төмөндөгүдөй ыкмаларды сунуш кылууга болот:

- класс менен алгачкы карым-катнаш түзүүнү уюштуруудагы оперативдүүлүк;
- уюштуруучулук жол-жоболордун (саламдашуу, отургузууж.б.) чыныгы инсандык карым-катнашка оперативдүү түрдө өтүү;
- алгачкы карым-катнаш учурундагы уюштуруучулук жана мазмундук учурларынын ортосундагы көңдөйлүктүн болбошу;
- оперативдүү түрдө класс менен социалдык-психологиялык биримдикке жетишүү, коллективдик сезимди калыптандыруу;
- айрым бир начар окуган окуучуларга карата ситуациялык, негативдик шарттарды жокко чыгаруу;
- бүтүндөй эле класс менен толук байланышты түзүү;
- карым-катнаштын алгачкы этабында коллективдин көңүлүн бура турган максаттарды жана милдеттерди коюу;
- өтө так жана өзүнө тарта турган максаттарды коюу жана ага жетүү ыкмаларын үйрөтүү;
- окуучулар менен карым-катнаш керектөөсүн жарата турган өз ара түшүнүшүүгө жетишүү.

Мындан сырткары мугалимдин конфликт учурундагы жүрүм турумун баалоодо айрым бир психологиялык методикаларды сунуштоо талап кылынат, мындан өз жүрүм

---

¹ М.М. Рыбакова Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. М., Просвещение. Стр. 53.

турумун текшерүү менен айрым бир психологиялык кеп кеңештерди тажрыйбасында колдонуусуна өбөлгө түзүлөт. Мисалы:

а) Өз каалоосу менен өзүн жандуу кармайт.

б) Инициативдүү, өзүнүн оюн көркөм айтып жеткире албайт.

в) Катышуучулардын жүрүм-туруму эркин, каршы пикир айткандарды жек көрөт, өзүнүн эркин манералары көрүнүп турат, окуучуларын дайым катуу контролдо кармайт.

г) Ачык, өзүнүн оюн так айткандан коркпойт, өзүнүн кемчилдиктерин көрсөтөт, бир гана («престиж») жасалга жөнүндө ойлойт, кандай болсо да өзүнүн социалдык ролун кармоого аракет кылат.

д) Мамилеге күрч жана чечкиндүү пайда болгон проблемаларды жеңил эле чечет, күрч эмес проблемаларды жана конфликттерди биле албайт.

е) Өзүн окуучулар менен сылык мамиледе кое алат, проблема жана конфликттерди окуучулар менен бирдикте чечет, сүйлөп жаткан окуучунун оюн бөлүшөт, аны туура түшүнөт.

ж) Активдүү, дайыма мамиле түзөт, классты дайыма пассивдүү тонуста кармайт, өз алдынча мамилелешүүгө уруксат берет.

Беш баллдуу система менен мугалимдин жүрүм-турумун, мамилесин баалаңыз. Өзүңүздүн койгон бааңыз менен сиздин коллегаңыз койгон бааны салыштырыңыз. Анан экөөңүздөр биргелешип, ошол мугалимдин айткан сөздөрүнө, жасаган иштерине анализ жүргүзүңүз.

Текшерүү үчүн сүроолор:

1. Конфликтин структурасын жана динамикасын айтып бергиле.
2. Конфликтин кандай функциялары бар?
3. Окуу-тарбия ишиндеги конфликттин түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле.
4. Конфликтен чыгуунун жолун ким изилдеген?

7-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ЧАКАН ГРУППАЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъектеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык чакан группанын психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Социалдык чакан группанын негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Социалдык психологиядагы группа түшүнүгү жана ага мүнөздөмө.
2. Чакан группаларды классификациялоо.
3. Чакан группалардагы коммуникативдик структура.
4. Чакан группадагы социометриялык структура.

Социалдык группалар жөнүндө түшүнүк

Адамдардын карым - катнашы дифференциалдык мүнөзгө ээ. Ар бир жеке адам түрдүү сандагы адамдар менен катнашып, түрдүү байланышта, мамиледе (субъективдүү, интимдүү ж.б.) турат. Ал адамдар алибетте, тигил же бул группаларга таандык. Мындай группалардын өздөрүнүн борбордук иш аракеттери, бири-бири менен бекем мамилелери, өздөрүнө мүнөздүү ички установкалары жана саясаты болот. Группанын ар бир мүчөсү ал ички тартипти сактоого умтулат. Ошентип адам түрдүү микро, макроколлективде күн кечирет, өнүгөт, өсөт.

Группа (италия тилинен которгондо «топ» дегенди билдирет) – деп белгилүү бир өзгөчөлүктөрү менен өз ара жалпылыкка ээ болушкан жана ошол эле өзгөчөлүктөрү менен башкалардан айырмаланып турган адам топторун айтабыз. Андай өзгөчөлүктөр катары адамдын курагы, кесиби, улуту, жынысы ж.б. эсептелиши мүмкүн.

Адамдар ортосундагы карым-катнаш контактуу жана шарттуу группаларда өтөт. Контакттуу группалардын түрлөрү түрдүү авторлордо түрдүүчө аталып, түрдүүчө түшүндүрүлүп келүүдө. Анын кеңири тараган түрү төмөнкүлөр:

- өз ара жекече мамиленин жакындыгына карай контактуу группалар алгач кичинекей жана алгачкы группа делип экиге бөлүнөт.

- контактуу группалар пайда болуу принцибине карай шарттуу, реалдуу, формалдуу, формалдуу эмес болуп 4 түрдөн турат.

- **личносттун группанын нормасына болгон мамилесине жараша контактуу группалардын референттик, корпорациялык, коллективдик деген 3 түрү белгилүү.**

Психолог Г.М.Андреева группаны шарттуу жана реалдуу деп 2 чоң топко бөлүп жүрөт. Реалдуу группанын өзү лабораториялык жана чыныгы группалар деген эки түргө ажырайт. Чыныгы группанын өзү да чоң жана кичине группалардан турат. Ал эми чоң группа өз ичине уюшулган жана уюшулбаган группаларды камтыйт. Кичинекей группа коллективтерден пайда болуучу группалардан турат. Көп учурда кичинекей жана лабораториялык группалар мазмундары боюнча дал келишет. Уюшулбаган группаларга аудиториялардагы жана көңүл ачуучу жайлардагы кандайдыр бир себептер менен биригишкен элдин топторун кошууга болот.

Уюшулган группалар болсо социалдык, этникалык, кесиптик курактык деген группаларга бөлүнүп келүүдө. Чоң группалар кичинекей группаларга караганда өздөрүнө мүнөздүү социалдык жүрүш-турушка, башкаруучу салттарга адеп-ахлактык үрп-адаттарга ээ.

Кичинекей группаларды классификациялоо

Кичинекей группаны составы боюнча анчалык көп эмес, тикеден тике карым – катнашта, болуп бирге эмгектенишкен же бирге жашаган адамдардын топтору түзөт. Анын курамындагы адамдар өз ара эмоционалдык назик мамиледе турушат. Мындай группалык топ адамдардын өмүрүнүн акырына чейин созулат. Кичинекей группаларга алгачкы социалдык касиеттерге ээ болгон үй-бүлө, эмгекте, окууда ж.б. шарттарда түзүлгөн достук мамилелер кирет. Кичинекей группалар ар качан чоң коллективтин ичинде жашашат, анын негизги составдык бөлүгү болуп саналат. Кээде тарыхый инсандардан түзүлгөн кичинекей группалар коомдогу олуттуу өзгөрүүлөргө таасир этет. Мисалы, 1884 – жылдын августунда Париждеги К.Маркс менен Ф.Энгельстин тарыхый жолугушуусу ж. б.

Кичинекей группалар үчүн төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөр мүнөздүү:

- Коллективдин бардык мүчөлөрү бири-бири менен өз ара психологиялык таасир этүүдө турушат.

- Бири-биринин мүнөзүн, жүрүш-турушун, жетишкен, жетишпеген жактарын жакшы билишет.

- Коллективдин мүчөлөрү өз ара эмгек процесси ишкер маанай, жалпы максаттарынын бирдейлиги аркылуу биригишет.

- Коллективдин өз ара мамилесин башкарган коллективдик рух, группалык норма калыптанат.

Кичинекей группалардын ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөдөгү негизги проблема катары алардын жалпы саны жана жогорку, төмөнкү чектери саналат. Америкалык изилдөөчүлөрдүн божомолдоолоруна караганда, эгер жер шаарында 3,2 миллиард адам жашаса жана андагы ар бир киши 5-6 миллиардды түзөт.

Көп учурда кичинекей группалардын төмөнкү чеги 2 ден 7ге же 2ден 3кө чейинки адамдарды камтыйт, ал эми жогорку чеги катары 7ден 10го, 15ке, 20га, 30га, 40ка чейин жетет.

Адам топторун официалдуу жана официалдуу эмес деп атоо америкалык окумуштуу Э. Мэйонун атактуу Хоторин шаарында жүргүзгөн эксперименттеринен башталат. Бул эки кичинекей группа бири-биринен ички мазмуну жана пайда болу мүнөзү боюнча айырмаланат.

Формалдуу группа рационалдуу так максатка, функцияга ээ болуп, иерархиялык (тепкичтүү) структурадан турат. Аларга өндүрүштүк бригадалар, үй-бүлө, түрдүү коомдук, өкүмөттүк уюмдар, спорттук командалар, жашыруун уюмдар кирет. Формалдуу группа башкаруучу (жетектөөчү) жана кол алдында иштеген адамдардын топторунан түзүлөт. Алардын ар биринин укугу жана милдети буйрук аркылуу алдын ала белгиленет, бекитилет. Ар биринин иштөө, мамилелешүү, укуктук сферасы бар, ошол чекте эмгектенүүгө өз ара официалдуу мамилелешүүгө аракет жасашат.

Формалдуу эмес группанын саны 2ден 30га чейинки адам топторун камтыйт. Андагы адамдар такталган максаттарга, статустарга белгилүү бийиктикке жана башка атрибуттарга ээ эмес. Группанын курамына кирүү, андан чыгуу эркин. Группанын мүчөлөрү бири-бирин жакшы билишет, тез көрүшүп турушат, ишеништүү мамиледе болушат. Туугандык белгилер менен мүнөздөлбөйт.

Формалдуу эмес группалардын да башка группалар сыяктуу ички структурасы өз ара мамилелердин нормалары, чектери бар. Мындай группаларга кошуналаш, бирге иштеген, сүйүү мамилелери бар адамдардын топтору мисал боло алат. Формалдуу эмес группа жөнүндөгү окуунун пайда болушу тарыхына байланыштуу бир окуяны 1923- жылы К.Мейого Филадельфия шаарындагы текстиль комбинатынын башчысы жумушчулардын өз каалоолору менен иштен көп кетип жатуу себебин аныктоо өтүнүчү менен кайрылган. Мисалы, жалпы фабрика боюнча жумушчулардын иштен бошонуп кетүүсү 5- 6% ке жеткен. Жыл ичинде 100 кишиден 40 гана адам калган.

Э.Мэйонун байкоосунда, фабрикадагы эмгектин монотондуулугу, бир эле жумушчунун иште, бир несе станокторду тейлеп, ары-бери көп басып, тез чарчагандыгы себеп болгон.

Э.Мэйо фабриканын жалпы иши менен таанышкандан кийин, радикалдуу сунуш катары бир жумушчу күнүндө жумушчуларга 10 минуттан 4 жолу тыныгуу берүүнү сунуштаган. Мындай тыныгуу жумушчулардын үчтөн бирине гана берилип, калгандары мурунку тартипте эле иштеген. Натыйжада жумушчулардын өз каалоолору менен иштен кетүүлөрү токтогон же кескин азайган. Алардагы иш учурунда жана иштен кийин чарчоо, иштен көңүл калуу сыяктуу терс көрүнүштөр кескин жоюла баштаган. Мындай абал тыныгуу алган жумушчуларда гана эмес цехте иштеген бардык жумушчуларда байкалган. Жумушчулардын өз каалоолору менен иштен бошонуу өтүнүктөрү төмөндөп, эмгек тартиби, ишке болгон мамилелери кескин жогорулаган.

Э.Мэйо бул өзгөрүүнү танапистин таасиринен башка да жумушчулардын ортосундагы өз ара личносттук мамилелердин пайда болгондугу жана көңүл жакын (башка цехте иштешкен) адамдар менен ой бөлүшүү мүмкүнчүлүгү түзүлгөндүгү менен байланыштырган. Биринин ишке болгон жөндөмдүүлүгүн экинчиси өзүнүн личносттук мамилеси аркылуу көтөргөн. Мындай абал фабриканын жалпы иш өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына оң таасирин тийгизген.

Диффузиялык группа. Диффузия- латын сөзү, кыргызча «таралыш». Мындай группаларды түзгөн адамдар биргелешкен иш-аракетти аткарышпайт, жалпы бир багытка, максатка ээ эмес. Мисалы катары психологиялык эксперимент жүргүзүү үчүн бирин-бири тааныбаган адамдардын (көчөдөн, студенттик группаларынан, остановкадан ж. б.) түзүлгөн адам топторун келтирүүгө болот.

Конформисттик группа. Конформизм- латын сөзү, кыргызча «окшошкон, шайкеш» деген мани берет. Психологияда конформизм адамдардагы конфликт чыгарбоо үчүн бирге иштеген жолдошунун же жалпы группанын ички оюна макул болуп багынган көз карашын, жүрүш-турушун кескин өзгөртүүдөн баш тартып, коллективдин жалпы ой толгоосу менен өзүнүн жеке позициясын теңдештирүү өзгөчөлүгүн туюндурат. Конформизм жеке личность менен коллективдин ортосунда конфликт чыкканда жана аны жок кылуу аракетинде байкалат. Бул кубулушту

С. Аш изилдеген.

Корпорациялык группа. Корпорация – латын сөзү, кыргызча «бирикме» маанисин туюндурат. Корпорациялык топто турган адамдар авторитеттүү кишинин башчылыгында максималдуу борборлошуп, башка группалардан максаттары, көз караштары боюнча кескин айырмаланышат. Алардын көз караштары, мүдөөлөрү коомдун койгон талабына карама-каршы турат. Буга сектанттык, рекеттик, хулигандык топтор кирет.

Референттик группа. Референттик группа деген түшүнүктү илимге 1942-жылы америкалык окумуштуу Г. Хейман киргизген.

Практикада коллективдин айрым мүчөлөрү жалпы жамаат, анын ой пикири менен эсептешпейт. Ал үчүн коллективде авторитет боло турган личность жок, баарына кайдыгер теңсинбей мамиле жасайт. Коллективдин максаты, кызыкчылыгы, иш-аракети, ички тартиби, аны өзүнө тартпайт, ага кызыгууга аракеттенбейт. Бирок адам баласы эч качан адам коомунан (группаларынан) ажырап, андан обочолоп күн кечирбейт, ой-пикири, мүдөөсү, иш-аракети боюнча дал келген адам топтору менен карым-катнашта мамиледе турат. Ошол топто өзүн эркин сезип, табигый ички дарметин толук ачууга мүмкүнчүлүк алат. Адамдардын мындай топтору референттик группалар деп аталат.

Коллектив (латын сөзү, кыргызча чогулткуч) - конкреттүү коомдук максат менен бириккен адамдардын топтору. Бирок ар кандай эле адам топтору, мисалы, бир вагондо бараткан жүргүнчүлөр, убактылуу бир иш-аракетти аткаруучулар (көчөгө бак тигүүчүлөр ж.б.) коллективди түзө бербейт.

Практикада коллективдин максатына жана мазмунуна карай эмгек, окуу, аскер ж.б. уюшуу формасы боюнча уюшулган, стихиялуу составына карай балдар, аялдар, жаштар коллективдери деген түрлөрү кездешет.

Коллективдин өнүгүшү, калыптанышы объективдүү сырткы субъективдүү ички шарттарга жараша болот. Объективдүү шарттарга коллективдин материалдык ресурсу, алдына койгон максаты, коллективди курчап турган чөйрөнүн мүмкүнчүлүктөрү, ал эми субъективдүү факторлорго адамдардын составы, жөндөмдүүлүктөрү, мүнөздөрүнүн өзгөчөлүктөрү жана өз ара мамилелери кирет. Ошондой эле коллективдин калыптанып өнүгүшүнө жетекчи тарабынан коюлган талаптын мүнөзү, коллективдин мүчөлөрүнүн аны кабыл алышы чоң роль ойнойт.

Коллективге коюлган талап өнүккөн сайын, коллектив да анны менен жарыш өнүгүп калыптана берет. Коллективдин өнүгүшүнүн биринчи этабында талапты жетекчи коет, талаптын мүнөзүнө, гумандуулугуна карай адамдар бири-бири менен биригишет. Адамдардын жана жетекчи менен жамааттын мүчөлөрүнүн ортосунда туруктуу эмес тышкы байланыштар пайда болот.

Коллективдин өнүгүшүнүн экинчи этабында коллектив жиктелет: жетекчинин талабын колдоп-кубаттаган алдыңкы аң –сезимдүү активтер пайда болсо, экинчиден жетекчинин, коллективдин жалпы максатына каршы болбогон, демилге да көтөрбөгөн кайдыгер караган пассивдүү топтор келип чыгат.

Коллективдин өнүгүшүнүн үчүнчү баскычында коллективди түзгөн адамдар бири-бири менен синтезделет, интеграцияланат. Мында коллективдин жалпы максатына жана башка сапаттарына анын мүчөлөрү оң мамиле жасайт, толук колдойт.

Коллективдин өнүгүшүнүн төртүнчү этабында коллективди түзгөн адамдар бири-бирине талап кое башташат, жалпы максат ар биринин өзүнүн максатындай кабыл алынат.

Окуучулардын коллективин үйрөнүү

«Коллектив» түшүнүгү көпчүлүк учурда жетишерлик так эмес пайдаланылат. Мисал катары алсак, педагогикалык мугалимдердин коллективи, мектептин, класстын, окуучулардын коллективи деп айтуу кабыл алынган, чындыгында эле тигил же бул окуучулардын группасы, мугалимдердин коллетиви деп айтылган маселенин өзүн бекемдебейт. Анткени коллетив – бул бир эле убакта жана бир эле мейкиндикте топтолгон, каалагандай элдердин группасы боло бербейт. Мындай группаны диффузиялык же группа –конгломераттык деп айтабыз. Болжолдуу диффузиялык группа (мисал катары) мурда түздөн-түз тааныш эмес, жаңы келгендер же жаңы класстагы балдардын группасын айтабыз.

Каалагандай группа эки багытта өнүгүшү мүмкүн: оң жана терс болуп. Оң багыты – коомдун баалуулугунда, терс болсо, коомго карама-каршылыктуу. Окуучулардын группасынын оң багытта өнүгүшү төмөнкү этаптар аркылуу өтөт.

1. Диффузиялык группа. Бул группанан мүчөлөрүнүн ортосундагы карым-катнаш мамилеси, өз ара аракеттениүүсү, түздөн-түз группалык ишмердүүлүктүн баалуулугунда, маанилүүлүгүндө максатында калыптанат, мазмунуна көз каранды эмес. Группалык ишмердүүлүк таптакыр жок болушу да мүмкүн, ошондой эле аларга катышкандардын арасында көз карашы боюнча биримдик болушу мүмкүн эмес. Группанын мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара карым-катнаш контакттын тездеши көзүнө жылуу учуроочулук катарында ж.б.у.с. Мына ушундай факторлордун негизинде гана жыйналат. Диффузиялык группага мисал катары, дискотекадагы жаштар, палатадагы оорулуулар, абитуриенттер, автокассада кезекте турган адамдар болушат. Мына ошондуктан, диффузиялык группадагы личносттор аралык карым-катнашта биригишкен ишмердүүлүктүн мазмунунан көз каранды эмес, бирок анын өзү көпчүлүк учурда жок болот.

2. Ассоциациялык группа. Личносттор аралык карым-катнаш группалык ишмердүүлүктүн баалуулугу, максаттуулугу менен мазмуну бир топ орточолонгон жана бул группанын ар бир мүчөсүнө маанилүү. Диффузиялык группадан айырмачылыгы, ассоциациялыкта личносттор аралык карым-катнаш белгилүү бир тартипте пайда болот, өнүгөт жана биргелешкен ишмердүүлүктө ар биринин катышуунун деңгээли менен салымына көз каранды. Ошону менен бирге эмоционалдык карым-катнашка (мисалы симпатия менен антипатиялык карым-катнашта) дагы дале болсо ээ болушат. Бул группага мисал катары короодогу (сырттагы) балдардын командасы, кайсы бир байгелер, сыйлыктар үчүн мелдешке катышкандар, агитбригада ж.б. кирет.

3. Коллектив. Бул өнүккөн группанын жогорку деңгээли, группалык ишмердүүлүктүн баалуулугу, максаты, мазмуну жана таасирдүүлүгү личносттор аралык карым-катнашта болот, ал эми группалык ишмердүүлүктүн өзү бир гана группанын ар бир мүчөсү үчүн гана маанилүүлүктө болбостон, жалпы коомчулук үчүн да маанилүү. Бул учурда, коллективдин мүчөлөрүнүн алдында эки максат турат, алар көбүнчө көбүрөөк коомдук баалуулукка ээ болгонунун тандашат.

Ошону менен бирге бардык коллективди бирдей деп эсептөөгө болбойт. Психологиялык көз карашта алар бири-бири менен айырмаланат: бирөөсү бир топ калыптанган, биримдүү, башкасы – азыраак. Ушул жерде табигый суроо туулат: Коллективдин калыптануу деңгээлин аныктоого мүмкүн болгон көрсөткүч кандай? Бул суроого көрүнүктүү психолог А.В. Петровскийдин жетекчилиги астында иштелип чыккан теориялык концепциясы жооп берген жана жакшы коллектив жаман коллективден төмөнкү мүнөздөр боюнча айырмалана тургандыгына макул болсо болот:

1. Группанын биримдиги. Бул жерде группанын өнүгүү деңгээли менен личносттор аралык карым-катнаштын көрсөткүчү өтө маанилүү. Жада калса, интуитивдик түшүнүктө, диффузиялык группанын биримдиги өтө төмөн, ал эми коллективде жогору. Көпчүлүк батыш психологдору бул көрсөткүчтү группанын эмоционалдык – психологиялык мүнөзүнүн көрсөткүчүндө гана эсептешип, аны коммуникативдик бириккендикте жооп беришет. Ошондуктан биримдиктин коэффициенти группанын мүчөлөрүнүн саны менен алардын өз ара таасирдин тездигинин негизинде деп алар эсептешет. Бирок, мындай түшүнүк биримдиктин түзүлүү механизминин өзүн түшүнүүгө мүмкүндүк бербейт.

Азыркы мезгилде психология биримдиктин көрсөткүчүндө группанын багыттык – баалуулугунун биримдүүлүгү эсептелет (БББ) т.а. объектиге карата карым-катнаш боюнча группанын пикири, баасы, установкасы дал келүү даражасы жалпысынан группа үчүн бир топ маанилүү. Ошондуктан биримдиктин индекси объект группанын бардыгы үчүн карым – катнаштык маанидеги ой-пикирдин жыйынтыгына дал келүүсү (туура келүүсү) боюнча аныкталат.

2. Экинчиден коллективге интегративдик мүнөздөмө - коллективдүү өзүн-өзү аныктоо. Бул конфликт кырдаалда группалык басымга каршы турушу менен анын идеалы коллективдин мүчөлөрүнүн арасында гана пайда болот. Башка сөз менен айтканда (коллективдин ичиндеги өз ара таасир этүүнүн шартында), группанын басымында эмес, каалагандай социалдык таасирлерге карата алардын мамилесинин жардамы менен коллективдин идеалынын артында гана чечилүүчү болуп эсептелет. Бул учурда индивид коллективде өзүн-өзү аныктоосунда коллективдин адеп – ахлактык асылдуулугун гана коргобостон, ошону менен бирге коллективдин максаты менен мамилесин да коргойт.

Коллективдүү өзүн-өзү аныктоо кубулушу конформизми (группалык басымга баш ийүү) менен нонконформизмге («бунтарство») карама-каршы коллективде, коллективдин мүчөлөрүнүн арасында коллективдүү өзүн-өзү аныктоо, мисалы, диффузиялык группага караганда мажирөө личностторго ишенимдүү таасир этүүсү жашайт. Иштин негизинде, коллектив үчүн коллективдин идеалынын аркасында, анын максаты менен багыттык асылдуулугунун негизи эсептелет, бирок группада жогорку абалды ээлегендерге, конкреттүү адамдарга ошол минутадагы багыты эмес.

3. Үчүнчү көрсөткүч - эмоционалдык идентификация, т.а. группанын башка мүчөлөрү менен өзүн окшоштуруу, алардын ийгилиги менен ийгиликсиздигин кошо алып жүрүү, эмоционалдык жылуулук. Анын жаралышынын жогорку деңгээли - эмоционалдык идентификациянын аракетин (таасир этүүсү).

Чыныгы коллектив үчүн группалык эмоционалдык идентификациянын аракетинин мүнөзү, т.е. мындай окшоштуруу группанын мүчөлөрүнүн бирөөсүнүн кайгыруусун, группанын максаты менен фрустрациялык аракетинин кесилишин жандандырууну бир эле мезгилде ишмердүүлүктүн багытынын мотиви катарында башкалар кабыл алат.

4. Акырында, коллективке интегративдик мүнөздөмөсү - группанын мүчөлөрүнүн кабыл алуусундагы анын эталондуулугу. Алардын бул ишениминде алардын коллективи жакшы эталонго жакын. Башка сөз менен айтканда, эталондук - бул өзүнүн группасын канаатандырат. Эталондуулуктун көрсөткүчү канчалык жогору болсо, коллективдин өнүгүү деңгээли да ошончолук жогору.

Эмне үчүн мугалим коллективди мүнөздөгөн бул төрт көрсөткүчтү билүүсү зарыл? Баарынан мурда алар тарбиялоо маселесин туура коюусу, андан соң алардын чечиминин эффективдүүлүгүн баалоодо турат.

Качан гана мугалимдин окуу иши жөнүндө сөз жүргүзгөнүбүздө эреже катарында, аларга баа берүү жеңил. Бул жерде адатта критерия төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөрдүн санында, предметтер боюнча (жалпы жана сапаттык) жетишүүнүн катарында, мектептик, шаардык, райондук ж.б.у.с. олимпиадаларда жеңүүчү жана приздердин санында, методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгууну даярдоонун саны, программалык колдонмолор ж.б.у.с. катарында чыгат. Ошондой эле тарбиялык ишти баалоо көпчүлүгүндө субъективдүү мүнөздү алып жүрөт, ошондуктан педагогдордо көптөгөн ызалануу туура эле пайда болот. Коллективдин биримдигинин өзгөрүүсү, коллективдүү өзүн-өзү аныктоосу, группалык эмоционалдык идентификация, эталондук коллективде анын мүчөлөрүн кабыл алуу ж.б.у.с. өзү эле мугалим класста тарбиялык иштерди жүргүзүүнүн эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчүнүн кызматын аткарат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Социалдык психологиядагы группа түшүнүгүнө мүнөздөмө бергиле.
2. Чакан группалардын кандай түрлөрү бар?
3. Чакан группалардагы коммуникативдик жана социометриялык структурасын айтып бергиле.
4. Лидер жана жетекчи түшүнүктөрүнүн айырмасын аныктагыла.

8-ТЕМА: КОЛЛЕКТИВДИН СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИСИ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди коллективдин психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Коллективдин негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Коллективдин негизги белгилери.
2. Коллективдин өнүгүү процесси.
3. Коллективдеги биримдик жана психологиялык климат.
4. Коллективдин окуу-тарбия ишиндеги ролу.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Коллективдин негизги белгилерин айтып бергиле.
2. Коллективдин өнүгүү теориясын ким иштеп чыккан?
3. Коллективдеги биримдик жана психологиялык климат кантип изилденет?
Коллективдин окуу-тарбия ишиндеги ролу жөнүндө айтып бергиле.

9-ТЕМА: ҮЙ БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕНИН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди үй бүлөнүн психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

1. Үй-бүлөнүн табигый жана социалдык маңызы.
2. Үй-бүлөнүн тарыхы, никенин полигамия, полигиния түрлөрү. Азыркы үй-бүлөнүн функциялары.

1. Үй-бүлөнүн табигый жана социалдык маңызы.

Коомдогу бардык окуу-тарбия берүүчү социалдык мекемелердин ичинен үй-бүлөнүн мааниси зор, анткени балдардын алгачкы өсүп-өнүгүүсү, калыптанышы, социалдык мамилени, иш-аракеттерди өздөштүрүүсү үй-бүлөдөн башталат. Үй-бүлө баланын инсандык, нравалык сапаттарын, жекече жөндөмдүүлүгүн өстүрүп, активдүүлүккө, аракетчилдикке, чыгармачылыкка тарбиялайт.

Статистика боюнча азыркы базар экономикасы үй-бүлөгө оор таасирин тийгизип, турмуш деңгээли төмөндөп, жат көрүнүштөр өкүм сүрүп, муундан-муунга өтүп келаткан баалуулуктар, эң сонун инсандык сапаттар зыянга учурады. Мындай шартта кандай гана үй-бүлө болбосун мейли колунда бар, жетиштүү, мейли кедей-кембагал болсун балдарын окутуп-тарбиялоодо мугалимдин, психологдун жардамына муктаж. Ошентсе да үй-бүлө өз милдеттерин аткарууга тийиш. Алар төмөнкүлөр:

1. *Репродуктивдүү функция* (милдет) лат. Productio – кайрадан жаратуу, көбөйтүү деген сөзүнөн алынып, адамдын түкүмүн үлөө, балалуу болуу милдетин түшүнөбүз.

Жаштар арасында баласыз жашоо же бир эле балалуу болуу деген ойлор айтылат. Жаш жубайлардын ата-энесинен бөлүнүп жашоону каалаганы, ажырашуунун көптүгү, начар экономикалык жана экологиялык жагдай, тамактануунун начардыгы, жаман жүрүм-турум бул көрүнүшкө ортоктош.

2. *Экономикалык жана турмуш-тиричилик функциясы.* Илгертен бери эле үй-бүлө турмуш-тиричилик ордосу. Дыйканчылык, мал чарбачылык, кол өнөрчүлүк жана соода-сатык иштери үй-бүлөнүн жашоосунун өбөлгөсү. Тамак-аш даярдоо, үй оокатына керектүү иш-аракеттер, келечек үмүт, балдарды багуу, окутуу, тарбиялоо, кыз узатып, уул үйлөндүрүү, акча жыйнап керектүү буюмдарды сатып алуу менен үй-бүлө мүчөлөрү биргелешип аракеттенет. Өзгөчө азыркы шартта байлыкка умтулуу, жеке менчикке ээ болуу, бирөөнүн колун карабай өз алдынча оокат өткөрүү экономикалык функциянын эң маанилүү милдети.

3. *Социалдаштыруу функциясы.* Бала үйдөн коомдо жашоого керектүү болгон сапаттарды, мамилени өздөштүрөт. Ар түрдүү коомдук көрүнүштөрдү билип, окуу, билим алуу, кесипке ээ болуу социалдашуунун эң негизги максаты. Адептүүлүктүн эрежелерин, нормаларды сактоо менен коомдо жашоого көнүктүрүү элдик үрп-адаттарды, маданияттарды үйрөнүп, социалдык инсан болууга үй-бүлө жардам берет.

4. *Тарбиялоо функциясы.* Ата-эне биринчи тарбиячылар. Баланы үй-бүлөдө тарбиялоо социалдык-педагогикалык иш-аракеттин эң маанилүү бөлүгү. ата-эне бала үчүн кам көрүп, келечегин ойлоп, ден-соолугун сактап чоңойтот. Кээде балага тарбия бере

албаган, жүрүм-туруму начар ата-энелер да жолугат. Бул убакта педагог-психологдун ролу зор.

5. *Психотерапиялык функция.* Бул баланын үйдө өзүн жайлуу сезип, ата-энесинин жанында бардык жат көрүнүштөрдөн сакталган «менин үйүм – менин сепилим» дегендей, бала үчүн үй-бүлө чексиз таяныч, калкалаган жай болушун камсыз кылуу дегенди билдирет. Жумуш күнү бүткөндөн кийин үйгө келип, бирге эс алуу, эртеңки күнгө бирге кам көрүү - бул үй-бүлө очогу.

Жогоруда белгиленген ар бир функциянын бардыгы толук бойдон же кээ бири аткарылышы мүмкүн.

2. Үй-бүлөнүн социалдык статусу жана типтери

Азыркы үй-бүлөнүн толук жаткан проблемаларынын ичинен тез өзгөрүлүп жаткан коомдук жашоого көнүгүү зор мааниге ээ. Көнүгүүнүн эң негизги көрсөткүчү үй-бүлөнүн социалдык статусу б.а. үй-бүлөнүн абалы (толук, толук эмес ж.б.). Андан башка дагы үй-бүлөнүн материалдык ресурсу, психологиялык жагдай, аткарган милдеттери да маанилүү. Ушул айтылгандардын бардыгы үй-бүлөнүн статусун түзөт. Окумуштуулардын изилдөөсү боюнча үй-бүлөнүн төрт статусу бар. Алар: социалдык-экономикалык, социалдык-психологиялык, социалдык-маданий жана аткарган ситуативдик милдеттери.

Социалдык көнүүнүн эң маанилүүсү - үй-бүлөнүн материалдык абалы (кирешеси, үй-жайы, эмеректери, кыймылсыз мүлкү, чарбасы ж.б.) социалдык-экономикалык статусу болуп эсептелет.

Эгерде үй-бүлөнүн кирешеси жашоо үчүн зарыл болгон керектөөлөргө жетпесе (тамак-аш, кийим-кече, төлөмдөр ж.б.) ал кедейликке туш болгон социалдык-экономикалык статусу төмөн турганын көрсөтөт.

Эгерде киреше жашоо нормаларын канаттандырып, бирок материалдык жактан дагы эле жетишпегендик сезилсе, социалдык-экономикалык статусу – ортоңку деңгээлде болот. Ал эми кирешеси керектөөсүнөн эки эсе көп болуп, ашыкча каражаты бар үй-бүлө байларга кошулуп социалдык-экономикалык статусу жогору болот.

Социалдык көнүүнүн экинчи белгиси - үй-бүлөдөгү психологиялык жагдай. Бирге жашаган адамдардын бири-бирине болгон мамилеси, баарлашуу, сыйлоо, урматтоо, жардамдашуу маселелери жакшы жагдай түзүп, жашоого шаң кошот.

Туура эмес психологиялык жагдай үй-бүлөдөгү мамиледе ынтымакты бузуп, карама-каршылыкты туудуруп, тил албоо, урушуу сыяктуу жат көрүнүштөргө алып келсе психотерапиялык функция аткарылат.

Үчүнчү белгиси социалдык-маданий көнүү – бул үй-бүлө мүчөлөрүнүн билимдүүлүгү, маданияттуулугу. Маданияттуу үй-бүлөдө салт, үрп-адат сакталып, традицияга айланган майрамдар өткөрүлүп, руханий байлыгы артып, бош убактысы пайдалуу, кызыктуу өтсө социалдык-маданий көрсөткүчү эң жогору деп эсептелет. Тескери көрүнүш өкүм сүрсө

(уруш-талаш, аракеттик, жалкоолук, тил албоо, сыйлабоо ж.б.), анда үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык деңгээли төмөнкү даражада болот.

Төртүнчү белги – ситуативдик роль аткарууга көнүү - бул көбүнчө болгон мамиле. Баланы түшүнүү, анын проблемасын чече билүү, ал эми тескерисинче начар мамиле, үй-бүлөнүн эң төмөнкү статусу менен байланыштуу.

Мындай ар түрдүү типтеги үй-бүлөнүн ичинен педагогдун көңүл бура турганы ынтымактуу үй-бүлө, ынтымагы жок үй-бүлө, проблемага кабылуу коркунучу бар үй-бүлө жана асоциалдык (жүрүш-турушу бузулган) үй-бүлө.

Ынтымактуу үй-бүлөдө кокустан проблема пайда болсо, ал эч чатаксыз, жайбаракат кеңешип, сүйлөшүп чечүүгө мүмкүнчүлүктөр кеңири болот. Бул үй-бүлө менен иштөөдө мугалим көп деле убара болбойт.

Ынтымагы жок үй-бүлөдө социалдык статус төмөн болгондуктан анда тартип-тарбия иштери чечилбейт. Буларга педагогдун активдүү, узакка созулган, чыдамдуу түшүндүрүшү жана ортого түшкөн жардамы керек.

Коркунучу бар үй-бүлөдө (толук эмес, колунда жок, камсыз болбогон ж.б.) көбүнчө өз күчү менен эмгектенип, таалим-тарбия иштерин өздөрү чечүүгө аракет кылат. Педагог көз салып, байкоо жүргүзүп, кокустук болуп калса жардам берүүгө даяр болуусу керек.

Асоциалдык үй-бүлөдө психологиялык жагдай өтө оор: ичкен кишилер, тартиби жок, түрмөгө түшүп чыккан, нравалык жактан бузулган, балдары кароосуз, ачка, өтө төмөнкү санитардык абалда калгандар. Жеке эле педагог эмес, укук коргоо органдары, медицина кызматкерлери жана социалдык кызматкерлердин тынымсыз иш-аракети да жетишсиз. Аларды оңдоо, дарылоо, кеңеш берүү, материалдык жардам берүү да аздык кылат. Мындай үй-бүлөгө мамлекеттик жана социалдык жардам сөзсүз керек.

Үй-бүлөгө социалдык-психологиялык жардам берүүнүн түрлөрү көп. Чет өлкөлөрдө бул жагынан бай тажрыйбалар топтолгон. Алар кыска мөөнөттөгү жана узакка созулган жардам деп бөлүнөт.

Кыска мөөнөттөгү жардамга кризис убагындагы жана проблемага багытталган жардам кирет.

Кризис убагындагы жардам баланын өнүгүүсүндөгү жаш өзгөчөлүгүнө байланыштуу боло турган опурталдуу мезгилдерде болот. Белгилүү психолог Л.С.Выготский аныктагандай кризис мезгилдер баланын 3 жашында жекече психологиялык сапат пайда боло баштаганда, 6-7 жашта мектепке барганда, 12-13 жашта өспүрүм куракта, 16-17де мектепти бүтөөрдө, 21-25 жашта социалдык жактан өз алдынчалыкка ээ болгондо пайда болот. кризис жагдайы ички жана тышкы тез жардамды пайда кылат. Ички жардам үй-бүлө мүчөлөрүнүн мүмкүнчүлүгүн пайдалануу. Терс эмоцияны күчөтпөй басуу, азайтуу, карама-каршылыкка алып келүүчү маселени тез чечип, кемчиликти өз ара сүйлөшүп жоюп, жагымдуу маанай түзүү ата-эненин милдети. Ал эми тышкы жардам үй-бүлөнүн алы жетпей калса, кризис чыккан маселе оор болсо берилет. Ар кандай кризистин натыйжасында коркуу, тынчы кетүү, маанайы пас болуп, көңүлү чөгүп турганда педагог-

психологдун жардамы керек болот. Эгерде ушул оор эмоциялык сезимдерди жоготсо же азайта алса анда педагог-психолог өз ишин аткарган болот.

Экинчиси – проблемага багытталган жардам. Ал кыска мөөнөттө аткарылып 4 айдан ашпашы керек. Проблеманын пайда болгон себебин үй-бүлө жакшы билет. Аны жоюуга үй-бүлө даяр, бирок эмнеден башттарын билбей жардамга муктаж. проблемалардын негизин үйдөгү мамиленин начардыгы, оор психологиялык жагдай, туура эмес тарбиялоо стили, балага карата начар мамиле ж.б. түзөт.

Узакка созулган жардам чет өлкөдөгү тажрыйбадан алынып 4 айдан ашык убакта чечиле турган социалдык психологиялык маселе. Социопсихологиянын максаты үй-бүлө системасын түп тамырынан бери өзгөртүү же ага таасир эткен жагдайды ылайыктап түзүү же таптакыр жоюу болуп эсептелет. Бул маселе тез эле чечиле койбойт, көптөгөн иш-аракетти, убакытты талап кылат.

Жардам берүү төмөндөгүдөй формаларда жүргүзүлөт.

Консультация (кеңеш берүү) өткөрүү - ишендирүү, мисал келтирүү, эмоциясын оңдоо, көңүлүн көтөрүү, кайрат айтуу ж.б. Ал бүт үй-бүлө мүчөлөрү же жеке адам менен өткөрүлөт.

Дагы бир метод мини-тренинг (кичине көнүгүү) бүт үй-бүлө менен да жүргүзүлөт. Ал педагогика, психология илиминен түшүнүк алуу менен башталып, тарбиялоо методдорун колдоно билүүгө жана адамдын ички дүйнөсүн түшүнүп жекече жана жаш өзгөчөлүктөрүн эске алууга көнүктүрөт.

Социалдык-психологиялык тренинг ата-эненин педагогикалык-психологиялык билимин жогорулатып, өзгөчө кемчилдиги бар баланы тарбиялоого жардам берет.

Социалдык-психологиялык ыкмалар төмөнкүлөр:

- коммуникативдик (баарлашуу) ыкмалары уга жана сүйлөшө билүү, адамдын айтайын деген оюн бузбай угуу, түшүнө билүү, кеңеш берүү ж.б.;
- күнүмдүк турмуш жагдайларында өзүн кармай билүүгө, токтоолукка, сабырдуулукка үйрөтүү;
- баланы эрте билим алууга, өнүгүүсүнө, оюн, окуу жана колунан келген үй жумушу аркылуу тарбиялоо;
- группалык метод – адар бири-бири менен тажрыйба алмашып, кеңешип, аңгемелешип, кызыктырган суроолоруна жооп алууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жогоруда аталган методдор тез жана узакка созулган жардам берүүдө кеңири колдонулат. Ар бир үй-бүлө автономдуу, өзгөчө коом. Анын кылымдардан бери калыптанган үрп-адаты, туруктуу мамилеси, байланышы бар. Кээде эч ким билбеген таасирдүү ыкмалары өнүккөн. Өз абалдарын өзүлөрү эле оңдой алат. Педагог ага кийлигише албайт, ошондуктан жогоруда белгиленген жардамдарды берүүгө гана аракеттенет.

10-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ЧОҢ ГРУППАЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык чоң группанын психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Социалдык чоң группанын негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Этникалык группалар жөнүндө түшүнүк.
2. Этнопсихология улуттардын психологиясын изилдөөчү илим.
3. Стихиялык группа жана алардын түрлөрү.
4. Социалдык кыймылдар жана алардын ишмердиктери.

1. Этникалык группалар жөнүндө түшүнүк

Адамзаттын маданий-тарыхый өнүгүү процессинде табигый шарттардын негизинде калыптанган чоң социалдык группалардын негизги түрү катары этникалык группалар эсептелет. Этникалык группалардын психологиясын изилдөөчү маселелерди аныктоодо көбүнчө улуттун психологиясын изилдөөгө басым жасалат. Ошондуктан социалдык психологияда этникалык группалар психологиясы катары улуттардын психологиялык өзгөчөлүктөрү бир кыйла жакшы изилденген. Бул жөнүндө Т.Г.Стефаненко «Социалдык психология менен этнографиянын ширелишинен этникалык группаларды изилдөөгө алуучу этнопсихология деп аталган илимдин өзгөчө бутагы пайда болду»⁶ - деп белгилейт. Демек, мындан этнопсихология жөнүндө сөз кылганыбызда, түпкү мазмунуна карата анын предметтер аралык жашоочу илимий багыт экендигин байкайбыз.

Этнос (грек. *ethnose* – уруу, эл) – бул тарыхый өнүгүүдө калыптанган бирдиктүү тилге, маданиятка, өзүн-өзү аңдоого ээ болгон адамдардын жетишээрлик түрүктүү жалпылыгы. Дал ушул этностук жалпылыктардагы ар бир факты, окуялар ошол элдин тарыхын жаратат⁷.

Л.Н.Гумилевдун пикиринде каалагандай эле этнос бул жеке адамдын өмүрү сыяктуу жандуу, кыймылдагы система б.а. пайда болот, өнүгөт жана мезгили келгенде жок болот. Этносту система катары көрсөткөн жана башка этностон айырмалаган касиеттери катары тил, элдик искусство, традиция, салт-санаа, үрп-адат, жүрүм-турум нормалар эсептелет.

Этностун калыптанышы бирдиктүү аймактык (территориялык) жана экономикалык турмуштун негизинде келип чыгат. Этностун калыптануу процессин «түз сызыктуу» деп эсептөөгө болбойт. Алсак, немец маданият таануучусу О.Шпенглер дүйнөдө «түз сызыктуу» өнүккөн тарых жана адабият болбой тургандыгын этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгына таянуу менен көрсөткөн. Бул окумуштуунун идеясына караганда, дүйнөлүк өнүгүүнүн цивилизациясы ар бир этностун пайда болуу тарыхына, өнүгүү маданиятына, элдин жүрүм-турумун башкаруу билимине жараша өнүгө тургандыгын көрсөтөт б.а. египеттик, ассириялык, вавильондук, индиялык, кытайлык, араб, Азия жана Европа элдеринин улуттук маданиятына бирдей кароого болбой тургандыгын белгилеген. О.Шпенглер өз оюн толукташ үчүн культуролог Киплиндин айткан: «Батыш – бул Батыш, Чыгыш – бул Чыгыш, булар эч качан бири-бири менен кесилишпейт» деген көз карашына таянып, ар бир этностун маданиятындагы өнүгүү эч

---

⁶ Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. –М., 1999, 7-бетте.

⁷ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. –М., 1995, 11-бетте.

качан бири-бири менен дал келбей тургандыгын жана ар бир этностун маданияты кайталангыс баалуулук (уникалдүү) экендигин белгилейт⁸.

Этносту өнүгүү деңгээлине карата үчкө бөлүштүрүү кеңири таралган. Этностун өнүгүүсүнүн эң төмөнкү деңгээли катары урук, уруу (род, племя) эсептелет. Бул деңгээл коомдук өнүгүүнүн алгачкы общиналык жана кул ээлөөчүлүк формациялары үчүн мүнөздүү. Экинчи деңгээли – бул элдүүлүк (народность). Бул феодалдык коом үчүн мүнөздүү. Этностук өнүгүүнүн эң жогорку, үчүнчү деңгээли – бул улут. Улут капитализмдин шартындагы экономикалык байланыштардын негизинде калыптанат. Дүйнө жүзүндөгү бардык эле этностордун улут деңгээлине чейин өнүгүп жете албайт. Алсак, тарыхта аты калган Сактар, бир мезгилде бүтүндөй Орто Азиядан Европага чейин үстөмдүгүн орноткон Половецтер (кыпчактар) улут деңгээлине чейин өсүп жетишпей жок болушкан. Ошондуктан бардык этносту улут деп түшүнүү туура болбойт.

Демек, улут (нация –лат. Natio - эл) – бул бирдиктүү аймак, тил, маданият, улуттук психиканын белгилери, тыгыз экономикалык байланыштар менен мүнөздөлгөн этностук топтун эң жогорку өнүгүү деңгээлинде турган чоң социалдык группа.

Социалдык психология үчүн жеке адамдын улутка (этноско) тиешелүүлүгү өтө чоң мааниге ээ болгон фактор, себеби анда инсандын калыптануусу жүргөн шарттын өзгөчөлүктөрү, микрочөйрөнүн бүт тийгизген таасири белгилүү өлчөмдө даана көрүнөт. Ар бир элдин этникалык айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө ээ болгон тажрыйбасында топтолгон. Ал эми аны өздөштүрүү адамдын социалдашуу процессинин мазмунун түзөт. Ар бир адам өзүн курчаган чөйрө, биринчи кезекте үй-бүлө жана мектеп аркылуу инсан катары өнүгүү жолунда өзүнүн улуттук маданиятынын, үрп-адаттарынын, каада-салттарынын өзгөчөлүктөрү менен таанышат жана аларды өзүнө сиңирет. Адамдын өзүн кайсы этникалык топко кошуусу, өзүнүн кайсы улуттук топко кирерин аңдап билүүсү ошол эл жашап жаткан конкреттүү социалдык тарыхый шартка көз каранды болот.

2. Этнопсихологиянын кыскача өнүгүү тарыхы

Этнопсихология деген термин байыркы грек тилинен кабыл алынган үч компоненттик сөз айкашынан туруп, «этнос – ethnose – уруу, эл», «психика – psych – жан дүйнө», «логия – logos – үйрөнөм» дегенди, т.а. кыргыз тилинде «элдин жан дүйнөсүн үйрөнөм» деген мазмунду түшүндүрөт. **Этнопсихология** – тигил же бул конкреттүү уруунун, улуттун өкүлдөрүнүн дүйнө таанымынан, ишмердигинен, жүрүм-турумунан, рухий баалуулуктарынан байкалуучу психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрдүн, механизмдердин улуттук өзгөчөлүктөрүн жана анын себептерин үйрөнүүчү психология илиминин тармагы.

Биринчи жолу тарыхта этнопсихология термини немец окумуштуулары философ М.Лоцарус жана тилчи Г.Штейнталь тарабынан 1860-жылдары улуттук тилди,

---

⁸ Тавризян Г.М. Проблемы преимущественности гуманистического идеала. –М., 1983, 76-бетте.

мифологияны, жүрүм-турумдун моралдык нормасын жана улуттук маданияттарды салыштыруу максатында колдонулган⁹. Алар коом менен инсандын өз ара мамилесин чечүүдө «коллективдүү» чечүүнү сунуштаган: айрым-айрым жашаган «жекече жан дүйнөлөрдүн» «өзгөчө жогорку деңгээлдеги бүтүндүккө» баш ийүүсү, андай касиетке эл (улут) ээ болот, б.а. жеке адамдар элге баш ийип жашайт деген ой айтылат. Бул жерде алар «эл» түшүнүгү аркылуу улуттук жалпылыкты түшүнүшкөн.

Этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн тарыхы да дал ушул мезгилден башталат. Алар 1859-жылы «Элдердин психологиясы жана тил таануу» журналын негиздешип, анын биринчи номерине «Элдердин психологиясы жөнүндөгү алгачкы ой жүгүртүүлөр» аттуу макаласын жарыкка чыгарышкан. Анда Гегелдин тарыхтын философиясы жөнүндөгү көз караштарына негизденип, тарыхый өнүгүүдөгү эң башкы күч болуп эл же «бүтүндүн руху» (дух целого) саналат жана ал көркөм өнөрдүн, диндин, тилдин, мифтин, үрп-адаттардын ж.б. өзөгүн, мазмунун түзөт жана аларда чагылат. Жеке адамдын аң сезими болсо анын мөмөсү, психикалык байланыштардын бөлүкчөсү болуп саналат деген ой айтылган. Социалдык психологиянын милдети – «элдин рухунун психикалык маани-маңызын таанып билүү, элдин рухий ишмердүүлүгүнүн жүрүшүнүн мыйзамдарын табуу болуп саналат¹⁰.

Кийинчерээк жогорудагы идея немец психологу В.Вундт тарабынан тереңдетилип изилденген жана өнүктүрүлгөн. Алгач ал өз көз караштарын 1863-жылы басылып чыккан «Адамдардын жана айбандардын жаны жөнүндөгү лекциялар» аттуу эмгегинде чагылдырган. В.Вундтун пикири боюнча, этнопсихологиялык изилдөөлөрдө тил менен ойлоону эксперимент менен изилдөөгө мүмкүн эмес. Ошондуктан, маданияттын мөмөсү болушкан: көркөм өнөрдү, динди, тилди, мифти, үрп-адаттарды ж.б изилдөө үчүн эксперименттен башка методдорду пайдалануу керек деген¹¹.

В.Вундт «бүтүндүн руху» деген так аныкталбаган түшүнүктү колдонбостон, элдердин психологиясы деген түшүнүккө реалдуу түс берип, аны бир кыйла турмушка жакындатышы тилди, мифти жана үрп-адатты изилдөө үчүн эмпирикалык изилдөөлөрдүн программасын түзүүгө жана сунуш кылууга мүмкүндүк берген.

Ошентип, этнопсихология алгач Батышта «Элдердин психологиясы» деген ат менен белгилүү болсо, Россияда «Этнографиялык психология» деп аталган. Этнопсихологиялык изилдөөлөр Россияда белгилүү лингвист А.Потебня тарабынан колдоого алынып өнүктүрүлгөн. А.Потебня этнопсихологиянын калыптанышында улуттук тилдин ролун өтө жогору койгон. Анын пикири боюнча «улуттук тилдин жоголушу ошол улуттун этнопсихологиясынын жок болушу»¹². М.Лоцарус, Г.Штейнталь, В.Вундт жана А.Потебнянын көз караштарында айырмачылыктар болгону менен, негизги идея жалпы боюнча калган.

⁹ Психология. Словарь. Под ред. А.В.Петровского. –М., Политиздат, 1990, 469-бетте.

¹⁰ Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. –М., 1974, 238-бетте.

¹¹ Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. зарубежная социальная психология в XX столетия. – М., 2001, 77-бетте.

¹² Мацейкив М.А. Некоторые аспекты этнической психологии в наследии А.А.Потебни //Исторический путь психологии. –М., 1992, 122-бетте.

Психология илиминдеги неофрейддик теориянын пайда болушу этнопсихологиянын өнүгүшүнө таасирин тийгизе алган. Бул теориянын жакташкан америкалык окумуштуулар К.Хорни, Э.Фромм, Г.Салливендер балдардын инсан катары өнүгүшүн этнопсихологиянын принциптерин колдонуу менен анализдөөгө аракет жасашкан. Маселен, К.Хорни балдардын интеллектуалдык өнүгүшү же тескерисинче невроздук оорууга жолугуп, тынчынын кетиши, ал бала тарбияланып жаткан мамлекеттин экономикасына, юридикалык мыйзамына жана этникалык маданияттын таасир этүү күчүнө жараша боло тургандыгын баса белгилеген. Мында адам баласындагы интеллектуалдык деңгээл же «мен» деген невротикалык оорууга чалдыгуу эки жактуу «туура» жана «тескери» жүрүүчү социалдык маалыматтын болушуна жараша аныкталат.

Ал эми Г.Салливен өз концепциясында инсандын активдүүлүгү социализациянын инсандар аралык мамилесинин уюштурулушуна жараша боло тургандыгын белгилейт. Инсандын активдүүлүгүн жогорулатуучу социализация ар бир улуттун өз ара мамилесиндеги улуттук менталитетке, установкага, имиджге жана маданиятка жараша боло тургандыгын негиздеген. Ошондой эле инсан коомчулуктун көз карашына жараша өзүн-өзү кабыл алуу, өзүн экинчи бирөөнүн абалына, көз карашына, улуттук маданиятына жараша кое алуу позициясына чоң маани берүү менен «Мен» системасын түзүүгө жетишкен. Натыйжада балдардагы невротикалык оорунун пайда болушу, «Мен» системасынын бузулушу улуттук мүнөзгө ээ боло тургандыгын көрсөтө алган.

Ошентип, америкалык окумуштуулар К.Хорни, Э.Фромм, Г.Салливендер инсандын активдүүлүгүн аныктоодо австриялык окумуштуу З.Фрейддин окуусундагы өнүгүүнүн биологиялык факторун сындап, анын ордуна социалдык факторду койгондугу, этнопсихологиянын психология илиминин бир тармагын түзө тургандыгын аныктайт.

Советтик доордун психологдору тарабынан да бир катар алгылыктуу этнопсихологиялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгү белгилүү. Алсак, белгилүү психолог Л.С.Выготский өзү негиздеген «психиканын маданий-тарыхый өнүгүүсү» жөнүндөгү концепциясына ылайык улуттун психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү ошол улуттун маданиятындагы эмгек куралдарын изилдөөдөн баштоону сунуштаган. Анын оюу боюнча адам өз ишмердигинде колдонгон эмгек куралдары ички психикалык мазмунга ээ болот жана коомдун маданий өнүгүүсүнүн деңгээлин аныктайт. Ошентип, эң жөнөкөй эмгек куралдары коомдук өнүгүүнүн эң төмөнкү деңгээлиндеги алгачкы общиналык коомдун өкүлдөрүндө болот¹³.

Белгилүү психолог А.Р.Лурия 1931-1932-жылдары Борбордук Азия элдерине экспедицияларды уюштуруп, анын ичинде өзбек улутундагы адамдарга конкреттүү этнопсихологиялык эксперименттерди жүргүзгөн. Ал коомдук турмуштун мазмунунун өзгөрүшү андагы жашаган адамдардын таанып-билүү процесстеринин өзгөрүшүнө алып келерин далилдөөгө жетише алган¹⁴.

Этнопсихологиянын кийинки мезгилдердеги өнүгүшүндө А.Ф.Дашдамировдун, Ю.В.Бромлейдин, Л.Н.Гумилевдун, Л.М.Дробижеванын, В.Ф.Петренкоордун эмгектерин

¹³ Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. –М., 1960, 167-бетте.

¹⁴ Крысько В.Г. Этнопсихология и межнациональные отношения. –М., 2002, 53-бетте.

баалоого татыйт. Булардын ичинен да МГУнун профессору В.Ф.Петренко нун эмгегин өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Ал америкалык психологдор Ч.Озгуд жана Ж.Келли негиздеген психосемантикалык ыкманы, Советтер Союзунун курамындагы элдердин этнопсихологиясын изилдөөгө көнүктүрүп, конкреттүү психосемантикалык эксперименттерди ишке ашырган. Анын жетекчилигинде ОшМУнун профессору А.З.Закиров кыргыз элинин этнопсихологиясын психосемантикалык ыкма менен анализге алган жана кыргыздардын күнүмдүк аң-сезиминин образын тургузууга жетишкен¹⁵.

3. Улуттук психологиянын мазмунун, түзүлүшүн жана бөтөнчөлүгүн аныктоочу түшүнүктөр

Азыркы этнопсихология өзүнчө туруп, тематикалык жактан бир жактуу монолиттик формага ээ болгон илим боло албайт. Анткени дүйнөдөгү жашап жаткан элдер, улуттук мамлекеттер тарыхый фактору боюнча бардыгы адам баласы, бирок жашаган мамлекеттик түзүлүшүнө, этникалык маданиятына карата бир нече багыттарга, аймактарга, этнопсихологиялык табиятка ажыраган бөтөнчөлүктөргө ээ. Мунун себептерин И.С.Кон төмөндөгүдөй факторлор аркылуу түшүндүрөт:¹⁶

1. Жалпы жана социалдык психологиянын мыйзамында чечмеленген улуттардын этникалык айырмачылыктары психофизиологияда, когнитивдүү (таанып-билүү) психикалык процессинин иштөө системасында, эс процессинин принциптеринде, эмоционалдык абалдарын, инсандын жүрүм-турумун башкаруусунда жана речтик байланыштын уюштурулушуна жараша - элдин-улуттук психикасын изилдеп, окуп үйрөнүүгө мүмкүндүк берет;

2. Этнопсихологияга тектеш жалпы бир проблеманы изилдеген, болгону изилдөө ыкмалары, колдонгон куралдары менен айырмаланышкан этногеографиялык, фольклористик маданиятты таануу илимдеринин каражаттарын пайдаланып, улуттук маданияттын этникалык айырмачылыктарынын жалпылык мүнөзү аныкталат. Бул айтылган мыйзамдын негизинде дүйнөнүн бардык континентинде жашап жаткан улуттардын маданиятындагы этникалык өзгөчөлүктөр, ал улуттун турмуш-тиричилик белгилерине, билим деңгээлине, жашоодогу баалуулук системасына жана дүйнөнү кабылдоосуна жараша изилденет;

3. Социалдык психологияга мүнөздүү болгон улуттун өздүк, күндөлүк аң сезиминдеги принциптердин негизинде жалпы эле, индивиддерге спецификалык мүнөзгө ээ болгон эпостук психикасын мүнөздөйт. Ошондой эле индивиддер, улуттар, мамлекеттер аралык өз ара мамиле этникалык стереотиптер, менталитеттер, имидждер жана установкалар аркылуу мамилени уюштурат. Натыйжада бул көрсөтүлгөн багыттагы иш-аракеттер этнопсихологиянын элементтерин түзөөрү шексиз;

4. Этнопсихология, социология жана жалпы психологиянын бирдиктүү иш системасынын натыйжасында балдардын жашаган чөйрөсүнө, тарбиялык мазмунуна, балдар тарбияланып жаткан коомчулуктун жалпы кызыкчылыгына жараша балдардын аң-сезиминдеги этникалык мүнөзүн, инсандык сапатын символикалык белгилеринин болушуна ылайык цивилизацияга карата кыймылга келүүсүн көрсөтөт.

¹⁵ Закиров А.З. Этнопсихологияга киришуу. –Ош., 1996.

¹⁶ Кон И.С. Национальный характер: Миф или реальность? //Иностр.Литер. 1970. 3-бетте.

Жогоруда айтылгандардан көрүнгөндөй, дүйнөдө этностордун канчалык көп түрдүү болгондогуна карабастан, улуттун психологиялык жүзүн (лицо) изилдөөдө «улуттук аң сезим», «улуттун өзүн-өзү аңдоосу», «улуттук баалуулук», «улуттук табит», «улуттук маданият», «улуттук тил» «улуттук мүнөз», «улуттук темперамент» түшүнүктөрү колдонулат. Мына ушул компоненттер улуттук жашоонун маңызын да түзүшөт. Россиялык психолог Г.М.Андреева чоң группалардын социалдык психологиясын изилдөө салтына ылайык этникалык группалардын группалардын психологиясын аныктаган жогорудагы түшүнүктөрдү эки бөлүккө бөлүп караган: 1) бир кыйла түруктүү келген бөлүк – психикалык катмар (склад). Буга улуттук мүнөз, улуттук темперамент, улуттук менталитет, каада салт жана үрп-адат кирет; 2) эмоциялык жагы, буга улуттук аң сезим, улуттук сезимдер, улуттун өзүн-өзү аңдап билүүсү, этникалык стереотиптер кирет. Мына ушул бөлүштүрүүнү негиз кылуу менен аталган түшүнүктөрдүн мазмунуна токтолууга аракеттенебиз.

Ар бир улут өз улутунун рухий өнүгүү деңгээлин мүнөздөгөн социалдык, саясий, экономикалык, адеп-ахлактык, эстетикалык, философиялык, диний көз караштардын, ишенимдердин татаал топтомунан түзүлгөн улуттук аң сезимге ээ. Улуттук аң сезим коомдук аң сезимдин бир түзүүчүсү болуп эсептелет. Улуттук аң сезимдин бордук компоненти – бул улуттун өзүн-өзү аңдоосу. Улуттун өзүн-өзү аңдоосу өзүн улут катары сезүүсүнөн, өз кызыкчылыктарын чечүүдөгү биримдигинен, өз маданиятын сактоонун, өнүктүрүүнүн зарылдыктарын баамдоосунан жана ага урматтоо менен мамиле жасоосунан жана кошуна этностор менен сый мамилени камсыз кыла алуусунан көрүнөт. Алсак, кыргыз элинин улуттук өзүн-өзү аңдоосу Манас эпосунун төмөнкү саптарында даана чагылдырылган, улуттук ички биримдикке чакырган турмуш корутундулары:

«Бөлүнсөң бөрү жеп кетет,

Бөлүнүп калды кыргыз деп,

Бөлөк элге кеп кетет.

Жарылсаң ууру алуучу,

Жай уксаң акыл так ушу»¹⁷

Ушул эле эпосто Кошой жалпы элдин камын көргөн, кедей-кембагалдарга жардам берген, бытыранды урууларды бириктирип эл кылган акылман карыя, эң негизгиси жаштардын улуттук биримдикке чакырган насаатчысы экендиги, анын:

«Чеч-Төбө күтүп жер кылдым,

Курама жыйып журт кылдым.

Мен тентиген жыйып эл кылдым.

Жети өзөндүн кыргызын,

Кулаалы таптап куш кылдым,

---

¹⁷ Вестник АН Казахской ССР, №8, 1965, 56-бетте.

Эптеп жүрүп эл кылдым,»¹⁸- дегенинен даана байкалат.

Улуттук аң сезим теориялык деңгээлде жана күнүмдүк аң сезимдин деңгээлинде деп бөлүштүрүлөт. Улуттук аң сезимдин теориялык деңгээли улуттун келечектеги стратегиялык өнүгүү багытын аныктаган илимий негиздеги идеологиялык программаларда, нормаларда, иш-чараларда аныкталат жана күнүмдүк аң сезимден алдыда жүрөт.

Күнүмдүк аң сезим улуттун мүчөлөрүнүн күндөлүк тиричиликтин деңгээлиндеги ишмердүүлүгүнүн, жүрүм-турумунун шартында калыптанган керектиктеринен, кызыкчылыктарынан, баалуулуктарынан, установкаларынан, стереотиптеринен, сезимдеринен, салт-санааларынан топтолот жана ошону аныктайт. Эреже катарында улуттун өзүн-өзү аңдоосу улуттук тилде гана чагылдырылат.

Улуттук тил улуттук кайталангыс баалуулук катары улут мүчөлөрүнүн биримдигин, өз ара карым-катнашын, маданиятын, ички ой толгоолорун, идеалдарын туюнтуунун каражаты. Маселен, кыргыз тилинде жаратылган «Манас», «Курманбек» сыяктуу эпостордун элдик идеалдары кыргыз тилинде гана жашайт жана көркөмдүк мазмунун сактай алат.

Улуттук сезимдин көрүнүшү катары улуттук ар-намыс жана патриоттуулук сезимдери эсептелет. Улуттун улут катары калыптанышында бир эле аң сезим эмес, улуттук сезимдер да негизги ролдо болот. Өз адамдарынын патриоттуулугуна таянбаган бир да улутту дүйнөдөн табууга мүмкүн эмес.

Патриоттуулук түшүнүгүн тактоо максатында анын философиядагы аныктамасына кайрылабыз. «Патриоттуулук (грек. patris – Мекен) – Ата Журтка болгон сүйүүнү билдирип, белгилүү ишмердүүлүктө байкалуучу, адамдардагы коомдук сезимдин жана саясий принциптердин комплекси»¹⁹.

Демек, патриоттуулуктун личносттук жаралуу өзөгүн Ата Мекенге болгон сүйүү сезими түзөт. Өз эли-жеринин патриоту болгон адам гана жаман адаттардан тышкары болуп, өз улуттук маданиятын кадырлоого, анын кызыкчылыгы үчүн күрөшүүгө, өзүнүн туура жүрүм-туруму, келечекке болгон таза умтулуусу менен аны алдыга сүрөөгө, улут алдында бийик жоопкерчиликте болууга жөндөмдүү.

Айрым кыргыз изилдөөчүлөрү «патриоттуулук түшүнүгүн «атуул» түшүнүгүнүн котормосу катары кабыл алууга болот деп негиздешет. Ал эми «атуул» түшүнүгү атанын уулу деген маанини берет.²⁰ Бул түшүнүк «эл» деген маани менен да тыгыз байланышта. Анткени, ата-бабаларыбыз эли-жерин коргоп, Мекен үчүн кызмат кылган эр-азаматтарын «атанын баласы», «элдин уулу» деп аташкан. Маселен, элде: «Атанын уулу болуш урмат, Элдин уулу болуш кымбат» делет.

---

¹⁸ Манас: Эпос 1-китеп /С.Каралаевдин варианты боюнча; -Ф., Кыргызстан, 1984. 115-бетте.

¹⁹ Философский словарь /Ред. И.Т.Фролов. М., 1986, 358-бет.

²⁰ Сулайманова Р. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы атуулдукка тарбиялоо маселелеринин чагылдырылышы жана алардын педагогикалык тажрыйбалардагы орду, Канд.дисс.автореф., Б., 2005, 10-бетте.

Улуттун психологиялык бөтөнчөлүгүн аныктоочу түшүнүктөр катары менталитет жана имидж түшүнүктөрү эсептелет.

Өзгөчө азыркы цивилизация шартында улуттун эң эле маанилүү көрсөткүчү элдердин жашаган жери жана көпчүлүк калк сүйлөгөн тили (эне тили), ушул тилде жаралган маданий байлык болуп эсептелет. Булардын инсанга тийгизген таасири эки түрдө – биологиялык же виталдык, экинчиси менталдык (руханий дүйнө) болуп эсептелет.

Виталдык өзгөчөлүк баланын төрөлүү шарты, багылышы, ар бир улуттун турмуш шартына байланыштуу. Мис: медициналык тейлөөгө, тамак-ашка, спорт оюндарына ж.б.

Улуттук маданияттын инсандын калыптанышына тийгизген таасири менталдык деп аталат. Бул түшүнүк 20-кылымдын башында француз окумуштуусу Л.Леви-Брюль тарабынан белгиленген. Менталитет (фр. Духовность) – улуттун дүйнөгө болгон көз карашынан, мүнөзүнүн белгилеринен жана жүрүм-турум нормаларынан байкалуучу баалуулуктары, элдердин терең фундаменталдык руханий сапаты.

Ар бир улуттун менталитети турмуш-тиричилик адаттарынан, үй жасалгаларынан, көркөм өнөрдөн, сый-урматтан, сулуулук түшүнүгүнөн, эмгекке мамиледен, мээримдүүлүк, кайрымдуулук ж.б. сапаттардан байкалат. Эчен кылымдардан бери атадан-балага өтүп келаткан салт-санаа, маданий байлык, элдик үрп-адат, аял-эркек ортосундагы мамиле ж.б. менталитеттин көрсөткүчү.

Улуттук менталитет жаш муундарды тарбиялоодо имплициттик (божомолдоо дегенди билдирет) теорияны да өзүнө камтыйт. И.С.Кондун изилдөөсү боюнча чоң кишилер менен балдардын ортосундагы өз ара мамилени, балдарды кандай тарбиялоо керек, алардын мүмкүнчүлүгү кандай, ким болууну каалайт, кандай каражаттар аркылуу тарбиялоо менталитеттин имплициттик теориясы болуп эсептелет.

Имидж (анг. образ) – улуттук аң сезимде калыптанган кандайдыр бир окуялардын, предметтердин образынын эмоционалдык таасирлери. Маселен, куу, алдамчы деген сапатты түлкүнүн образы аркылуу берүү кеңири таралган.

Улуттун психологиясын туюнтуучу бирден бир түшүнүк катары улуттук стереотип эсептелет. Стереотип деген термин (грек сөзүнөн алынып, түрүктүү так, из) бир нерсенин бетине калтырылган из сөздөрдөн куралып, коомдо белгилүү кубулушту, абалды, адамды, группаларды түшүндүрүп турган бир канча белгилерин топтоштуруп, жалпылыкка мүнөздүү сапатты (образды) билдирет жана күнүмдүк аң сезимди чагылдырат.

Бул түшүнүк алгачкы жолу 1922-жылы америкалык журналист-психолог У.Липман тарабынан «Элдин коомдук ою» деген китебинде колдонулуп, адам баласынын жашоо турмушунда өтө көп маалыматтар курчап, адам баласына жалпы өнүгүшүндө бир канча тоскоолдуктарды азайтуу үчүн баш мээге келип жеткен маалыматтарды жакындыктары боюнча топтоштуруп, бир маалыматтын айлансындагы социалдык стереотиптер аркылуу түшүнүүгө боло тургандыгын көрсөткөн. Бирок социалдык стереотип дүйнөнүн көрүнүшүн туура таанууга жогорку тактыкта анализденбегени менен коом тарабынан керектүү болгон

маалыматтарды таанууда убакытты үнөмдөп, жалпы маданияттын ичинен керектүү маалыматты бөлүп, тез таанып билүүнү камсыз кылып турат.

Ал эми этникалык мүнөзгө ээ болгон стереотип Липмандан кийин тез эле колдоого алынып, америкалык психолог Пуерто-Рико тарабынан Америкада жашаган мексикалыктардын улуттук этносун мүнөздөөчү стереотиптер аныкталган. 1950-жылдары америкалык психолог А.Тешфел ушул элдик окумуштуу О.Клайнбергдин «чындыктын уругу» деген стереотипке карап айтылган гипотезасын улантып, ошол мезгилдеги Америкалык элдердин келечекте пландаштырган акцияларынын банктарга тапшыра турган ойлоо системаларынын стереотиптерин дифференциялоо менен:

1) группалар аралык айырмачылыктарды аныктаса;

2) өкүнүчтүү окуялар учурундагы чындыкты изилдөөгө карата багытталган группа мүчөлөрүнүн өз ара мамилелерин түзүп туруучу себептердин стереотиптерин изилдөөгө жетишкен. Изилдөөчүнүн оюна караганда жогорку мисалдан көрүнгөн ситуациалык абалдардагы жүрүм-турумга, тайпалар аралык мамилелерге карата берилүүчү реакция, ал тайпаларды түзүп турган адамдардын улуттук маданиятынын этникасына жараша болгондугу белгиленген.

Бирок стереотип жогорку көрсөтүлгөндөй ар тараптуу проблемаларды чечмелей алганы менен илимде жалгыз жашабастан, өзүнө жакын маалыматтар менен бирдикте жашай тургандыгын россиялык психолог Т.Г.Стефаненконун изилдөөлөрүнүн жыйынтыгына караганда ошол чындыктын негизин түзүп турган установкага, элдин жүрүм-турумуна, инсандык сапатына, ошондой эле этникалык маданиятына жараша айырмалана тургандыгын айта алабыз. Бардык эле социалдык стереотиптер бардык элдерде, инсандарда бирдей боло бербестен, улуттун спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша боло тургандыгы көрсөтүлгөн. Ошондуктан бирдиктүү адам баласынын социалдык проблемасын чечүү үчүн бизге чейинки окумуштуулар социалдык стереотиптерди чындыкка карата чечмелөөдө ар тармактуу типтерди жана ыкмаларды иштеп чыгышкан.

4. Стихиялык группа жөнүндө түшүнүк жана анын түрлөрү

Чоң социалдык группанын «стихиялык группа» деп аталган түрү коомдо бир кыйла көп кездешет. Бул көбүнчө кызыгуулары ар башка болгон, ошого карабастан кандайдыр шылтоонун, себептин негизинде кыска убакытка гана чогулуп калышкан жана биргелешкен аракеттерди жасоочу көп сандагы адамдардан турган топ. Мындай кыска убакытка түзүлгөн бирикмелердин мүчөлөрү болуп ар түрдүү чоң уюшулган группалардын улут, кесип, курак ж.б. өкүлдөрү саналышат.

Стихиялык группалар белгилүү денгээлде кимдир бирөө тарабынан уюшулган болушу мүмкүн, бирок көбүнчө стихиялуу түрдө пайда болот, өз максаттарын так аңдап билбейт, ошого карабастан өтө активдүү болушат. Мындай түзүлүштөрдү биргелешкен

ишмердүүлүктөгү адамдар деп эсептөөгө болбойт, ошондой эле аларды көңүлгө албай коюуга да мүмкүн эмес. Азыркы кездеги саясий жана коомдук чечимдердин кабыл алынышы андай группалардын аракеттерине көз каранды болот.

XX кылымда социалдык психология мындай группаларды психологиялык жактан изилдөөдө коллективдүү жүрүм-турумдун формасы катары мүнөздөйт. Орус тилинде коллектив термини атайын өзүнчө мазмунга ээ экендигин эске алып, жогоруда аталган жүрүм-турумдун тибин массалык жүрүм-турум деп атоо максатка ылайык. Буга кошумча стихиялуу группалар чындыгында анын көрүнүшү болуп саналат.

Стихиялуу группалардын ар кандай типтерин мүнөздөөгө өтүүдөн мурун алардын калыптанышындагы эң маанилүү бир фактор жөнүндө айта кетүү зарыл. Андай фактор болуп коомдук пикир саналат. Ар кандай эле коомдо ар түрдүү уюшулган чоң группалардын идеялары, коомдук түшүнүктөрү бири-биринен ажырым түрүндө жашабастан, массалык аң-сезим деп аталган өзүнчө бир түшүнүктү берет.

Бул массалык аң-сезимдин көрсөткүчү болуп коомдук пикир саналат. Ал айрым окуялардын коомдук турмуштун, кубулуштардын негизинде пайда болуп, өтө тездик менен жаңы, көбүнчө кыска убакыттагы кырдаалдын таасиринен ал кубулуштарга берилүүчү бааны өзгөртүп жиберет. Менин көз карашыма башка адамдардын дагы көз караштары окшош деген принципте курулат. Коомдук пикирди изилдөө – коомдун абалын түшүнүүнүн эң маанилүү ачкычы болуп саналат. Социалдык психологияда андай изилдөөлөр өтө чектелген, көбүнчө бул социологияда изилденет. Ошого карабастан, стихиялык группаларды социалдык психологиялык жактан талдоодо андай группалар түзүлөрдөн, жаралардан мурунку коомдук пикирди изилдөөнүн мааниси чоң. Коомдук пикирдин өзгөрүп турушу, чындыкка эмоционалдык баа берүүнүн болушу, түздөн-түз формада көрүнүшү стихиялык группалардан жана анын массалык аракеттеринин түзүлүшүнө белгилүү учурда стимул болуп кызмат кылат.

Социалдык психологиялык адабияттарда көбүнчө стихиялуу группаларга толпа (караламан эл), масса жана публика кирет. Социалдык психологиянын тарыхынан белгилүү болгондой мына ушул группаларды изилдөө, талдоо актуалдуу маселелердин бири.

Толпа – караламан эл - стихиялык группанын бир түрү катары социалдык психологияда эң толугураак изилдеген. Лебондун берген аныктамасы боюнча, каралман эл – «психикалык жалпылыкка ээ болгон адамдардын жыйындысы». Алар көчөдөгү ар кандай окуялардын жол кырсыктары, кылмышкерлердин жоруктары, бийлик өкүлдөрүнө же жолдо бараткан адамга болгон наразычылыктар ж.б. шылтоосу менен түзүлөт. Анын максаттары ар түрдүү болушу мүмкүн. Ал эми жөн гана окуяны тамаша кылган адамдар тобу тарап кетет.

Башка мезгилдерде, кандайдыр бир социалдык кубулушка нааразылык билдирүүгө байланышкан учурда (дүкөнгө керектүү продуктанын алып келинбей калышы, кассада акча алынбай же берилбей калса) караламан элдин кыжырлануусу күчөп, активдүү аракеттерди жасоого өтөт. Мисалы: мекемеге арыз, талап менен баруу. Андай учурда эмоционалдык чыңалуу артып коркуу, душмандык кылуу жана кубанууну билдирген

агрессивдүү жүрүм-турумдар жаралат. Караламан элдин арасынан аны жетектей турган адам табылса, анда уюшулгандыктын элементтери пайда болушу мүмкүн. Андай элементтер пайда болсо да, алар өтө туруксуз келет, караламан эл андай уюшкандыкты оңой эле жоюп салат. Стихиялуулук караламан элдин жүрүм-турумунун негизги фонун боюнча калат жана көбүнчө аны агрессивдүүлүккө алып келет.

Лебон караламан элге өтө терс мүнөздөмө берген. Эгер адам аң-сезимдүү болсо, караламан эл аң-сезимсиз, иррационалдуу, конгрессивдүү чыдамсыз, жетекчинин колдоонусуна муктаж болот. Бир сөз менен айтканда – «чынжырын үзгөн, социалдык айбан». Караламан элди токтотуу үчүн өзгөчө тил – образдуу, аллегориялуу, буйрук иретинде туюндурулган «эң бийик максаттарга» үндөө иретинде айтылган сөз зарыл.

Караламан эл үчүн коммуникациянын өзгөчө формалары мүнөздүү. Ал маалыматтын ар түрдүү булактарынын биригишине негизделет, коомдук пикирдеги белгилүү ой жүгүртүүлөргө кокусунан массалык маалымат каражаттарынан алынган өз алдынча чечмеленип түшүнүлгөн эч кандай далили жок имиш-имиш сөздөргө ишенип алуу. Ушул айтылгандардын караламан эл ичинде ролу өтө чоң. Имиштер эл түшүнбөгөн окуяларга маани-мазмун берет жана элди аракет жасоого «даярдайт». Мына ушулардын баарысы өз ара таасир этишип олтуруп байкалып жаткан окуяга өтө бир жактуу баа берүүнү пайда кылат жана анын өзгөчө түрдөгү «ушул жерде жана азыр» ишенүү эффектисин жаратат.

С.Московиси Лебондун караламан элге берген көз карашын кеңири талдап олтуруп төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат караламан эл – бул «суу астындагы агымдын суу бетиндеги көрүнүшү», ошондон аларды изилдеп үйрөнүү зарыл ансыз азыркы дүйнөнү түшүнүү мүмкүн эмес. Саясатчылар караламан элди башкаруу үчүн билүүсү зарыл.

Масса чектери так эмес туруктуу келген түзүлүш катары сыпатталат. Масса караламан элге окшоп заматта жайыла калган адамдардын тобу эмес. Адамдар жакын жанаша турушу шарт болбогон, бирок белгилүү денгээлде жакшы уюшулган адамдардын тобу. Массанын белгиси болуп бир эле тема толкундаткан бир акция, манифест, демонстрация, митинг үчүн аң-сезимдүү түрдө чогулушу менен шартталышы саналат. Бул учурда уюштуруучулардын ролу чоң. Алар массалык аракет башталганда эле пайда боло калбастан ошол массалык аракетке катышкан уюшулган группалардын лидери катары мурда эле белгилүү болушат. Ошондуктан массанын аракеттеринин максаттары жана жүрүм-турум тактикасы анык болот. Ошону менен бирге каралман эл сыяктуу эле масса ар түрдүү адамдардан тургандыктан ар түрдүү кызыкчылыктар жанаша жашашы жана бири-бири менен кагылышы мүмкүн. Ошондуктан массанын жашашы туруктуу болбошу мүмкүн.

Публика стихиялык группалардын дагы бир түрү болуп саналат. Бирок мында караламан элге салыштырганда стихиялуулуктун элементи аз. Г.Тард биринчи болуп караламан эл менен публиканы айырмалап көрсөтүүдө публиканын өзгөчө белгиси катары психикалык байланыштын бар болушун көрсөткөн жана ар кандай аракеттерге өтө жай аралашат. Мисалы, - «окурман калк», «театралдык публика». Адамдардын кыска убакытты чогуу өткөрүү максатында чогулушу, стадиондо, чоң көрүүчүлөр залында,

маанилүү билдирүүнү угуу үчүн аянтка чогулуусу публиканы түзөт. Жабык аянттарда мисалы, лекциялык залда публиканы аудитория чогултат, ошондуктан аны башкарууга болот, жок дегенде уюшулган оюн-зооктун тибинде кабыл алынган нормалар сакталат. Бирок публика да адамдардын массалык жыйналышы катары анда да массанын мыйзамдары аракеттенет. Бир окуя жүз берсе публиканы да башкаруу мүмкүн болбой калат. Футбол күйөрмандарынын стадиондогу жүрүм-турумунан келип чыккан драмалык окуялар буга мисал болот.

Азыркы социалдык психологияда стихиялык группалардын келип чыгышын жана анын себеби катары ар кандай факторлорун түшүндүрүүчү бир нече теориялар бар: маанилүү окуяга байланыштуу пайда болгон «сезимдерин» башка бирөө менен бөлүшүү, «норманын» түзүлүшүнө катышуу, окуяны көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүнө ишенгендикти туюу. Бардык кырдаалдарда стихиялык группалар жана коом жанаша жүргөн кубулуш болгондуктан алардын маанисин баалабай коюуга болбойт.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Этникалык группалар деп кандай группалар аталат?
  2. Этнопсихологиянын негизги түшүнүктөрүн айтып бергиле.
  3. Стихиялык группа деп кандай группаны айтабыз.
  4. Стихиялык группанын кандай түрлөрү бар?
- Социалдык кыймылдарды жана алардын ишмердиктерин айтып бергиле.

11-ТЕМА: СОЦИАЛДАШУУ ПРОЦЕССИ ЖАНА СОЦИАЛДЫК УСТАНОВКА

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

ПК-9 - окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалай алат жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзө алат.

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоонун ыкмаларын;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Жасай алат: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүүсүнө (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) ар кандай терс таасир этүүчү факторлорго (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөөчү профилактикалык иштерди анализдей алат;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

Көндүмүнө ээ: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоо жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологиялары, моделдери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү, маңызы жана алардын структуралык элементтери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларын, моделдерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Социалдашуу түшүнүгү жана социализация процессинде личносттун өнүгүү стадиялары.
2. Социалдаштыруу механизмдери жана институттары.
3. Социалдык установка жана анын эмоционалдык, когнитивдик жана жүрүм-турумдук компоненттери.
4. Социалдык установка менен реалдуу жүрүм-турумдун катышы.

1. Социалдашуу түшүнүгү жана социализация процессинде личносттун өнүгүү стадиялары.

Адам баласы коомдон ажырагыс бир мүчөсү, ошол себептен аны коомдон өзүнчө бөлүп кароо мүмкүн эмес. Адам дүйнөгө жаралып, көз ачкандан баштап социалдашуу процесси башталат жана ал өмүрүнүн акырына чейин уланат. Коомдук эрежелерди сактоо жана анын талабына ылайык келген ролду өздөштүрүү менен адам коомдо өз ордун табат. Башкача айтканда, социалдашуу деп – адам тарабынан ошол коомдогу маданий баалуулуктарды жана социалдык нормаларды (эрежелерди, талаптарды) өздөштүрүүсү аларды кайрадан жаратуусу жана ошол талаптардын чегинде

коомдо жашай билиши эсептелет.²¹

Социалдашуу деген латын тилинен "socialis"- деген сөздөн келип чыккан, ал коомдук дегенди билдирет.²²

Социология илиминин негиздөөчүсү француз ойчулу О.Конт биринчилерден болуп "социалдашуу" деген терминди колдонууга киргизген жана коомду илимий негизде изилдөө керектиги жөнүндө милдетти алып чыккан.²³

Социалдашуу жөнүндө сөз кылып жатып, өсүп-өнүгүүнүн да ролун белгилеп кетүү керек, башкача айтканда, өсүп-өнүгүү жана социалдашууну карым катнашта кароо керек. Өсүп өнүгүү адамдын табигый касиети. Адам баласы айлана чөйрөгө ылайыкташып, уюштурулбаган шарттар астында жана атайын уюштурулган шарттар астында өнүгүп өсөт десек болот. Бирок уюштурулбаган шарттар астында өсүп өнүгүү чектүү келип белгилүү бир деңгээлге жеткенде токтойт, ал эми атайын уюштурулган таалим тарбиянын астында адам өнүгүүнүн улам кийинки деңгээлине көтөрүлүп өнүгүп өсө берет.

Демек, өсүп-өнүгүү – бул адамдын жалпы табигый калыптанышы, ал эми социалдашуу – бул адамдын кандайдыр бир конкреттүү коомдук шарттардын таасири астында, ошол шартка карай ыңгайланышы десек болот.²⁴

Адамдын коомдук жашоо тиричилик эрежелерин өздөштүрүүсү, коомдук инсан катары калыптанышы, коомдогу өз ордун табышы анын коомго карата социалдашуусу же «коомдошуусу» аркылуу ишке ашат.

Коомдук илимдерге социалдашуу деген түшүнүк саясий экономикалык илиминен келип кирген. Анда ал жерди, өндүрүштүк каражаттардын коомдоштурулушу (обобществление) дегенди билдирет. Бул терминди адамга карата пайдалануунун автору болуп америкалык социолог Ф.Г.Гиддингс эсептелет.²⁵

---

²¹ Асипова. Н. А. Социалдык тарбия.-Бишкек: 2004:10 б.

²² Социальная психология. Словарь. под общей ред. Петровского А. В., редактор-составитель Карпенко Л. А., под ред. Венгер А. Л., издательство ПЕР СЭ, Москва, 2005

²³ Кошбакова Б.М. Социология. :Б. :- 2009, - 137 б.

²⁴ Асипова. Н. А. Социалдык тарбия. 2004:11 б.

²⁵ Мудрик А. В. Социальная педагогика. М.: - 1999, 81 б.

Адамдын социалдашуусу эки жагдайда карала тургандыгы белгилүү. Биринчи жагдайда социалдашуу процессинде адамга өтө пассивдүү роль берилип, ал эми социалдашуунун өзү адамдын коомго көнүгүүсү, ыңгайлануусу (адаптация) деп белгиленет. Социалдашуу бул жерде субъект – объектик мамиле катары каралат. Мындай көз караштын түпкү башаттарында француз окумуштуусу Эмиль Дюркгейм жана америкалык окумуштуусу Талкот Парсонс турат.

Эмиль Дюркгейм кандай гана коом болбосун адамдын ошо коомго тиешелүү универсалдык мүнөзгө ээ болгон адеп-ахлактык, интеллектуалдык,

жада калса, физикалык (дене түзүлүшү) идеалдарын өздөштүрүүсүн көздөйт деп баса белгилеген. Ушу көз караштагы социалдашууга берилген дагы бир аныктамага токтоло кетсек: Коомдогу башка адамдар менен болгон байланыштарды канаатандыраарлык өнүктүрүү үчүн үй-бүлөдө жана коомдо келечекте зарыл болгон ролдорду жана жүрүм-турум эрежелерди өздөштүрүү. (Г. Перри Пейдж, Дж. Б. Томас, Алан Р. Маршал-Международный словарь пед. терминов. 1987).²⁶

Экинчи пикирге ылайык социалдашуу процессинде адамдын өздүк активдүүлүгү баса белгиленет дагы, анда адам социалдык шартка жөн гана

ыңгайланып тим болбостон, ал өзүнүн турмуштук абалын, өздүк шарттарын

өзгөртүүгө далалат кылат. Бул жагдайда социалдашуу субъект-субъектик мамиле катары каралат. Мындай көз караштын негиз салуучулары катары америкалык окумуштуулар: Ч. Х. Кули У.И. Томас, Ф. Знанецкий жана Дж. Г. Мид эсептелет.²⁷

Социалдашуунун социологиялык аныктамаларынын ичинде символикалык интеракционизм теориясы өзгөчө орунду ээлейт. Бул теориянын негиздөөчүлөрдүн бири Ч. Кули адамдын "мендик" касиети анын жакынкы чөйрөдөгү (үй-бүлө, теңтуштар, кошуналар) өз ара инсандык карым-катнашта, коммуникацияда (байланышта) зор социалдык мааниге ээ болот жана ошол чөйрөдө ачык көрүнөт деп белгилейт.²⁸

Д.Г.Мид социалдык психологиянын эң негизги түшүнүгү катары индивиддер аралык карым-катнашты эсептейт. Бул көз карашка ылайык адам

менен коомдун ортосунда жана ошол коомдо жашаган башка индивиддер арасында тыгыз байланыш, карым-катнаш бар деген пикир жатат. Карым-катнаш процесстеринин бирикмеси Миддин ою боюнча, коом жана социалдык индивидди түзөт. Бир жагынан алганда "мен" индивидинин иш-аракети жана реакциясы карым-катнаш системасынын кендигине жана көп түрдүүлүгүнө байланыштуу.

Экинчи жагынан социалдык индивид коомдук өнүгүү жана кыймылынын булагы деп белгилеген.

---

²⁶ Мудрик А.В. Социальная педагогика.-М.: Академия, 2005. -20 б.

²⁷ Асипова А.Н. Социалдык тарбия. -34 б.

²⁸ Джордж Р. Мастера психологии. Современные социологические теории.
http://soclibpol.narod.ru/Ritcer_hrestomatiya.txt.

Социалдашуунун педагогикалык үлгүлөрүндө, баарынан мурда, психологиянын алкагында социалдашуу, жеке инсандын өнүгүүсү, официалдуу жана эң биринчи кезекте институциялаштырылган окутуу мекемелеринин алкагындагы өнүгүү процесси катары бирдей мааниде каралган. Ошол эле убакта "социалдашуу" түшүнүгү психологиялык терминдерге ХХ кылымдын ортосунда А. Бандур менен Дж. Кольмандын эмгектери аркылуу киргизилген. Бул терминдин жардамы менен, ар түрдүү мамилелер камтылып сүрөттөлгөн ошол психологиялык чындык, башкалардан өзгөчөлөнүп, белгилүү болуп турат - ушунун өзү эле социалдык үйрөнүүнүн натыйжасы жана өз ара аракеттенүү менен катташуунун, өзүн-өзү актуалдаштыруу менен өзүн-өзү ачып, болгон мүмкүнчүлүктөрдү ишке ашыруунун жыйынтыгы.

Адам социалдашуунун аркасында ар түрдүү социалдык мүнөздөмөлөргө, социалдык табиятка, социалдык жашоого катышуу үчүн, эпке жана көнүгүүлөргө ээ болот. Башка жагынан караганда, социалдаштырылган адамдардын өз ара аракеттери, барып келип социалдык көп түрдүүлүктү, коомдун бардык феномендерин жарата алат. Социалдашуу процессин алгач теориялык жактан түшүнүү, социология илиминин өз алдынча илим болуп түптөлүшү мезгилине тийиштүү экендиги кокусунан эмес, ал илимдин предмети бирдиктүү тармак, социалдык организм болгон - коом.

Социалдаштыруунун социалдык аргументацияланган концепцияларынын ичинен көбүрөөк кызыктуу болуп символикалык интеракционизм эсептелет. Бул термин Дж.Г.Мид тарабынан кабыл алынган. Дж.Миддин изилдөөсү боюнча социалдык көрүнүштөр, процесстер адамдын иш аракетинин жыйынтыгы жана алардын өз ара мамилесинен, байланышынан жаралган. Демек, адам коомдун объектиси гана эмес, анда болуп жаткан өзгөрүүлөргө катышкан субъектиси да болуп саналат. Бүт өмүр бою, ар кандай курагында адам социалдык коомдун ар түрдүү көрүнүштөрүнө аралашып жашайт жана өзү да ошого ылайыктуу калыптанат. Ал эми бул процесстин жүрүшүндө индивидуалдуу сапаттар калыптанат.

Дж.Мид өзүнүн теориясын улантуу менен инсандын калыптануу процесси ар түрдүү 3 стадияны өзүнө камтыйт деп эсептеген.

Биринчи - имитация. Бул стадияда балдар чоңдордун кылык-жорук, жүрүм-турумдарын билбей туруп же түшүнүшпөй туурашат. Кичинекей бала ата-энесине өзүнүн оюнчук чаң соргучун же болбосо таякчасын сүйрөп алып пол аарчыганга жардам бериши мүмкүн.

Экинчи - оюн стадиясы, мында балдар жүрүм-турум эрежелерин атайын бир ролдорду аткаруудай түшүнүшөт. Мис: дарыгер, өрт өчүрүүчү, айдоочу ж.б. у.с. ролдор. Оюндун жүрүшүндө балдар бул ролдорду ишке ашырышат. Куурчак оюнун ойноп жатканда балдар көбүнчө куурчактар менен кээде назик, кээде ачууланып ата-эне сыяктуу сүйлөшөт жана куурчактын ордуна ата-энесине жооп бергендей өздөрүнө өздөрү жооп берип коюшат. Бир ролдон башка бир ролго өтүү балдар үчүн коом берүүчү өзүнчө кыймылдоо жөндөмдүүлүгүнө алып келет.

Үчүнчү этап – бул коллективдүү оюндар стадиясы, мында балдар бир эле адамдын күтүүсүн эмес бүт группанын күтүүсүн сезе баштайт. Бул стадияда социалдык идентификация сезими пайда болот.

Коомдун өнүгүп өзгөрүшүнө жараша жана муундардын бири-бирине тийгизген таасири боюнча М.Мид анын үч тибин аныктаган: биринчиси, чоң кишилер, улгайган адамдар жаштар үчүн үлгү болуу менен, муундан-муунга өткөн үрп-адат, салт-санаа сакталып өз таасирин тийгизет. Экинчиси, курбалдаштар. Теңтуштар, жолдоштордун таасири. Үчүнчүсү, кичүүлөрдүн, жаштардын тийгизген таасири. Алар өзгөрүүлөрдү бат кабыл алып, жаңы шартка тез көнүп, жаңыланууну тез баалай алат. Бул азыркы өткөөл мезгилде өтө терең байкалды. Мис: Карылар көнө албай, өткөндү унута албай көпкө кыйналса, жаштардын жаңы шартка тез ыңгайланышканы белгилүү.

Француз психологу Ж.Пиаже баланы биологиялык жандык катары эсептеп, социалдаштырууну аутизмден (адамдар тобунан качуу жана таш боордук) жана эгоцентризмден (ач көздүк, ээлеп алуучулук) абалынан башталат деп өзүнүн ырастоосун билдирген. Экинчи жагынан А.Валлон «социалдык төрөлүүдөн башталат» деген тезисин билдирген жана бул процесс алгач аффективдүү андан кийин интеллектуалдуу планда жүрөт деп эсептеген.

Психоанализ нугунда Э. Эриксондун адам курагынын сегиз түрү жөнүндөгү концепциясы социалдаштыруу карылык мезгилде да уланат деген түшүнүктү берет. (бөбөк курак, эрте балалык курак, оюн курагы, мектеп курагы, өспүрүм курагы, жаштык, орто курак, толук курак). Эриксон белгилеген процесстин сегиз баскычында, социалдашуунун окшоштук феномендерине жетүү бешинчи баскычта (11 жаштан 20 жашка чейин) ачык-айкын мүнөздөлөт. Көбүнчө социалдаштыруу интенсивдүү түрдө бала жана жаштык куракта ишке ашат, бирок инсандын өнүгүшү орто куракта да карылык куракта да улана берет. Д.Обвил, Г.Брим (1966-ж.) эң биринчи болуп социалдаштыруу өмүрдүн башынан акырына чейин жүрөт деген ойду айткан. Изилдөөчүнүн пикири боюнча, так ушул мезгилде ар бир киши тандоо алдында, өздүк "Мен" деген позитивдүү окшоштук же ролдук диффузия деген өнүгүүнү тандоо алдында турат.

Ал балдар менен чоңдор социалдаштыруусунда төмөнкү айырмачылыктар бар деп эсептеген:

- Чоңдор социалдаштыруусу биринчиден алардын сырткы жүрүм-турумдарынын өзгөрүшүнөн көрүнөт. Ошол эле мезгилде балдар социалдаштыруусу базалык баалуулук ориентацияларды коррекциялайт (түзөтөт);
- Чоңдор нормаларды баалай алышат, балдар аларды талдабастан эле өздөштүрүп коюшат;
- Чоңдор дайыма ак жана кара түстүн ортосунда көптөгөн боз түстөр бар экендигин билишет;
- Чоңдор социалдаштыруусу адамдын кээ бир ыкмаларга ээ болуусуна жардам берүүгө багытталган;
- Балдар социалдаштыруусу негизинен алардын жүрүм-турум мотивацияларын калыптандырат. Мисалы, социалдаштыруунун негизинде солдат же комитеттердин мүчөсү болушуп, эрежелерди аткарууга, көңүл коюуга, сылык болууга үйрөнүшөт.

Социалдашуунун теориялык негиздерин XIX кылымга жана XX кылымдын башталышына таандык батыштын ар түрдүү мектептерине жана

багыттарына тийиштүү болгон социологиялык ойлорду (О. Конт, А. Кетл, Г.Спенсер, К. Маркс, Л. Уорд, Г. Тард, Ф. Гиддингс, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Г.Зиммел, З. Фрейд ж.б.)

анализдеп жатып, бул бардык теориялык түзүлүштөр, жеке инсандын гана өнүгүү механизмдин белгилөөгө багытталып, "коом адамда" жана "адам коомдо" кандайча жашай алат, ушул суроого жооп табууга аракет кылышкан.²⁹

М.Вебердин изилдөөлөрүндө адам - бул коомдун биринчи элементи. Анын өзгөчөлөнгөн мүнөздөмөсү болуп максат коюу болуп саналат. Так ошол өзгөчөлүктөр боюнча социалдык иш аракеттердин маңызы аныкталат, анын ичинде социалдашуу алкагында ар бир катышуучу белгиленген максатты ишке ашырат, аны менен бирге субъективдүү сапаттарды көрсөтөт. Психоаналитикалык агымдын негиздөөчүсү З.Фрейд дагы социалдашуу процессинин теориясына жана изилдөөлөрүнө зор салым кошкон. Анын ою боюнча, социалдык жашоо фактылары либидо (сексуалдык энергия) менен байланыштуу. Фрейддин ою боюнча коом адамдын өз кумарларын кандырууга жол бербейт, ошол себептен коомдун прогресси адамдын бактысынын азайышына, күнөөлүү сезимдеринин көбөйүшүнө алып келет.

Ошону менен бирге, балдарды социалдаштыруунун негизги механизмдерин белгилеген жана эң башкысы идентификацияны индивиддин, аны курчаган чөңдөр чөйрөсү менен эмоциялык окшоштук процесси катары караган. Жеке инсандын социалдашуу процесстерине, анын өнүгүүсүнө маани берүү, З. Фрейддин изилдөөлөрүндө, жеке инсандын бүтүмдүгүн жана стабилдүүлүгүн камсыздоочу "коргоо механизмдери", зор мааниге ээ, ошондой эле, ал талдап чыккан социалдык аргасыздык факторлору, окмуштуунун көз карашында, бир жагынан инстинкти тизгиндөөнүн зарыл аспабы катары кызмат кылат, ал эми экинчи жагынан - жеке инсандын жетилбеген жагын көбүрөөк шарттап туруучу аспап да болот.

XX кылымдын аралыгында социалдашуу социологияда, педагогикада, психологияда өз адынча илимий түшүнүк жана социалдык көрүнүш катары таанылды жана бекитилди. Ал инсандын жалпы калыптанышын камсыздайт, ал баарынан мурда, коомдун ролду өздөштүрүү, социалдык-уюштуруучулук иш аракет катары жашайт.

Адам инсан болуп төрөлбөйт, бирок инсан болуп калыптанат, жетилет, анда социалдашуу мазмуну боюнча инсандын жетилүү процессин адам өмүрүнүн алгачкы мүнөттөрүнөн баштап коштоп жүрүп отурат. Инсан болуп калыптануудан мурда, үч сфера белгиленет: ишмердик, байланыш, аң- сезим.

Бул инсандын калыптанышындагы көрүнүштөрдүн ар биринин өзгөчө орду бар. Бул үч көрүнүштүн жалпы мүнөздөмөсү катары болуп индивиддин тышкы чөйрө менен социалдык байланыштарынын кеңейиши жана көбөйүшү эсептелет. Инсан менен ишмердиктин байланыштуусу социалдашуу процессинин бардык аралыгында индивид ишмердиктин кенен "каталогу" менен байланышта турат (Леонтьев, 1975), башкача айтканда, ишмердүүлүктүн улам жаңы түрлөрүн өздөштүрөт. Муну менен бирге дагы өтө маанилүү үч процесс жүрөт. Биринчиден, бул ар бир ишмердиктин түрү жана алардын түрлөрү ортосундагы айырмачылыктар жана байланыш тармактарын аныктоо керек. Ал инсандын маңызына байланыштуу. Бул болсо ар бир инсан үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон ишмердик аспектилерин табуу дегендикти билдирет, жөн эле аларды тактоо эмес,

---

²⁹ Мудрик А.В. Социальная педагогика.-М.: Академия,2005. -30 б

ошондой эле, аларды үйрөнүү керектигин билдирет. Мындай багыттоонун жемиши катары инсанды өзүнө таасирдүү ишмердикти тандоосу эсептелет.

Мындан улам, экинчи процесс пайда болот. Ал эң башкы тандалган ишмердүүлүктүн тегерегине борборлошуу, бардык көңүлүн ошого гана топтоо жана бардык иш аракеттерди ошого гана баш ийдирүү.

Акырында, үчүнчү процесс - бул инсандын, ишмердикти ишке ашыруу учурундагы жаңы ролдорду үйрөнүү жана анын маанисине ой жүгүртүү. Себеби ар кандай жаңы ишмердүүлүккө аралашуу менен жаңы ролдорду, көндүмдөрдү жана башкаларды өздөштүрөт. Эгерде бул жаңылануулардын маңызы өсүп- өнүгүп жаткан кишинин ишмердигинин тармагында кыскача билдирилсе, анда индивиддин мүмкүнчүлүгүнүн кеңейүү процессинде так эле ишмердиктин субъектиси болуп чыга келет. Бул жалпы теориялык схема проблемага эксперттик изилдөөлөр жүргүзүүгө алып келет. Эксперттик изилдөөлөр, эреже боюнча социалдык жана чоңдордун психологиясы ортосунда чек ара мүнөзгө ээ, анда ар түрдүү жаштагы топтор үчүн маселелерди чечүү үйрөнүлөт, ишмердик тармагында инсандын багыт алуу механизми кандай, тандоого эмне себеп болгон, мунун баары ишмердикти борборлоштуруу үчүн негиз болуп кызмат аткарат. Айрыкча мындай изилдөөлөрдө процесстерди бир бүтүндүк катары кароо өтө маанилүү.

Экинчи жагдай–социалдашууну байланыш контекстинде каралат, ошондой эле, аны кеңейтүү жана тереңдетүү тарабынан да кароо абзел, анткени байланыш үзгүлтүксүз ишмердик менен байланышта турат. Байланышты кеңейтүүнү бир адамдын башка кишилер менен мамиле түзүүсүнүн көбөйүшүнөн, алардын ар биринин жаш жагынан айырмасын түшүнүүгө болот. Байланыштын тереңдешине эмнелер таандык, бул баарынан мурда монологдук байланыштан диалогго өтүү, децентрация, башкача айтканда, көңүлдү партнёрго багыттоого үйрөнүү, тагыраак айтканда анын өзгөрүүсүн байкоо. Эксперименталдык изилдөөлөрдүн максаты, биринчиден, байланыш кандай учурларда көбөйүп жатат, экинчиден, бул байланыштардан инсан эмнелерди үйрөнүп жатат, мына ушуларды так билүү керек. Мындай пландагы изилдөөлөр дисциплинардык

изилдөөлөр ортосундагы өзгөчөлүктөрдү алып жүрөт, анткени ал бирдей

деңгээлде чоңдор үчүн да, балдар үчүн да маанилүү. Айрыкча, ушул көз карашта онтогенездин этаптары: мектепке чейинки жана өспүрүм курак кылдат изилденген. Адам өмүрүнүн кээ бир башка этаптарына кайрылсак, анда бул тармактагы изилдөөлөрдүн кээ бири социалдашуунун башка проблемасы болгон – анын өнүгүү баскычындагы проблемаларынын талаш-тартыш мүнөзүндөрүн түшүндүрөт.

Социалдашуунун үчүнчү сферасы - инсандын акыл-эс жактан жетилиши.

Социалдашуу процесси, өтө жалпыланган түрдө айтканда адамда, анын "Мендик" образын жаратуу. (Кон, 1978). Көптөгөн эксперименталдык изилдөөлөрдө, анын ичинде лонгитюддик изилдөөлөрүндө, адамдын Мен деген образы дароо эле, бир заматта пайда болбой тургандыгы тастыкталган, ал бүт өмүрүнүн ичинде көптөгөн социалдык таасир берүүлөрдүн басымы алдында түзүлөт. Социалдык психологиянын көз карашында ушул шартта кандайча адамдын, ар түрдүү социалдык топторго кошулуусу бул процессти берерин табуу өтө кызыктуу. Топтордун санынын үстөмдүк кылышы балким күчтүү болуп, бул процессте маанилүү роль ойнооруна негиз бардыр, балким адамдын башкалар

менен байланышта болуусунда, канча байланыштар түзгөнү да үстөмдүк кылаар? Жэ балким өзгөрүп туруучу топтордун саны таптакыр маани бербестир, а балким мындагы башкы фактор топтордун ишмердик мазмунун сапаттуулугунда чыгаар? Адамдын аң-сезим жактан өсүп-жетилүү деңгээли, анын жүрүш-турушуна жана ишмердигине кандайча таасир берет? - Социалдашуу процессинде мына ушуга окшогон суроолорго жоопторду изилдөөлөр талап кылынат.

Социалдаштыруу механизмдери жана институттары.

Индивиддин социалдашуусунун булактары катары төмөндөгүлөр эсептелинет:

- а) маданияттын үй-бүлөлүк, социалдык институттар, эң биринчиден окуу, билим жана тарбия системалары аркылуу;
- б) мамилелер арасындагы жана бирдиктүү аракеттеги элдердин өз ара таасири;
- в) жаш мезгилдеги ар түрдүү психикалык функциялар жана коомдук жүрүм-турумдун эң жөнөкөй формаларын калыптанышы менен байланыштуу болгон эң биринчи тажрыйба;
- г) өзүн-өзү регуляциялоо процесси бул этапта индивид социалдык нормаларды активдүү жөндөй алат.

Баарыбызга маалым болгондой, адамдардын социалдык жактан калыптануусу ар дайым эле түз жана ыңгайлуу шарттарда жүрө бербейт. Адамдарды анын ичинен өзгөчө жаштарды социалдашуу процессинде көптөгөн татаалдыктар, коркунуч туудурган терс жагдайлар күтүп турат. Анын натыйжасында көптөгөн балдар, өспүрүмдөр, жаштар ар кандай терс

социалдашуу шарттарына кабыл болуп социалдашуунун курмандыгы болуп калышы мүмкүн.

Көпчүлүк учурда коомдун өзү андагы маданият, салт, адеп-ахлак жана үй-бүлөнүн тарбиянын өзгөчөлүгү адамдын нормалдуу түрдө өнүгүшүнө тосколдук жаратып, анын жөндөмдүүлүктөрүнүн толук кандуу ишке ашышына жол бербей келет.³⁰

Россия психологиясынын системасында «социалдаштыруу» түшүнүгүнүн синонимдери катары эки термин колдонулат: «инсандын өнүгүшү» жана «тарбия». «Социалдаштыруу» түшүнүгүн педагогика жана педагогикалык психологияда кеңири белгилүү болгон «окутуу» жана «тарбиялоо» түшүнүктөрү менен алмаштырууга болбойт. Г.М.Андреева инсандын өнүгүшү туралуу идеяны Россия психологиясында эң бир маанилүү ачкыч катары эсептейт.

«Социалдаштыруу» жана «тарбия» түшүнүгү тууралуу же болбосо алардын байланышы жөнүндөгү маселе татаалыраак болуп эсептелет. Бизге белгилүү болгондой

---

³⁰ Андриенко Е.В. Социальная психология. — М.: Издательский центр «Академия», 2000, -89 б.

«тарбия» термини адабиятта эки мааниде колдонулат тар жана кең мааниде. Тар маанисинде «тарбия» термини аркылуу адамга багытталган процесстер аркылуу түшүнүк, норма, үлгүлөрдүн ж.б. өткөрүп берилиши түшүндүрүлөт. Таасир кылуучу субъект катары атайын институт же болбосо коюлган максатты ишке ашыруу үчүн адам өзү эсептелинет.

Сөздүн кең маанисинде «тарбия» түшүнүгү аркылуу адамды ар түрдүү социалдык тажрыйбаларды өздөштүрүүгө негизделген, бүткүл коомдук байланыштар системасынын таасири түшүндүрүлөт. Мындай учурда тарбия процессинин субъекти катары бүтүндөй коом катыша алат. Эгер «тарбия» түшүнүгүн анын тар маанисинде колдонушса, анда социалдаштыруу өзүнүн мааниси боюнча «тарбия» термининен айырмаланып калат. Эгер ушул эле терминде анын кең маанисинде колдонушса анда айырма жок болот.

Белгилүү методолог Г.М.Андреева сан түрүндө социалдаштыруу түшүнүгүнүн маңызын карап чыгып (психологиялык жана социологиялык илимдерде) ага кошумча аныктама берген: социалдаштыруу – бул эки тараптуу процесс, бул индивиддин коомдук чөйрөгө кирүүсү менен коомдук тажрыйбага ээ болуусу, ал эми экинчи жагынан индивиддин социалдык чөйрөгө активдүү кошулушу менен анын социалдык байланыштар системасын активдүү иштеп чыгуусу болуп эсептелинет.³¹ Так ушул социалдаштыруу процессинин эки тарабына көптөгөн авторлор өтө зор көңүл бурушат. Алар бул маселени социалдык психологиялык билимдеги эң жогорку маселе катары иштеп чыгышкан. Адам жөн гана тажрыйбаларды өздөштүрбөйт, аны жалгыз өзүнүн баалуулуктарына, ориентацияларына, көрсөтмөлөрүнө ылайык өзгөртөт.

Социалдаштыруу – бул бир гана индивидке тиешелүү биопсихикалык импульстардын же сырткы таасирлердин суммасы эмес, бул – толук инсандын калыптануу процесси. Ал эми индивидуалдык (адамдардагы жекече өзгөчөлүктөр) – социалдаштыруунун өбөлгөсү эмес, тескерисинче анын жыйынтыгы. Социалдаштыруунун стадиялары, маңызы жана анын механизмдери тарыхый мүнөзгө ээ, алар коомдун социалдык – экономикалык структурасы менен аныкталат. Мындай учурда социалдаштыруу процесси инсандардын өз ара аракеттенүүлөрүнө жакындашпайт, бирок коомдук мамилелердин бүт жыйындысын өзүнө камтыйт. Социалдаштыруу индивидке даяр социалдык ишмердиктин «формасын» механикалык түрдө салуу эмес, ал ошол эле мезгилде коомдук ишмердүүлүктүн субъекти, жаңы коомдук көрүнүштөрдүн демилгечиси жана ойлоп табуучусу катары эсептелинет. Ошондуктан канчалык индивид чыгармачыл – өзгөртүүчү иштерге активдүү катышса, социалдаштыруу ошончолук ийгиликтүү болот.

Жогорудагы талдоолордон улам, биз социалдаштыруунун ар түрдүү аспектери психологияда (турмуштук циклдын ар түрдүү стадиясындагы иш механизмдери менен жаңы тажрыйбаларды өздөштүрүүсү), социалдык психологияда (өз ара мамилелердин социалдаштыруучу функциялары), социологияда (социалдаштыруу институттары менен процесстеринин макросистемадагы байланышы), тарых жана этнографияда

---

³¹ Андреева Г. М. Социальная психология. –М.:Из-во МГУ, 1978.-418с.

(социалдаштыруунун ар түрдүү коомдо жана маданиятта салыштырма өзгөчөлүктөрү) жана педагогикада (тарбиялоо) изилденет деген жыйынтыкка келдик.

Социалдаштыруу маселеси бөбөктүн же баланын өз элинин маданиятына кирүүсү менен тыгыз байланышкан. Бул процесс «инкультурация» деп аталат.

Инкультурация процесси бала төрөлүшү менен анын алгач түрдүү ыкмаларды үйрөнүп, сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ боло алуусунан башталат жана социалдаштыруунун атайын институттарында ишке ашпайт, тескерисинче өз тажрыйбасында чоңдордун башкаруусу менен ишке ашат б.а., атайын окуусуз үйрөнүү процесси жүрөт. Инкультурациянын жыйынтыгы болуп маданиятта, тилде, ритуалдарда, баалуулуктарга ж.б. компетенттүү адам келип чыгат. Тагыраак айтканда, адам өзүн курчаган чөйрөдө ориентациялоого жөндөмдүү боло баштайт, мурдакы муундар аркылуу жаралган маданияттын көпчүлүк буюмдарын колдоно баштайт, башка элдер, башка улуттагы элдер менен өз ара мамилелерди, түшүнүүлөрдү орното баштайт. Херскович социалдаштыруу жана инкультурация процесстери бир мезгилде агып өтүшөрүн жана адам эгер маданиятка кошулбаса, коомдун мүчөсү катары жашай албасын өзгөчө белгилеген.

Азыркы учурда этнопсихологияда «маданияттуу трансмиссия» деген түшүнүк колдонулат. Бул түшүнүк инкультурация жана социалдаштыруу процесстерин камтыйт жана дал ушул механизмдин жардамы менен этникалык группа «өзүн мурас катары» өзүнүн жаңы мүчөлөрүнө, эң биринчиден балдарына өткөрүп берет. Адатта трансмиссиянын үч түрүн кароого болот:

- Вертикалдуу трансмиссия, бул процессте маданият баалуулуктары, жөндөмдүүлүктөр, ишенимдер ж.б. ата-энеден балага өткөрүлөт;
- Горизонталдуу трансмиссия, бул процессте бала туулган мезгилинен чоңойгонго чейин социалдык тажрыйбаны жана маданият салттары өзүнүн теңтуштары менен болгон мамиледе, карым катнашта өздөштүрөт;
- Тике эмес трансмиссия, мында индивид социалдаштыруусунун атайын институттарында (мектептерде, вуздарда) билим алат, андан сырткары практикада өзүн курчап турган коомдун чоң мүчөлөрүнүн жана коммуналарынын тажрыйбаларында үйрөнөт.

Ар бир адам сөсүз инкультурация процессин башынан өткөрөт, ансыз адам коомдун жана өз этносунун мүчөсү катары жашай албайт. Бул татаал процесс адам үчүн эң жаштык мезгилинде башталып, бүт өмүр бою уланат. Аталган процесс балдарда өзүнүн денесине ээ болуу шыктары пайда боло баштагандан же ал жакынкы турмуш чөйрөсүнүн элементтерин өздөштүрө баштаганда байкалат. Бул процессте эки чон негизги стадияларды бөлүү кабыл алынган: балдар стадиясы жана чоңдор стадиясы.

Инкультурациянын биринчи стадиясында балдар маданияттын өтө кеңири жайылган, жашого эң керектүү элементтерин өздөштүрөт. Инкультурация бул жерде тарбиянын формасы катары ишке ашат. Андан сырткары бул процесс социомаданияттуу турмушка эң керектүү болгон адекваттуу машуугуларды калыптандыруу максатында багытталган таасир болуп эсептелинет. Бул мезгил үчүн ар бир маданиятта анын ичинде кыргыз маданиятында инкультурациянын атайын форма жана ыкмалары бар. Форма жана ыкмалары күндөлүк практикада керектүү билим жана машыгуулар менен балдарды камсыз кылат.

Оюндардын негизинде ар түрдүү инсандык касиеттер өнүгөт. Мисалы: интеллектуалдуулук, үйрөнүү жөндөмдүүлүгү, фантазия, ойлоо ж.б. Мына ошентип, бала инкультурациясы чоңою трансформациянын өбөлгөсү болуп эсептелет, инсандын социомаданияттуу турмушка адекваттуу катышуусуна түрткү болот.

Инкультурациянын экинчи стадиясынын эң негизги айырмаланган өзгөчөлүгү болуп индивиддин социокультуралык маданияты коомдун жогорку чектеринде жекече өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү эсептелет. Индивид алынган белги жана машыгууларды турмушта кездешүүчү негизги мамилелерди чечүү үчүн айкалыштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот: индивидде өзү жана башкалар үчүн маанилүү тасир берүүчү жыйынтык чыгаруу жөндөмдүүлүгү кеңейет, өзүнүн этникалык группасынын ичинде ал кандайдыр бир кыймылдарга катышуу укугуна ээ болот. Ал эми бул кыймылдардын жыйынтыгында маанилүү маданият өзгөрүүлөрү болушу мүмкүн.

Ошентип, биз социалдаштыруунун төмөндөгүдөй негизги үч максатын аныктадык:

1. Табигый-маданий максат: бойго жетип, өсүп-өнүгүп, билим алып, тилди өздөштүрүп, жеке жөндөмүн пайдалана билүүгө, өзү жашаган жердин, элдин түшүнүк, эрежелерин билип, турмуш жолун тандап, жашоо стилин колдоно билүү;
  2. Социалдык-маданий максат: таанып-билүү, моралдык-нравалык, баалуулук маанисин түшүнүү. Жашына жараша, жашаган чөйрөгө, этнорегионалдык жана улуттук өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүү. Ар бир жашта өзүнүн курагында тиешелүү коомдук талаптарды аткаруу милдети коюлат: окуу, эмгектенүү, аскер милдетин өтөө, турмуш куруу, шайлоого катышуу, балалуу болуу ж.б. Ошондой эле элдик тажрыйбага, үрп-адатка, салт-санаага байланыштуу коюлган талаптар. Талапты мамлекет жана тарбия берүүчү мекемелер коет.
  3. Социалдык психологиялык максат: адамдын өзүнүн аң-сезими, алдына койгон максаты, кызыкчылыгы, жөндөмү ар бир куракта ар башка чечилиши. «Мен» деген концепциянын өзүн-өзү тарбиялоого, турмуштан өз ордун табууга багытталган максат.
- Бул максаттарды иш жүзүнө ашыруу адамдын өнүгүшүнүн объективдүү зарылдыгы. Эгерде бул максаттардын бири кээ бир жаш курагында чечилбей калса, анда адамдын социалдашуу процесси толук болбой калат.

АДАБИЯТТАР

1. Андреева Г. М. Социальная психология. –М.:Из-во МГУ, 1978.
2. Андриенко Е.В. Социальная психология. — М.: Издательский центр «Академия», 2000.
3. Ануфриев Е.А.Социальная роль и активность личности. –М., 1971.
4. Асипова. Н. А. Социалдык тарбия. 2004:
5. Гиддингс Э. Социология. Электронная книга. Библиотека Гумер. 2001.
6. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы вебер. социологического учения. — М.: Мартис, 1998.
7. Кошбакова Б.М. Социология. :Б. :- 2009.
8. Мудрик А. В. Социальная педагогика. М.: - 1999.
9. Шабанов Л.В. Социализация. Учебно-методическое пособие. -Томск. :Рига. 2006.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Социалдашуу деген эмне?
2. Социализация процессинде личносттун өнүгүү стадияларын айтып бергиле.
3. Социалдаштыруунун кандай механизмдери жана институттары бар?
4. Социалдык установка жана анын эмоционалдык, когнитивдик жана жүрүм-турумдук компоненттерин айтып бергиле.
5. Социалдык установка менен реалдуу жүрүм-турумдун катышын айтып бергиле.

12-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН АКТУАЛДУУ АБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

ПК-9 - окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалай алат жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзө алат.

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоонун ыкмаларын;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Жасай алат: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүүсүнө (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) ар кандай терс таасир этүүчү факторлорго (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөөчү профилактикалык иштерди анализдей алат;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

Көндүмүнө ээ: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоо жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин актуалдуу проблемалары, аларды чечүү жолдору жана келечеги жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Лекцияда):

Социалдык психология илиминин актуалдуу проблемаларын, аларды изилдеп чечүүнүн келечектүү жолдорун билет жана түшүнөт.

Лекциянын планы:

1. Социалдык-психологиялык билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү. Социалдык-психологиялык сабаттуулукту жогорулатуунун мааниси жана милдеттери.
2. Маалыматтык процессти глобалдаштыруу.
3. Компьютердик революция, Интернет; анын социалдык-психологиялык мааниси.
4. Экологиялык аң сезим, активдүү турмуштук позиция. Homo Sapiensдин өнүгүүсүнүн социалдык-психологиялык перспективасы.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Социалдык-психологиялык билим берүү, тарбиялоо жана өнүктүрүү түшүнүктөрүн айтып бергиле.
2. Социалдык-психологиялык сабаттуулукту жогорулатуунун мааниси жана милдеттерин айтып бергиле.
3. Маалыматтык процессти глобалдаштыруу деген эмне?
4. Компьютердик революция, Интернет; анын социалдык-психологиялык маанисин айтып бергиле.
5. Экологиялык аң сезим, активдүү турмуштук позициясы жана Homo Sapiensдин өнүгүүсүнүн социалдык-психологиялык перспективасы жөнүндө айтып бергиле.

1-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ, МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА КАЛЫПТАНУУСУ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Социалдык психология илиминин предметин, максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

5. Социалдык психология илиминин негизги милдеттерине талдоо жүргүзүлө.
6. Социалдык психологиялык кубулуштарды классификациялагыла.
7. Социалдык психологиянын алгачкы теориялык концепцияларын жана негизги психологиялык мектептердин кошкон салымдарын анализдегиле.
8. Социалдык психологиянын милдеттерине жана коом проблемасына мүнөздөмө бергиле.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

2-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин предмети, максаты, милдети, теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Социалдык психология илиминин предметин, максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. XX кылымдагы методологиялык идеялардын негизи жана социалдык-психологиялык ойдун өнүгүүсүнө таасирин анализдегиле.
2. Социалдык-психологиялык ойдогу психоаналитикалык салт: психоистория, сценардик-детерминациялык психология ж.б. Марксизм: тарыхый материализм. Необихевиоризм (К.Левин, Г.Олпорт).
3. Социалдык психологиянын предмети менен методундагы гуманисттик парадигмага мүнөздөмө бергиле.
4. Адам, индивид, индивидуалдык жана личность жөнүндө социалдык-психологиялык элестетүү.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

3-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАР ОРТОСУНДА МААЛЫМАТ АЛМАШУУ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (Род):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди карым катнаш процессинин максаты, милдети, маалымат алмашуунун теориялары, концепциялары, методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Карым катнаштагы маалымат алмашуу процессинин максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Коммуникация жана психологиялык кайта байланыш түшүнүгүн анализдегиле.
2. Коммуникативдик барьерлер, маалыматты кабыл алуу менен берүүнүн субъективдүү каналдарына талдоо жүргүзүлө.
3. Вербалдык жана вербалдык эмес коммуникацияны классификациялагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

4-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАРДЫН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНИШҮҮ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди адамдардын карым катнаш процессиндеги өз ара аракеттенишүүсүнүн максаты, милдети, теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Карым катнаштагы өз ара аракеттенишүү процессинин максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдордуна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Интеракциянын маңызы. Т.Парсонс боюнча өз ара таасир этүүнүн структурасы. Ченем, баалуулук, баалуу багыт түшүнүгү.
2. Личносттор аралык өз ара таасир этүүнүн детерминациясы (ишкердик, когнитивдик, эмоционалдык).
3. Кооперация менен конкуренция өз ара таасир этүүнүн негизги эки тиби катары мүнөздөгүлө.
4. Өз ара таасир этүүнүн мотивдерин анализдегиле (кооперация, жекече мотивдер, конкуренция, альтруизм, агрессия, теңдик).
5. Э.Берн (Ата-эне – Чоң адамдар – Балдар) боюнча өз ара аракетти анализдөө.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

5-ТЕМА: КАРЫМ-КАТНАШ АДАМДАРДЫН ӨЗ АРА ТҮШҮНҮШҮҮСҮ КАТАРЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ.;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди карым катнаштагы өз ара түшүнүшүү процессинин милдети, теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Карым катнаштагы өз ара түшүнүшүү процессинин максатын, милдетин аныктаган көз караштарга, теорияларга, концепцияларга, методдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Социалдык перцепциянын маңызын анализдегиле.
2. Социалдык перцепциянын механизмдери. Идентификация, эмпатия, аттракция, социалдык рефлексия жана каузалдык атрибуция башканы таануунун процесси менен механизми катары мүнөздөгүлө.
3. Каузалдык атрибуциянын аймагындагы эксперименттерди талкуулагыла.
4. Личносттун имиджи кабыл алуунучу менен берилүүчү образ катары мүнөздөгүлө.
5. Социалдык перцепциянын эффектери: ореол эффекти, алгачкысы жана жаңылыгы талкуулагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

6-ТЕМА: КОНФЛИКТ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди конфликттин предмети, теориялары, концепциялары жана анын алдын алуу методдору жана принциптери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Педагогикалык ишмердүүлүктөгү конфликттин теорияларына, концепцияларына жана анын алдын алуу методдоруна жана принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Конфликт, анын структурасына мүнөздөгүлө.
2. Конфликтин өнүгүүсүн талкуулагыла.
3. Конфликттик абалды башкаруу жана аны туура чечүү жолдорун талкуулагыла.
4. Конфликттен чыгуудагы жүрүм-турумдун беш стратегиясына мүнөздөмө бергиле (карама-каршы аракет кылуу, качуу, жол берүү, компромисстик, кызматташтык).

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

7-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ЧАКАН ГРУППАЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯСЫ**Калыптандырылуучу компетенциялар:**

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (Род):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык чакан группанын психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Социалдык чакан группанын негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна, принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Группанын композициясы (тармагы): саны, жынысы, курактык составы. Кичине группанын негизги сандык жана сапаттык мүнөздөмөсү
2. Лидерлик жана жетекчилик: биримдиги жана айырмачылыгы.
3. Даңк, белгилүүлүк, популярдуулук, харизматикалык феномендерине психологиялык анализ.
4. Группадан четтетүү. Жалгыздыктын неврозу. Психологиялык климат түшүнүктөрүн талкуулагыла.
5. Уюштуруучулук жана башкаруунун психологиясын талкуулагыла.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

8-ТЕМА: КОЛЛЕКТИВДИН СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯЛЫК АСПЕКТИСИ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛМ-1- педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин личносттор аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштурууга катышууга жөндөмдүү, башкаруучулук чечимдерди кабыл алууга жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн, маңызын жана алардын структуралык элементтерин;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгуунун көп кырдуу психологиялык концепцияларына, практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ;

1. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда психологиялык билимдерди колдонууга жөндөмдүү.

2. Уюштуруу жана башкаруу чечимдерин иштеп чыгууда чет элдик жана ата-мекендик тажрыйбаларды колдонууга жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди коллективдин психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Коллективдин негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна, принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Кичине группанын өнүгүү динамикасын жана стадиялары: тилектештик (псевдосолидарности), агрессия (чыңалуу-фрустрации), туруктуу иш жөндөмдүүлүгү (кызматташтык), таркоо (умирания) түшүнүктөрүн талкуулагыла.
2. Коллективдин социалдык-психологиялык белгилери А.Н.Лутошкиннын коллективдүү көрүнүштү классификациясы боюнча талдагыла.
3. А.В.Петровскийдин коллективдин стратометриялык теориясы. Балдар коллективинин калыптануу жолу: салт, биргелешкен ишмердүүлүк, келечектүү жана жакынкы максаттарын анализдегиле.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

9-ТЕМА: ҮЙ БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕНИН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛЖ-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (Род):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди үй бүлөнүн психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

- Үй бүлөнүн негизги психологиялык теорияларын, концепцияларын, методдорун, принциптерин билет жана түшүнөт.

- Үй бүлөнүн негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна, принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

3. Үй-бүлөнүн табигый жана социалдык маңызын, личносттун ар түрдүү жекече муктаждыктарын канаттандыруудагы үй-бүлөнүн ролун анализдегиле.
4. Топтук никеден үй-бүлөлүк түгөйгө карата: үй-бүлөнүн тарыхы, никенин полигамия, полигиния түрлөрүн анализдегиле.
5. Азыркы үй-бүлөнүн функцияларын аныктагыла.
6. Үй-бүлөнүн адеп-ахлактык негизин, үй-бүлөнүн психологиялык климатын, үй-бүлөнүн экономикасы түшүнүктөрүн талкуулагыла

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

10-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ЧОҢ ГРУППАЛАРДЫН ПСИХОЛОГИЯСЫ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

ЖИ-3- мектеп коомчулугунун деңгээлинде личносттор аралык жана кесиптик толеранттуу мамилелерди түзө алат;

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: педагогикалык процесстин бардык субъекттеринин инсандар аралык позитивдүү жана конструктивдүү мамилелерин уюштуруунун, өнүктүрүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Жасай алат: коопсуз (психологиялык, социалдык жана физикалык) окутуу чөйрөсүн түзүүгө түрткү бере алат;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Көндүмүнө ээ: девианттык жүрүм-турумдун жана укук бузуулардын алдын алуу ыкмаларына;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык чоң группанын психологиялык теориялары, концепциялары жана методдору жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Социалдык чоң группанын негизги психологиялык теорияларына, концепцияларына, методдоруна, принциптерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Чоң группанын структурасы. Класстар, катмар, этнос, улут, курактык группалар, жыныстык белгилери боюнча жалпылык ж.б. анализдегиле.
2. Башкаруу типтери боюнча группаны классификациялоонун типтери: 1) жалпы макулдуктагы группа; 2) консенсус; 3) демократия; 4) олигархия; 5) диктатура.
3. Чоң формалдуу эмес биригүүлөр. Дүрбөлөңдүү абалдын психологиясы.
4. Этнопсихология, улуттун психологиясы концепциясы. Улуттук мүнөз жөнүндө түшүнүк. Этноцентризм, Национализм. Патриотизм, Космополитизм. Интернационализм, Глобализм түшүнүктөрүнүн катышын анализдегиле.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

11-ТЕМА: СОЦИАЛДАШУУ ПРОЦЕССИ ЖАНА СОЦИАЛДЫК УСТАНОВКА

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛК-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

ПК-9 - окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалай алат жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзө алат.

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоонун ыкмаларын;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Жасай алат: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүүсүнө (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) ар кандай терс таасир этүүчү факторлорго (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөөчү профилактикалык иштерди анализдей алат;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

Көндүмүнө ээ: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоо жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологиялары, моделдери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү, маңызы жана алардын структуралык элементтери жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Инсанды калыптандыруунун заманбап психологиялык технологияларына, моделдерине жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө, маңызына жана алардын структуралык элементтерине анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

Теманы окутуу натыйжалары (Семин):

Социалдык психология илиминин актуалдуу проблемаларына, аларды изилдеп чечүүнүн келечектүү жолдоруна анализди жасай алат жана практикадагы тажрыйбаларга сын көз караш менен баа бере алат.

План:

1. Азыркы социализациянын өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.
2. Таасир этүү, тарбиялоо личностун социализация процессинин ийгиликтүүлүгүн аныктоочу негизги факторлор катары мүнөздөгүлө.
3. Личносттун индивидуалдуулугу жана анын турмуштук жолу.
4. Экзистенциалдык боштук (вакуум) жөнүндө түшүнүк.
5. Тагдыр түшүнүгү. Өзүн-өзү актуализациялоо.

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

12-ТЕМА: СОЦИАЛДЫК ПСИХОЛОГИЯНЫН АКТУАЛДУУ АБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Калыптандырылуучу компетенциялар:

СЛЖ-2 - көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоого жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүгө жөндөмдүү;

ПК-9 - окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалай алат жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзө алат.

Дисциплинаны окутуунун натыйжалары (РОд):

Билет: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүүнүн негизги ыкмаларын;

Билет: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоонун ыкмаларын;

Жасай алат: көп маданияттуу коомдо мамилелерди жөнгө салуучу этикалык жана укуктук нормаларды сактоонун жана үйрөнүүчүлөр үчүн алардын маданияттар аралык айырмачылыктарына карабастан, бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү

Жасай алат: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүүсүнө (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) ар кандай терс таасир этүүчү факторлорго (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөөчү профилактикалык иштерди анализдей алат;

Көндүмүнө ээ: маданияттар аралык өз ара аракеттешүүнүн нормасында маалыматты кабыл алуу жана талдоо жөндөмдүүлүгүнө;

Көндүмүнө ээ: окуучулардын түрдүү тармактардагы өнүгүү деңгээлин (акыл-эс жактан, социалдык, моралдык ж.б. жактан) диагностикалоо жана буга жараша ар кандай терс таасирлерге (зомбулук, алкогольду жана наркотиктерди колдонуу ж.б.) жол бербөө үчүн профилактикалык иштерди жүргүзүүгө жөндөмдүү.

Теманын максаты:

Студенттерди социалдык психология илиминин актуалдуу проблемалары, аларды чечүү жолдору жана келечеги жөнүндөгү билимдерге ээ кылуу, аларды анализдөө билгичтиктерин жана кесиптик иш аракетинде психологиялык билимдерди, методдорду колдонуу жөндөмүн калыптандыруу

План:

1. Социалдык туруксуз мезгилдеги прикладдык социалдык-психологиялык изилдөө менен теориялык билимдин маанилүүлүгүн талкуулагыла.
2. Социалдык-психологиялык сабаттуулукту жогорулатуунун мааниси жана милдеттерин аныктагыла.
3. Маалыматтык процессти глобалдаштыруу. Компьютердик революция, Интернет; анын социалдык-психологиялык маанисин аныктагыла.
4. Экологиялык аң сезим, активдүү турмуштук позиция. Homo Sapiensдин өнүгүүсүнүн социалдык-психологиялык перспективасын талкуулагыла..

Текшерүүнүн формасы: През, Д, МЧ.

-----Вопрос 1-----

Инсандын аныктамасы

Ответ:

жоопкерчиликтүү, адамгерчиликтүү адам, мен деген концепциянын ээси

Ответ:

тарбиялуу, билимдүү, адамгерчиликтүү адам

ответ:

ар тараптан калыптанган, өнүккөн адам

Ответ:

индивид

-----Вопрос 2-----

Темпераментти биринчи жолу изилдеген окумуштуу.

Ответ:

Немов

Ответ:

Крутецкий

Ответ:

Аристотел

ответ:

Гиппократ

-----Вопрос 3-----

Таануу процесстерине кайсылар кирет

ответ:

көңүл буруу, ойлоо, кыялдануу, эс, сезүү, кабыл алу

Ответ:

Темперамент, эрк, психика, аң-сезим

Ответ:

Мүнөз, адаптация, реабилитация

Ответ:

адамдык сапаттар, үрп адат, каада-салт

-----Вопрос 4-----

Адамдарга да айбандарга да тиешелүү процесс

Ответ:

Акыл, коммуникация, өнүгүү

Ответ:

Жөндөм, шык, машыгуу

Ответ:

Эс, сезүү, кыялдануу

Ответ:

кыялдануу

ответ:

Эмоция, эмоциялык негиздер

-----Вопрос 5-----

Психологиянын усулдары

Ответ:

Дарылоо, аңгемелешүү

Ответ:

Операция, анализ, синтез

Ответ:

Байкоо, тест, эксперимент, социометрия

Ответ:

Ойлоо, анализдөө, синтездөө, салыштыруу

-----Вопрос 6-----

Психикалык ишмердүүлүктүн бир объектиге топтолушу

Ответ:

Эс, унутуу

ответ:

көңүл буруу

Ответ:

кабыл алуу

Ответ:

ойлоо

-----Вопрос 7-----

Сезим менен эмоциянын айырмасы

Ответ:

экөө бирдей түшүнүк

ответ:

сезим адамдарга гана тиешелүү

Ответ:

эмоция экөөнө тең тиешелүү

Ответ:

ойлоо менен ишке ашат

-----Вопрос 8-----

Заттардын, кубулуштардын айрым касиеттеринин баш мээде чагылуусу

ответ:

Кабыл алуу

Ответ:

ойлоо

Ответ:

эс

Ответ:

кабыл алуу

-----Вопрос 9-----

Карым-катнаштын каражаттары

Ответ:

мимика, пантомимика, реч, диалог

Ответ:

экстралингвистикалык

Ответ:

Акустикалык, вербалдык

Ответ:

Вербалдык

ответ

Бардыгы туура

-----Вопрос 10-----

Анализаторлордун сезгичтигинин жогорулап кетиши

Ответ:

синестезия

Ответ:

амнезия

Ответ:

адаптация

Ответ:

Сезгичтин жогорулашы

ответ:

Сенсибилизация

-----Вопрос 11-----

Окуяларды, түшүнүктөрдү талкуулоодо пайда болуучу диалогдун тиби

Ответ:

монолог

Ответ:

эпилог

Ответ:

сюжет

Ответ:

сырдашуу

ответ:

дискуссия

-----Вопрос 12-----

Карым-катнаш түзүүдө вербал деген терминдин

аныктамасы

ответ:

Кеп, сөз

Ответ:

Мимика, пантомимика

Ответ:

Коммуникация, адаптация

Ответ:

визалдык баарлашуу

-----Вопрос 13-----

Бир адамды экинчи адамдан айырмалоочу түшүнүктөр

ответ:
Индивидуалдуулук, мүнөз, темперамент
Ответ:
Инсан, адам, индивид түшүнүктөрү
Ответ:
Оң жана терс сапаттар
Ответ:
Субъективдүү көрүнүштөр

-----Вопрос 14-----

Стресстик абал
Ответ:
Ойлонуу, кыжылат болуу
Ответ:
Сүйүнүү, кубануу
Ответ:
Козгоо, толкундануу
ответ:
Нервдик чыңалуу,
Ответ:
Кайгыруу, толгонуу

-----Вопрос 15-----

Темпераментти изилдөөчүлөр
Ответ:
Кречмер
ответ:
Гиппократ
Ответ:
Шелдон
Ответ:
Павлов
Ответ:
бардыгы

-----Вопрос 16-----

Адам психикасынын законченемдүүлүктөрүн жана механизмдерин изилдөөчү психология илиминин тармагы
Ответ:
социалдык психология
Ответ:
күрак жаш психология
Ответ:
педагогикалык психология
ответ:
жалпы психология
Ответ:
этно психология

-----Вопрос 17-----

Тышкы жана ички дүйнөнүн баш мээде чагылышы
ответ:
ойлоо
Ответ:
эске тутуу
Ответ:
элестетуу
Ответ:
аң-сезим
Ответ:
психика

-----Вопрос 18-----

Таануу процессине төмөнкүлөрдүн кайсыл тобу кирет?
ответ:
сезүү, кабыл алуу, көңүл буруу, эс, ойлоо, кыялдануу
Ответ:
мүнөз, темперамент, эрк
Ответ:
жөндөмдүүлүк, эмоция, сезим
Ответ:
табият таануу, окутуу, тарбиялоо

-----Вопрос 19-----

Адамга гана мүнөздүү болгон психиканын эң жогорку өнүккөн деңгээли
Ответ:
психика
Ответ:
инстинк
Ответ:
машыгуу
ответ:
аң-сезим

-----Вопрос 20-----

Стресстин табиятын изилдеген окумуштуу
ответ:
Г.Селье
Ответ:
Е.Исаев
Овтет:
Крутецкий
Ответ:
Р.Немов

-----Вопрос 21-----

Зарыл болгон нерселерге жетишүү үчүн аракеттерди жасоого түртүүчү күч
Ответ:
муктаждык
Ответ:
ишмердүүлүк
Ответ:
максат
Ответ:
аракет
ответ:
мотив

-----Вопрос 22-----

Коомдо алган орду бар, аң-сезимдуу адам, мен концепциясы калыптанган адам
ответ:
инсан
Ответ:
индивид
Ответ:
адам
Ответ:
бала
Ответ:
еспүрүм

-----Вопрос 23-----

Брайль Релеф чекит системасы усулу кандай негизде колдонулат?
Ответ:
Синтездөө, анализдөө
Ответ:
эрткүү көңүл буруудан кийинки көңүл буруу
ответ:
Жаңсоо иретинде манжалар аркылуу
Ответ:
Тест, эксперимент аркылуу
Ответ:
Байкоо усулу аркылуу

-----Вопрос 24-----

Рецепторлорго дүүлүктүргүчтөрдүн түздөн-түз таасир этүүсү
Ответ:
көңүл буруу
Ответ:
кабыл алуу
ответ:
сезүү
Ответ:

элестетуу

Ответ:

эс

-----Вопрос 25-----

Туруктуу таасир этуучу тышкы дүүлүктүргүчкө сезгичтиктин көнүп калуусу

Ответ:

сезуунун өз ара таасир этуусу

ответ:

адаптация

Ответ:

синестезия

Ответ:

сенсбилизация

Ответ:

сезгичтиктин чеги

-----Вопрос 26-----

Фрустрациялык абал

ответ:

Пландын бузулушу, жолу болбогондук

Ответ:

Коркунучтун ээлеп алышы

Ответ:

Кыжалаттануу, ойлоону

Ответ:

Кыялдануу, ойлоону

-----Вопрос 27-----

Максатка жетүүгө багытталган психикалык процесс

ответ:

Эрктик аракеттер

Ответ:

Темпераменттик түшүнүктөр

Ответ:

Мүнөздүк аспектилер

Ответ:

Жөндөмдүүлүк түшүнүгү

Ответ:

Талант

-----Вопрос 28-----

Сезүүнүн түрлөрү

ответ:

көрүү, угуу, даам татуу, жыт билүү, тери сезүү

Ответ:

Байкоо, сезүү, калыптануу, адаптация

Ответ:

Элес, кыял, туруктуулук

Ответ:

Жөндөм, сезим

Ответ:

Ойлоо, түшүнүк, кабылдоо

-----Вопрос 29-----

Ойлоонун операциялары

Ответ:

Айтып берүү

ответ:

Синтездөө, абстракциялоо, салыштыруу, талдоо

Ответ:

Кабыл алуу, жөндөм

Ответ:

кыялдануу, натыйжа, реабилитация

Ответ:

Керектөө, муктаждык

-----Вопрос 30-----

Темпераменттеги "каны кызуу, чыдамсыз, агрессивдүү, урушчаак" тиби

Ответ:

флегматик

Ответ:

меланхолик

ответ:

холерик

Ответ:

сангвинник

Ответ:

Генийлик

-----Вопрос 31-----

Жөндөмдүүлүк эмнелер менен тыгыз байланышта?

Ответ:

билим, көндүм, үйрөнүү

Ответ:

чыгармачылык, уюштуруучулук

Ответ:

Академиялык, адистик, коммуникативдик

Ответ:

аткаруучулук, эрктүүлүк

ответ:

Баары туура

-----Вопрос 32-----

Эмоцияналдык абалдар

ответ:

Маанай, стресс, аффект, фрустрация

Ответ:

Сүйлөшүү, карым-катнаш түзүү

Ответ:

Ойлоо жана кыялдануу

Ответ:

Жөндөм, ык машыгуу

-----Вопрос 33-----

Машыгуу түшүнүгү

Ответ:

тез үйрөнүү

ответ:

аң-сезимдүү иш аракеттин автоматташкан компоненти

Ответ:

кыймылдын бир нук менен өзгөрүшү

Ответ:

материалды тез өздөшүрүү

Ответ:

жалпылоо, баяндоо

-----Вопрос 34-----

Темпераментин түрлөрү

Ответ:

мотив, мотивация

ответ:

меланхолик, сангвинник, холерик, флегматик

Ответ:

гипертимдүү, шизоидүү

Ответ:

эмоция жана сезим

Ответ:

динамикалүү

-----Вопрос 35-----

Коллективдин аныктамасы

ответ:

коомдук максат менен бириккен адамдардын тобу

Ответ:

чогулган адамдар

Ответ:

мамилелеш адамдар

Ответ:

максатсыз адамд

-----Вопрос 36-----

Холерик тиби

ответ:

тынчы жок, активдүү, урушчаак

Ответ:

оор басырыктуу, эстүү

Ответ:

жеңил, ак көңүл, жайдары

Ответ:

тартынчаак, ынжык, чыгармачыл

-----Вопрос 37-----

Кеп жана сөз менен баарлашуу

Ответ:

мимика

Ответ:

пантомимика

ответ:

Диалог, монолог

Ответ:

экстра лингвистика

Ответ:

кинесика

-----Вопрос 38-----

Адамдын активдүүлүгүнө түрткү берген иш аракет

ответ:

Мотив, мотивация

Ответ:

Эмоция, маанай

Ответ:

ишмердүүлүк

Ответ:

карым-катнаш

Ответ:

жөндөмдүүлүк

-----Вопрос 39-----

Мимика, пантомимика, жест менен баарлашуу

Ответ:

Вербалдык эмес каражаттар

Ответ:

экстралингвистика

Ответ:

кинесика

Ответ:

визуалдык каражат

ответ:

Бардыгы

-----Вопрос 40-----

Рефлексия аспекти

ответ:

адамдын өзүн таануу аракети, жасаган аракеттерин талдоосу

Ответ:

адамдын темпераменти

Ответ:

адамдын туруксуз касиети

Ответ:

адамдын эрктик аракеттери

-----Вопрос 41-----

Өспүрүм курак мааниси

ответ:

Өсүү, жетилүү

Ответ:

Бой жетүү

Ответ:

Балалык курак

Ответ:

Кенже мектеп курагы

Ответ:

Жаштык курагы

-----Вопрос 42-----

Менталитеттик өзгөчөлүк

Ответ:

чоң тайпадагы элдердин көз карашы

Ответ:

дүйнөлүк маданияттын бир түрү

Ответ:

айрым улуттун дүйнө таануусу

ответ:

улуттун үрп адаты, кызыкчылыгы, каада-салты

Ответ:

баардык улуттардын психологиясы

-----Вопрос 43-----

Этникалык тайпалардын негизи

Ответ:

кичи тайпа, аралаш тайпалар

Ответ:

орто тайпа, калыптанган тайпалар

ответ:

Улуттук тайпалар

Ответ:

тайпа

Ответ:

Коллектив, лидердик тайпалар

-----Вопрос 44-----

Конфликттик тайпа

ответ:

пикир келишпеген адамдардын тобу

Ответ:

көзөмөлгө алынган тайпа

Ответ:

көчөдөгү адамдардын тобу

Ответ:

ишкердүү тайпа ичиндеги

Ответ:

кичи тайпанын чектелген саны

-----Вопрос 45-----

Реалдуу тайпалар

Ответ:

өндүрүштүк бригадалар

Ответ:

көңүлү жакын адамдар

Ответ:

ишкер адамдардын тайпасы

ответ:

атайын түзүлгөн кызыкчылыгы бирдиктүү тайпа

Ответ:

чогулган адамдардын тобу

-----Вопрос 46-----

Инсандын калыптанышындагы факторлор

ответ:

Биологиялык, социалдык

Ответ:

Жаратылыштык, экологиялык

Ответ:

Коомдук, чөйрөлүк

Ответ:

Социалдык, экономикалык

Ответ:

Баары туура

-----Вопрос 47-----

Эң кучтүү терс көрүнүштө пайда болуучу эмоция

Ответ:

Маанай, шаттануу

Ответ:

Кумарлануу, ойлонуу

Ответ:

Кубануу, сүйүнүү

ответ:

Агрессия

Ответ:

Депрессия, стресс

-----Вопрос 48-----

Чыгармачылык жөндөмдүүлүккө ээ болгон адамдар

ответ:

Жазуучулар, сүрөтчүлөр, акындар

Ответ:

Врачтар, социалдык кызматкерлер

Ответ:

Мугалимдер, экономисттер

Ответ:

Сатуучулар, дыйкандар

Ответ:

Бардыгы туура эмес

-----Вопрос 49-----

Эрк күчү жумшап эске сактоо

ответ:

Эрксиз эс

Ответ:

Чыгармачыл эс

Ответ:

образдуу эс

Ответ:

кыймылдуу эс

-----Вопрос 50-----

Социалдашуу процессинин стадиялары

ответ:
эмгекке чейин, эмгек стадиясы, эмгектин кийинки
стадиясы
Ответ:
тажрыйба стадиясы, өнүктүрүү
Ответ:
үйрөнүү стадиясы, максаттуу аракеттер
Ответ:
балалык стадиясы

-----Вопрос 51-----
Темпераменттин кайсы түрүнө ачык мүнөз, жайдары,
тамашага жакын активдүү сапаттар кирет?
ответ:
Сангвинник
Ответ:
Меланхолик
Ответ:
Флегматик
Ответ:
Холерик

-----Вопрос 52-----
Диффузиялык тайпа
ответ:
Чогулуп, кайра таркап кеткен топ
Ответ:
улуттары башка адамдар
Ответ:
ишмердуулугу бир адамдар
Ответ:
чоң тайпа

-----Вопрос 53-----
Маалымат алмашуунун жалгыз адам аркылуу жүрүшү
ответ:
Монолог аркылуу
Ответ:
Диалог аркылуу
Ответ:
Сырдашуу аркылуу
Ответ:
Дискуссия аркылуу

-----Вопрос 54-----
Социалдык психологиядагы өзгөчөлөнгөн усулу
ответ:
социометрия
Ответ:
ангемелешүү
Ответ:
эксперимент
Ответ:
тест

-----Вопрос 55-----
Темпераментти жана нерв системасына
байланыштырган окумуштуу
Ответ:
Миңбаев
Ответ:
Исаев
Ответ:
Немов
Ответ:
Кречмер
ответ:
Павлов

-----Вопрос 56-----
Мамиле түзүүдөгү жагымдуу абалдар
Правильный ответ:
кубануу, шаттануу, канааттануу,
Ответ:
Чочуу, аракеттенүү, кыжалаттануу
Ответ:
Коркуу, ойлонуу
Ответ:
Кооптонуу, шектенүү

-----Вопрос 57-----
Даяр түрүндө берилген усул

ответ:
тест
Ответ:
лабораториялык
Ответ:
байкоо
Ответ:
эксперимент

-----Вопрос 58-----
Карым-катнашты түзүлүшү
Ответ:
карым-катнаштын интерактивдик жагы
Ответ:
карым-катнаштын перцептивдик жагы
Ответ:
карым-катнаштын монологдук жагы
ответ:
Баардыгы

-----Вопрос 59-----
Айрым түшүнүктөрдүн вербалдык эмес түрдө
колдонулушу
Ответ:
кеп, кабыл алуу
Ответ:
ойлоо, сезүү
Ответ:
сүйлөшүү, аңгемелешүү
Ответ:
диалог, монолог
ответ:
мимика, жест

-----Вопрос 60-----
Жаштык өнүгүүнү, өзгөчөлүктөрдү окутуучу
психологиянын тармагы
ответ:
Курак психологиясы
Ответ:
Жалпы психология
Ответ:
Социалдык психология
Ответ:
Атайын психология
Ответ:
Улуттук психология

-----Вопрос 61-----
Маалымат алмашууда бирөө аркылуу түзүлгөн карым-
катнаш
Ответ:
түз
Ответ:
визуалдык
Ответ:
иштиктүү
ответ:
кыйыр

-----Вопрос 62-----
Визуалдык байланыш түшүнүгү
Ответ:
сөздөрдөгү тыным
Ответ:
жесттер менен сүйлөшүү
Ответ:
беттин кыймыл аракети
ответ:
көздөрдүн сүйлөшүүсү

-----Вопрос 63-----
Майыптыктын себептерин окутуучу психология
ответ:
Атайын психология жана коррекциялык педагогика
Ответ:
Жалпы психология
Ответ:
Медициналык психология
Ответ:
Курактык психология

-----Вопрос 64-----
Социалдашуу процессинин натыйжасы

ответ:
инсандын коомго ылайыкташуусу
Ответ:
инсандардын бири бирине карама -каршылыгы
Ответ:
инсандын карым-катнашы
Ответ:
инсандын ишмердүүлүгү

-----Вопрос 65-----

Меланхолик тиби
ответ:
жоош ,оор басырыктуу ,эстүү,сезимтал
Ответ:
көп сүйлөгөн, чечен, жеңил
Ответ:
жайдары ,ачык маанай
Ответ:
урушчаак ,таарынчаак,тез кыймылдаган

-----Вопрос 66-----

Ишмердүүлүктүн түрлөрү

Правильный ответ:

оюн ,окуу ,эмгек

Ответ:

иш аракет

Ответ:

ыкма, машыгуу

Ответ:

кыймыл

-----Вопрос 67-----

Лидер түшүнүгү

Ответ:

ишмер , адамгерчиликтүү ,чыйрак адам

Ответ:

билимдүү ,түшүнүктүү адам

Ответ:

ар тараптан калыптанган адам

ответ:

активдүү, адамгерчиликтүү, жетектөөчү адам

-----Вопрос 68-----

Баарлашуудагы оптико-кинетикалык усул

Ответ:

жесть, регуляция, артикуляция

ответ:

жесть, мимика, пантоминика

Ответ:

мимика, пантоминика, кинетика

Ответ:

оптика, кинетика, жесть

-----Вопрос 69-----

Бир адамды экинчи адамдан айырмалоочу түшүнүк

Ответ:

инсан

Ответ:

субъект

Ответ:

индивид

ответ:

индивидуалдуулук

Ответ:

лидер

-----Вопрос 70-----

Сангвиник тиби

Ответ:

оор басырыктуу, эпчил, чечен

Ответ:

жини тез келген,ызы чууну сүйгөн

Ответ:

жоош, эстүү, кыйтыр, жагымдуу

ответ:

жайдары, жеңил беймарал,ачык мүнөз, тамашакөй

-----Вопрос 71-----

Флегматик тиби

Ответ:

кыймылдуу

Ответ:

сынчыл

Ответ:

жини тез келген

Ответ:

жайдары

ответ:

жоош, эстүү

-----Вопрос 72-----

Курактык өнүгүүнү окутуучу психология

Ответ:

медициналык психология

Правильный ответ:

курак психологиясы

Ответ:

атайын психология

Ответ:

генетикалык психология

Ответ:

социалдык психология

-----Вопрос 73-----

Психика түшүнүгү

Ответ:

жан дүйнөө

Ответ:

адамдын эмоциясы

ответ:

баш мээдеги чагылуу

Ответ:

ойлонуу

Ответ:

сүйлөшүү

-----Вопрос 74-----

Оорунун алдын алуучу психо-терапиялык иш аракеттер

ответ:

психопрофилактика

Ответ:

психогигиена

Ответ:

карым-катнаш

Ответ:

байкоо

Ответ:

сүйлөшүү

-----Вопрос 75-----

Аффект деген эмне?

Ответ:

нервдик чыңалуу

Ответ:

Аң сезимди ээлеп алган эмоционалдык процесс

ответ:

Жинденүү, өзүн кармана албоо

Ответ:

Ачуулануу, капа болуу, ыйлоо

Ответ:

Кубануу, шаттануу

-----Вопрос 76-----

Псюхе термини кайсы тилден келип чыккан

ответ:

Грек тили

Ответ:

Француз тили

Ответ:

Орус тили

Ответ:

Англис тили

-----Вопрос 77-----

Биогенетикалык фактор баланын өнүгүүсүндөгү ...экендигин белгилейт.

Правильный ответ:

баланын өнүгүүсүндө тукум куучулук ,гендин таасири күчтүү

ответ:

баланын өнүгүүсүндө окутуунун мааниси күчтүү

ответ:

баланын өнүгүүсүндө тарбиялоонун мааниси күчтүү

ответ:

баланын өнүгүүсүндө чөйрөнүн таасири күчтүү

-----Вопрос 78-----

.Мектеп жашына чейинки баланын негизги иш аракети?

Ответ:

окуу

ответ:

оюн

ответ:

эмгек

ответ:

кайталоо

-----Вопрос 79-----

Балдардын кругозорунун кеңдиги,өзүнүн курагынан акыл деңгээлинен жогору болушу,класстан класска аттап өтүшү.

ответ:

физиологиялык акселерация

ответ:

психологиялык акселерация

ответ:

социалдык акселерация

ответ:

анатомиялык акселерация

-----Вопрос 80-----

Психологиялык жөндөмдүүлүктүн түрлөрү

ответ:

личносттук, академиялык

ответ:

коммуникативдүү, коммуникативдүү эмес

ответ:

дидактикалык, уюштуруучулук

ответ:

личносттук,дидактикалык, коммуникативдик, академиялык

-----Вопрос 81-----

Академиялык жөндөмдүүлүгү.

Ответ:

өз кесиби боюнча өзгөчө талант же мүмкүнчүлүккө ээ болуусу

ответ:

өз кесибин сүйүү

ответ:

адамгерчилик сапаты

ответ:

мугалимдин жогорку даражасы

-----Вопрос 82-----

Социалдык психологиялыдагы тарбиялоонун аспектилери

ответ:

карым-катнаш ,үй-бүлө, мектеп, коллектив.

Ответ:

чоң адамдар ,достор

ответ:

достор,мектеп, кружоктор

ответ:

интернет,социалдык тармактар,көрсөтмө куралдар

-----Вопрос 83-----

Ырааттуулукту аныкта.

Жаштык өнүгүүнү ирээти менен белгиле .

А.өспүрүм курак

Б. кенже мектеп курагы

В.бой жеткен курак

Г. мектеп жашына чейинки курак

Д. бөбөк курак

Ж.алгачкы балалык курак.

ответ:

д,ж,г,б,а,в.

ответ:

а,б,в,д,ж,г

ответ:

ж,г,д,в,б,а

ответ:

г,д,ж,в,б,а

-----Вопрос 84-----

Туура жоопту белгиле.

Мугалимдин түшүндүрө билүү, кеп жөндөмдүүлүгү академиялык жөндөмдүүлүгү жалпысынан кайсыл жөндөмдүүлүккө тиешелүү.

ответ:

суггетивдик жөндөмдүүлүк

ответ:

дидактикалык жөндөмдүүлүк

ответ:

уюштуруучулук жөндөмдүүлүк

ответ:

личносттук жөндөмдүүлүк

-----Вопрос 85-----

Сүйлөмдү толукта.

Канадайдыр бир нерсени,окуяны тууроо иретинде аткарылуучу оюндар.....деп аталат.

Ответ:

кыймылдык оюндар

ответ:

имитациялык оюндар

ответ:

акылды өнүктүрүүчү оюндар

ответ:

сезимдерге таасир этүүчү оюндар

-----Вопрос 86-----

Элдик тарбиялоочу каражаттар кайсылар.

ответ:

жомоктор, макал-лакаптар, элдик каада салттар

ответ:

эстеликтер, монографиялар

ответ:

тарыхый табылгалар,диссертациялар

-----Вопрос 87-----

Туура жоопту белгиле.

Тарбия процессинде элдик тарбиялык салттарды педагогиканын кайсыл тармагы изилдейт.

Ответ:

коррекциялык педагогика

ответ:

этнопедагогика

ответ:

педагогикалык психология

ответ:

курактык психология

-----Вопрос 88-----

Сабактын ортосунда балдардын манжаларын эс алдыруу максатында же балдарды активдештирүүгө,көнүлүн бир жерге топтоо аракетинде ойнотулуучу оюндар.

Ответ:

дидактикалык оюн

ответ:

класстык оюн

ответ:

физкультминуткалык оюн

ответ:

аткарылуучу оюн

-----Вопрос 89-----

Мугалимдин окуучу, класс коллективи менен туура мамиле түзүүсү, мамилешүү жолдорун билүүсү, педагогдун кайсы жөндөмдүүлүгүнө туура келет?

Ответ:

академиялык

ответ:

коммуникативдик

ответ:

уюштуруучулук

ответ:

байкоочулук

-----Вопрос 90-----

Окутуунун жана тарбиялоонун психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү илимдин тармагы.

ответ:

психология

ответ:

педагогика

ответ:

педагогикалык психология

ответ:

атайын психология

-----Вопрос 91-----

Сүйлөмдү толукта.

Конфликт – бул ...

ответ:

эки же андан көп тараптардын өз-ара пикир келишпестигинен улам келип чыккан кырдаал

ответ:

инсандардын бири-бирин түшүнүүсү

ответ:

уруш, мушташ, согуш, атышуу

ответ:

шамдын жарыгында кечки тамактануу

-----Вопрос 92-----

Туура жоопту белгиле.

Эмне үчүн болочок мугалимдер психология илимин үйрөнүшөт.

Ответ:

анткени психология предмети бала бакчада окутулат

ответ:

анткени баланын психологиялык өзгөчөлүктөрүн: таанып билүү процесстерин, инсандык сапаттарын, ишмердүүлүгүн, мотивдерин ж.б. билбей туруп аны окутуу, тарбиялоо жана өнүктүрүү мүмкүн эмес

ответ:

анткени педагогика менен психология бир эле илимдин эки тармагы болуп эсептелет

ответ:

анткени тарбиячы болуу абдан татаал кесип

-----Вопрос 93-----

Туура жоопту белгиле.

Конфликттен чыгуунун жолдору.

Ответ:

кечки тамакты бирге ичүү

ответ:

сотко арыз менен кайрылуу

ответ:

ушак-айын таркатып, адамдарды дүрбөлөңгө салуу

ответ:

компромисс, кызматташуу, ынандыруу, конфликттен качуу, конфликтке ыңгайлашуу, атаандашуу

-----Вопрос 94-----

Сүйлөмдү толукта.

Бир курактан экинчи куракка өтүүдө баланын өзүндөгү жана айланадагылар менен болгон мамилесиндеги кыйынчылыктар .....менен мүнөздөлөт.

Ответ:

баланын муктаждыктары жана мотивациясы

ответ:

курактык кризис

ответ:

революциялык өнүгүү

ответ:

акселерация

-----Вопрос 95-----

Өзүнүн жөнөкөйлүгү менен кеңири тараган усул

ответ:

Байкоо

Ответ:

Тест

Ответ:

Эксперимент

Ответ:

Лабораториялык

-----Вопрос 96-----

Мугалимдин жана окутуунун тарбия берүүнүн закон ченемдүүлүктөрүн окутуучу психологиянын тармагы

ответ:

Педагогикалык психология

Ответ:

Курак психологиясы

Ответ:

Жалпы психология

Ответ:

Укуктук психология

Ответ:

Медициналык психология

-----Вопрос 97-----

Өспүрүм курактагы «Кризистин» келип чыгышы

ответ:

Чөйрөгө, коомго байланышат

Ответ:

Мамлекетке байланыштуу

Ответ:

Мектепке байланыштуу

Ответ:

Экологияга байланыштуу

-----Вопрос 98-----

Баштапкы кемчиликтин пайда болуш себептери

ответ:

Бардыгы

Ответ:

Түрдүү оорулардан

Ответ:

Эненин тубаса оорусунан

Ответ:

Түйүлдүктүн өспөй калышынан

Ответ:

Кандык дал келбөөчүлүктөн

-----Вопрос 99-----

Атайын психология илиминин тармактары

ответ:

Логопсихология, тифопсихология, сурдопсихология, олико френопсихология

Ответ:

Медициналык психология, укуктук психология, спорт психологиясы

Ответ:

Жалпы психология, курак психологиясы, педагогикалык психология

Ответ:

Улуттук психология, социалдык психология,

нейропсихология

Ответ: Бардыгы

-----Вопрос 100-----

Окуучулардын ой-пикирин эске албай мугалимдин жеке чечимди кабыл алышы

Ответ:

Демократиялык башкаруу

Ответ:

Либералдык башкаруу

Ответ:

Жеке башкаруу

ответ:

Авторитардык башкаруу

Ответ:

Бардыгы туура эмес